

**ДОНИШГОҲИ ДАВЛАТИИ ХУЧАНД
БА НОМИ АКАДЕМИК БОБОҶОН ҒАҒУРОВ**

Бо ҳуқуқи дастнавис

ВБД: 891.550 (83.3-М-85)

МУҲАММАДЗОДА МАЪРИФАТ МУҲАММАДҶОН

**МАСЪАЛАҲОИ МАТНШИНОСӢ ВА ПОЭТИКИИ ДОСТОНИ «ҲУМОЙ
ВА ҲУМОӢЮН»-И ХОҶУИ КИРМОНӢ**

Диссертатсия

барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои филологӣ
аз рӯйи ихтисоси 10.01.00 – Адабиётшиносӣ
(10.01.08 – Назарияи адабиёт. Матншиносӣ, нусхашиносӣ)

Роҳбари илмӣ: номзади илмҳои
филологӣ, дотсент Тоҷибоев Ш.Ғ.

Душанбе – 2025

Мундариҷа

Номгӯйи ихтисораҳо ва ё аломатҳои шартӣ.....	3
Муқаддима	4
Тавсифи умумии таҳқиқот.....	9

Боби I. Хочуи Кирмонӣ ва тасҳеҳу наشري достони «Хумой ва Хумоюн»-и ӯ

1.1. Муруре ба аҳволу осори Хочуи Кирмонӣ	16
1.2. Нусхашиносии «Хумой ва Хумоюн»	32
1.3. Тасҳеҳу наشري «Хумой ва Хумоюн»	47
1.3.1. Нашри Камол Айнӣ	48
1.3.2. Нусхаи Саид Ниёзи Кирмонӣ	51
1.3.3. Чопи тоҷикистонӣ	53

Боби II. Сохтор ва муҳтавои ғоявии «Хумой ва Хумоюн»

2.1. Сарчашма ва маншаи достон	64
2.2. Сохтори асар.....	72
2.3. Таҳлили муҳтавои достон	83
2.4. Пайвандҳои мавзӯӣ ва сохтори достони Хочу бо достонҳои дигар	94
2.4.1. Таъсири Фирдавсӣ ба Хочу.....	96
2.4.2. Таъсири Низомӣ ба Хочу	102

Боби III. Бадеиёти «Хумой ва Хумоюн»

3.1. Забон ва сабки баёни достон.....	117
3.2. Воситаҳои тасвири бадеии достон	130

Хулоса.....	154
Тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқот	159
Рӯйхати адабиёт	160
Интишорот аз рӯйи мавзӯи диссертатсия.....	178

Номгӯйи ихтисораҳо ва ё аломатҳои шартӣ

1. ғ. – ғайра(ҳо)
2. ДДХ – Донишгоҳи давлатии Хучанд
3. диг. – дигарон
4. дисс. – диссертатсия
5. КОА – Комиссияи олии аттестатсионӣ
6. МДТ – Муассисаи давлатии таълимӣ
7. м. – мелодӣ
8. М.М. – Муҳаммадзода Маърифат
9. проф. – профессор
10. с. – саҳифа
11. (с) – саллаллоҳу алайҳи ва саллам
12. см. – сантиметр
13. ҳ. – ҳичрӣ
14. ҳ.қ. – ҳичрии қамарӣ
15. ҷ. – ҷилд
16. ш. – шамсӣ
17. р. – page

Муқаддима

Мубрами мавзу таҳқиқот. Таърихи адабиёти форс-тоҷик дар саҳифаҳои дурахшони хеш ному корномаи адибони зиёдеро махфуз доштааст, ки бо осори мондагори хеш барои рушду нумуи назму насри форс-тоҷик саҳми арзанда гузоштаанд. Ҳаёт ва фаъолияти эҷодии иддае аз ин суҳанварони форс-тоҷик ҳам дар адабиётшиносии ватанӣ ва ҳам дар ховаршиносии ҷаҳонӣ комилан, ба таҳқиқ расида, вижагӣҳои ҳунариву мактаби суҳанварии онҳо низ ба риштаи пажӯҳиш кашида шудаанд. Аммо аҳволу рӯзгор ва масъалаҳои матншиносӣ нусхашиносӣ ва поэтикий осори бархе аз суҳанварони форс-тоҷик то ҳанӯз аз доираи пажӯҳишҳои илмӣ дур мондаанд ва ё онҳо камтар мавриди тавачҷуҳ қарор гирифтаанд.

Қамолиддин Абулато Маҳмуд ибни Алӣ ибни Маҳмуд Муршидии Ҳочуи Қирмонӣ, ки дар таърихи адабиёт ба унвони Ҳочуи Қирмонӣ машҳур аст, аз шумори ҳамин гуна адибонест, ки рӯзгору осораи аз мадди назари адабпажӯхон то андозае дар қанор мондааст. Ҳочуи Қирмонӣ аз намояндагони барҷастаи адабиёти форс-тоҷики асри XIV, ҳамзамони бузургтарин ғазалсароёни мо – Ҳоҷа Ҳофизӣ Шерозӣ ва Шайх Қамоли Ҳуҷандӣ мебошад. Ҳочуи Қирмонӣ дар сурудани ғазал маҳорати баланд доштааст ва Ҳофиз аз тарзи ғазалсароии ин шоири Қирмонӣ таъсири бисёр пазируфтааст. Имрӯз мо дар девони Ҳоҷа Ҳофиз бисёр абётеро мебинем, ки ба тақлид ё ба истиқбол аз ғазалҳои Ҳочуи суруда шудаанд. Ҳатто Ҳофизӣ Шерозӣ бо он ҳама бузургворӣ ва азамате, ки дар сурудани ғазал дорад, сабку шеваи суҳанофаринии хешро монанд ба «тарзи суҳани Ҳочу» доништааст:

Устои ғазал Саъдист пеши ҳама қас, аммо

Дорад суҳани Ҳофиз тарзи суҳани Ҳочу [42, с. 227].

Дар мавриди муносибати эҷодии Ҳоҷа Ҳофиз ва Ҳочуи Қирмонӣ пажӯҳишҳои вижаву таҳассусӣ низ анҷом шудаанд, ки дар ин рост қайдҳои Шиблии Нӯмонӣ дар «Шеър-ул-Аҷам» [137, с. 186-192] дар дараҷаи аввал қарор

доранд. Муҳаққиқони эронӣ М. Муин [130], Баҳоуддини Хуррамшоҳӣ [154, с. 123, 154, 168] ва адабиётшиноси тоҷик Камол Айнӣ [47; 50; 51] низ дар ин маврид пажуҳишҳои ҷолиберо ба субут расонидаанд.

Давлатшоҳи Самарқандӣ дар бораи Ҳоҷуи Кирмонӣ навиштааст: «Аз бузургзодагони Кирмон буда, соҳибфазлу хушгуй аст. Ва сухани ӯро фозилон ва бузургон дар фасохату балоғат беназир медоранд ва ӯро нахлбанди шуаро меноманд» [30, с. 238].

Бо ин ҳама, дар баёни аҳволу рӯзгор, шинохти баъзе паҳлуҳои номи асливу лақабу унвонҳои ифтихорӣ ва осори ин суханвари мумтоз то ҳанӯз соярушаниҳои зиёде мавҷуданд. Хосса, мақоми Ҳоҷуи Кирмонӣ дар идомаи анъанаи сурудани дostonҳои ишқӣ дар адабиёти форс-тоҷик ба таври комил нишон дода нашудааст. Ҳол он ки Ҳоҷуи Кирмонӣ дар сурудани дostonҳои ишқӣ-романтикӣ дасти тавоно дошта, дар ин самт ду дostonи аз нигоҳи мавзӯ нава, ки то ӯ дар назми классикии форс-тоҷик собиқа надоштанд, таълиф намудааст, ки инҳо «Ҳумой ва Ҳумоюн» ва «Гул ва Наврӯз» мебошанд.

Дар бораи дostonи дувумӣ – «Гул ва Наврӯз» дар адабиётшиносии ватаниву хориҷӣ то кунун пажуҳишҳои доманадор анҷом ёфтаанд [69; 70; 71; 90; 92; 105; 110]. Аммо дар хусуси дostonи нахустини Ҳоҷуи Кирмонӣ – «Ҳумой ва Ҳумоюн» кори таҳқиқии вижае, ки ба баррасии масъалаҳои матншиносӣ ва хусусиятҳои ғоявӣ бадеии асар ихтисос ёфта бошад, то ҳанӯз ба миён наомадааст. «Ҳумой ва Ҳумоюн»-и Ҳоҷуи Кирмонӣ дар Эрон ва Тоҷикистон то кунун се бор интишор ёфтааст, вале ҳеҷ яке аз онҳо то ба имрӯз аз нигоҳи матншиносӣ баррасӣ нашудаанд. Ин дoston ҳарчанд аз нигоҳи мавзӯ ба силки дostonҳои суннатии ишқӣ дохил мешавад, аммо аз нигоҳи шакливу сохторӣ то ҳадде аз ин қабил дostonҳои адабиёти форс-тоҷик бартарӣ дорад. Ҳоҷуи Кирмонӣ дар ин асари хеш баъзе аз қолабҳои маъмули дostonсароии то даврони худ бударо шикаста, як навъ ибтикору навовариеро ба намоиш гузоштааст, ки инҳо аз баррасии амиқи илмӣ дар канор мондаанд. Гузашта аз ин, ҷанбаҳои хунариву зебоишиносӣ ва сабки

достони «Хумой ва Хумоюн»-и Хочуи Кирмонӣ, ки ўро бо унвонҳои ифтихории «нахлбанди шуаро»-ву «халлоқ-ул-маъонӣ» ва «малик-ул-фузало» ёд менамоянд, то ханӯз пурра шинохта нашудаанд. Хочуи Кирмонӣ дар «Хумой ва Хумоюн» дар қорбурди орояхони бадеӣ қареҳаи ғавқулода нишон дода, дар ин замина сабку услуби хоссеро аз худ зоҳир намудааст, ки дар таърихи адабиёти форсу тоҷик шоистаи тааммул ва омӯзиш аст. Аммо то ҳол дар адабиётшиносии тоҷик ба таҳқиқу баррасии ин мавзӯ таваҷҷуҳи зарурӣ зоҳир нашудааст. Ба ҳамин ваҷҳ, баррасии масъалаҳои матншиносии достони «Хумой ва Хумоюн»-и Хочуи Кирмонӣ ба таври кулӣ ва муайян намудани вижагиҳои поэтикии асар ба таври ҷузъӣ зарурат ва аҳаммияти интиҳоби мавзӯи диссертатсияро фароҳам овардааст.

Дарачаи таҳқиқи мавзӯи илмӣ. Дар адабиётшиносии ватаниву хориҷӣ аҳволу осори Хочуи Кирмонӣ таваҷҷуҳи муҳаққиқони зиёди ватаниву хориҷиро аз қабилҳои Ч.П. Рё, П. Ҳаммер, Б.А. Дорн, Ҳ. Эте, Ф.И. Эрдман, Ш. Шефер, И. Питси, Э. Браун, А. Кримский, Я. Рипка, Е.Э. Бертелс, И.С. Брагинский, Е.М. Мелетинский, А. Назир, С. Нафисӣ, В. Дастгирдӣ, З. Сафо, С. Хонсорӣ, С.Н. Кирмонӣ, Ҳ. Масрур, Н. Аҳмад, Т. Биниш, М. Мудаббирӣ, М. Муин, Ғ. Алиев, Ф. Копрулу, М. Кязимов, Б. Гулиева, З.А. Аллахвердиева, Н. Сайфиев, К. Айнӣ, Ш. Раҳмонов, Ҷ. Саидзода, Ш. Тоҷибоев, Ф. Нуруллозода, Б. Раҳматов, А.Б. Сатторов, П. Додохоҷаева ва ғайра ба худ ҷалб намудааст. Бояд гуфт, ки ин муҳаққиқон аз ҷанд нигоҳ ба рӯзгору осори Хочу таваҷҷуҳ зоҳир кардаанд, ки метавон онҳоро ҷунин табақабандӣ намуд:

1. Иттилооти тазкираҳо.
2. Аҳбори мураттибони феҳристи осори хаттӣ.
3. Маълумоти донишномаҳо.
4. Муқаддимаи тартибдиҳандагон ва ноширони девони ашъори шоир ва «Ҳамса»-и ӯ.
5. Мақолоти гуногун дар маҷаллаҳо, конференсҳо, маҷмуи мақолаҳо ва ғ.
6. Пажӯҳишоти алоҳида.

Дар бораи аҳволу осори Хочуи Кирмонӣ иттилооти тазкираҳои асримиёнагӣ чун манобеи муҳимми адабиётшиносӣ хидмат мекунад. Ҳарчанд маълумоти ин сарчашмаи адабиро наметавон ба сифати таҳқиқоти илмӣ пазируфт, вале маҳз аҳбори онҳо барои муайяну муназзам намудани аҳволу осори адибон, аз ҷумла Хочуи Кирмонӣ дорои аҳаммиятанд. Доир ба аҳволу осори Хочуи Кирмонӣ тазкираҳои «Оташкада»-и Лутфалибеки Озар, «Таърихи Нигористон»-и Қозӣ Аҳмади Ғаффорӣ, «Тазкират-уш-шуаро»-и Давлатшоҳи Самарқандӣ, «Майхона»-и Мулло Абдуннабии Қазвинӣ, «Райҳонат-ул-адаб»-и Муҳаммад Алии Мударрисӣ Табрезӣ ва ғайра маълумот додаанд, ки хеле мухтасар ва аксаран, аз қайду ишороти пароканда иборат буда, дар бештари вақт такрори якдигаранд ва дар баъзе мавридҳо аз нуқсу камбудӣ низ орь нестанд.

Дар адабиётшиносии тоҷик низ чанд таҳқиқи муфиди илмие роҷеъ ба баъзе паҳлуҳои зиндагӣ ва осори Хочуи Кирмонӣ анҷом ёфтаанд, ки дар сарғаҳи ин таҳқиқот як силсила мақола ва корҳои матншиносии Камол Айнӣ қарор мегирад. Устод Камол Айнӣ аз охири солҳои шастуми асри гузашта ба осори Хочуи Кирмонӣ таваҷҷуҳ зоҳир намуда, ашъори мунтахаби шоирро тартиб додааст [12]. Баъдан, вай ба нашру таҳияи дostonҳои Хочу шуруъ намуда, дар ҳоҷушиносӣ қадами устувор ниҳодааст. Матни интиқодӣ ва таҳқиқи дostonҳои машҳури Хочуи Кирмонӣ «Ҳумой ва Ҳумоюн» [Техрон, 1969, 1999], «Гул ва Наврӯз» [Техрон, 1972, 1991], ки дар асоси манбаъҳои нодир аз осорхонаҳои Иттиҳоди шуравӣ, Англия ва Эрон тадвин ва таҳия шудаанд, аз ҷумлаи онҳо мебошанд [14; 15].

Ҳарчанд аҳволу осори Хочу мавриди таваҷҷуҳи муҳаққиқон гардида, девони ашъор ва дostonҳои «Ҳамса»-и ӯ ҷоп шудаанд, вале то ҳанӯз ягон аз дostonҳои панҷгонаи ӯ мавриди таҳқиқи алоҳида қарор нагирифта, аз нигоҳи матншиносӣ нусхашиносӣ ва вижагиҳои поэтикӣ таҳқиқ нашудаанд.

Робитаи таҳқиқот бо барномаҳо ва мавзӯҳои илмӣ. Мавзуи кори диссертатсионӣ дар асоси нишондоди қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз

26 сентябри 2020, №503 «Дар бораи самтҳои афзалиятноки таҳқиқоти илмӣ ва илмию техникӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2021-2025» ва Барномаи дурнамои корҳои илмӣ-таҳқиқотии кафедраи адабиёти классикии тоҷики МДТ «Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров» мувофиқ ба самти «Матншиносӣ, таҳияву тасҳеҳ ва нашри осори адабӣ» анҷом ёфтааст.

Тавсифи умумии таҳқиқот

Мақсади таҳқиқот. Моҳияти кори диссертатсиониро масъалаи арзёбии чанбаҳои матншиносӣ ва поэтикии достони «Ҳумой ва Ҳумоюн»-и Ҳочуи Кирмонӣ ташкил менамояд. Бо назардошти фароғии масъалаи ёдшуда нақду баррасии нусхаҳои хаттӣ ва чопшудаи достон мавриди назар ва сохтору сарчашма ва вижагиҳои адабию бадеӣ ва услубии он аз нигоҳи маҳорати адабӣ муҳимтарин ҳадафи диссертатсия ба ҳисоб меравад.

Вазифаҳои таҳқиқот. Диссертатсия бо мақсади муайян намудани масъалаҳои матншиносӣ ва хусусиятҳои поэтикии достони «Ҳумой ва Ҳумоюн»-и Ҳочуи Кирмонӣ, ҳосса муаррифии нусхаҳои хаттӣ ва нашрҳои тасҳеҳ ва чопшудаи достон, таҳқиқи маншаъ ва сарчашмаи асар, сохтору мундариҷа, навовариву ибтикороти шоир, таъсирпазирии муаллифи достон аз достоннависони қаблӣ, шеваи баён ва сабки ниғориши асар таълиф ёфтааст. Зимни баррасии мавзоти мазкур таҳқиқи аҳволу рӯзгор ва осори Ҳочу бо диду назари нав, дар пояи сарчашмаҳои дараҷаи аввал ва тоза, сурат гирифт, ки баҳри густурдатар баён намудани ҳадафи аслии таҳқиқ пешзаминаро муҳайё намуд. Барои расидан ба ҳадафи аслии ва ҳалли пурраи мавзӯ анҷоми вазифаҳои зерин мадди назар қарор гирифтаанд:

- нигоҳи тоза ба аҳволу рӯзгори Ҳочуи Кирмонӣ, номи аслии, лақабу унвонҳои фахрӣ ва таҳаллуси адабии ӯ, ки боиси нуфузи манзалати фардиву ҳунарии ӯ шудаанд, бар асоси сарчашмаҳои адабиву таърихӣ;

- баррасии мероси адабӣ ва таълифоти муҳимтарини Ҳочуи Кирмонӣ ва ҷойгоҳи онҳо дар таърихи адабиёти форсу тоҷик;

- ба ҳонанда шинос намудани нусхаҳои қаламии достони «Ҳумой ва Ҳумоюн»-и мавҷуд дар китобхонаҳои машҳури олам дар пояи феҳристҳо ва қиёси маълумоти феҳристнигорон;

- нақду баррасии нусхаҳои тасҳеҳу чопшудаи «Ҳумой ва Ҳумоюн»-и Ҳочуи Кирмонӣ ва ҷойгоҳи онҳо дар таърихи адабиёт ва матншиносии форсу тоҷик;

– муайян намудан сарчашма ва маншаи достони «Хумой ва Хумоюн» ва собикаи зуҳури асомии қаҳрамони асосии дoston дар адабу фарҳанги форсу тоҷик;

– таҳқиқи вижагиҳои сохтори асар ва муайян намудани таъсирпазириву баҳрабардорӣ ва суннатшиканиву навовариҳои шоир дар таълифи дoston;

– пажӯҳишу таҳлили мавзӯ ва муҳтавои достони «Хумой ва Хумоюн» ва муқаррар намудани вижагиҳои мавзӯиву ғоявии асар;

– баррасии таъсирпазирии Хочуи Кирмонӣ аз маснависароёни пеш аз худ ва муайян сохтани умумият ва фардияти дostonнависии шоир;

– муайян намудани саҳми Хочуи Кирмонӣ дар инкишофи дostonҳои ишқӣ-романтикӣ;

– таъйини вижагиҳои сабкӣ, шеваи баён ва корбурди саноеи бадеӣ дар дoston.

Объекти таҳқиқот. Объекти асосии таҳқиқотро мероси адабии Хочуи Кирмонӣ, махсусан дostonи «Хумой ва Хумоюн»-и ӯ ташкил медиҳад.

Предмети таҳқиқот муайян кардани масъалаҳои матншиносиву поэтикии дostonи «Хумой ва Хумоюн»-и Хочуи Кирмонӣ ба ҳисоб меравад.

Асосҳои назарии таҳқиқот. Асосҳои назарии таҳқиқоти диссертатсионӣ ба дастовардҳои илмии олимони шарқшинос ва адабиётшиносони ватаниву хориҷӣ, ба монанди Ч.П. Рё, П. Ҳаммер, Б.А. Дорн, Ҳ. Эте, Ф.И. Эрдман, Ш. Шефер, И. Питси, Э. Браун, А. Кримский, Я. Рипка, Е.Э. Бертелс, И.С. Брагинский, Е.М. Мелетинский, С. Нафисӣ, В. Дастгирдӣ, З. Сафо, С. Хонсорӣ, А. Родфар, С.Н. Кирмонӣ, Ҳ. Масрур, Н. Аҳмад, Т. Биниш, М. Мудаббирӣ, Ғ. Алиев, Ф. Копрулу, М. Кязимов, А. Мирзоев, Р. Ҳодизода, К. Айнӣ, Х. Мирзозода, А. Афсаҳзод, Х. Шарифов, Н. Сайфиев, А. Насриддинов, Н. Салимӣ, Н. Абдолов ва дигарон асос ёфтааст.

Асосҳои методологии таҳқиқот. Диссертатсия бар асоси усулҳои маъмули адабиётшиносӣ, ба монанди методҳои муқоисавӣ-таърихӣ, таҳлилий-оморӣ,

матншиносӣ, концепсияи таҳлили забону услуби асари бадеӣ ва таҳқиқи сохтори асари бадеӣ навишта шудааст.

Сарчашмаҳои таҳқиқот. Пажӯҳиш ва таҳқиқи рӯзгору осори Хочуи Кирмонӣ, пеш аз ҳама, бар асоси осори ҳуди адиб, ки дар радаи аввал «Девони ашъор» (ба тасҳеҳи Аҳмад Сухайлии Хонсорӣ) ва маснавиҳои ӯ, мисли «Гул ва Наврӯз», «Равзат-ул-анвор», «Камолнома» ва «Рисолат-ул-бодия» қарор доранд, сурат гирифтааст. Маълумоти тазкираҳо ва сарчашмаҳои дигари адабӣ дар таъйину аниқ намудани баъзе аз ҷузъиёти рӯзгору осори Хочу барои диссертант судманд буданд.

Дар таҳқиқи достони «Хумой ва Хумоюн» нусхаҳои тасҳеҳнамудаи ин асарро, ки аз ҷониби Камол Айнӣ [15] ва Сайид Ниёзи Кирмонӣ [16] анҷом ёфтаанд, ҳамчунин нашри тоҷикистониини маснавиро, ки дар таркиби «Хамса»-и Хочуи Кирмонӣ дар таҳия ва тавзеҳи Баҳром Раҳматов, Оқилбой Оқилов ва Шоира Олимова [17] ҷой дода шудааст, чун манбаи аслии қор ва маводи адабии пажӯҳиш интиҳоб кардаем. Ҳамчунин, зимни таҳқиқи мавзӯи девонҳои шоирон, феҳристиномаҳо, осори адабӣ ва илмии марбут ба мавзӯи мавриди баҳрабардорӣ қарор гирифта, дар мавридҳои зарурӣ аз онҳо истинод шудаанд.

Навгониҳои илмӣ таҳқиқот. Бори нахуст дар адабиётшиносии тоҷик достони «Хумой ва Хумоюн»-и Хочуи Кирмонӣ таҳқиқи алоҳидаи монографӣ шуда, маҷмуи масоили марбут ба ин асар, аз қабилӣ нусхашиносӣ ва масоили тасҳеҳу нашри дoston, маншаъ ва сарчашмаи асар, сабаб ва ҳадафҳои таълифи он, сохтору хусусиятҳои жанрӣ, мухтассоти ғоявӣ, шеваи баён ва истифодаи воситаҳои тасвири бадеӣ ва амсоли инҳо муфасссал ва ҳамчунин таҳлилу баррасӣ гардидаанд. Ҳамчунин, зимни таҳқиқи масъалаҳои асосии мавзӯи аҳволу рӯзгор ва осори Хочуи Кирмонӣ бо диду назари нав, бевосита дар асоси осори ҳуди шоир ва сарчашмаҳои илмӣ марбут ба қазия мавриди баррасӣ қарор гирифта, доир ба алқоб ва таҳаллуси шоир бори аввал санаду маводи тоза ироа гардидаанд, ки ин барои расидан ба умқи масъалаи мавриди назар ва густурдаву

бештар омӯхтани баъзе пахлуҳои зиндагии Хочу заминаи мусоиде фароҳам меорад.

Нуктаҳои ба ҳимоя пешниҳодшаванда:

1. Дар адабиётшиносии ватаниву хориҷӣ доир ба рӯзгор ва осори Хочуи Кирмонӣ, бавижа чараёни зиндагии ӯ ва девони ашъораш пажӯҳишҳои зиёде анҷом ёфтаанд, аммо ҳанӯз нуктаҳои норӯшане дар омӯзиши зиндагинома, номи аслӣ, вазҳи интихоби таҳаллус, алқобу ановини ифтихорӣ ва мероси адабии ин шоири номвари форсу тоҷик мавҷуданд, ки барои шинохти комилу ҳамаҷонибаи мақому манзалати шоир ва ҷаҳони иҷтимоиву маънавии ӯ бетаъсир нестанд. Хочуи Кирмонӣ идомадиҳандаи суннати ҳамсасароиву ҳамосанависӣ дар адабиёти форсу тоҷик буда, дар ин раванд баъд аз Амир Хусрави Деҳлавӣ сеюмин суҳанварест, ки ба тамоми маснавиҳои «Ҳамса»-и Низомии Ғанҷавӣ ҷавоб гуфтааст. Хочу бо силсилаи маснавиҳои «Ҳамса»-и хеш мавзуоту сюжет ва образҳои комилан навро бо дарунмояи ноби ирфониву фалсафӣ ва ахлоқиву тарбиятӣ ба назми классикии форсу тоҷик эҳдо кардааст.

2. Нусхаҳои хаттии зиёде аз достони «Ҳумой ва Ҳумоюн» дар китобхонаҳои дунё ниғаҳдорӣ мешаванд, ки бозгӯии шуҳрат ва маҳбубияти ин асар дар байни хоссу ом аст. Баъзе аз нусхаҳои қаламии ин дoston чузъи китобхонаҳои салтанатӣ буда, барои аҳли дарбор хонда мешуданд. Сабаби шуҳрати густурда доштани дoston марбут ба мундариҷаву мазмуни он аст, зеро мавзуи ишқ дар ҳама давраи замон, байни ҳама қишрҳои ҷомеа хонандагони зиёде дошт. Аз ин сабаб, ин дoston зиёд нусхабардорӣ гардидааст, ки нусхаҳои қаламии дар китобхонаҳои дунё маҳфузмондаи ин асар гувоҳанд. Достони «Ҳумой ва Ҳумоюн»-и Хочуи Кирмони то имрӯз се маротиба, дар Эрон, Тоҷикистон ҷоп гардидааст. Бо вучуди дақиқкорӣ ва масъулиятшиносии мураттибону мусахҳахон дар нашрҳои то ба имрӯз анҷомдодашудаи «Ҳумой ва Ҳумоюн»-и Хочу ғалатҳои малеху қабех роҳ ёфтаанд. Тасҳеҳу наشري матни илмӣ-интиқодии «Ҳумой ва Ҳумоюн»-и Хочу яке аз корҳои муҳими матншиносии муосир ба ҳисоб меравад.

3. «Ҳумой ва Ҳумоюн» аз аввалин дostonҳои «Ҳамса»-и Ҳочуи Кирмонӣ буда, ҳарчанд дар ҷавобияи «Ҳусрав ва Ширин»-и Низомӣ гуфта шудааст, аммо дар вазни дostonҳои ҳамосӣ – мутақорибӣ мусаммани маҳзуф (максур) ба силки назм кашида шудааст, ки аз навовариҳои Ҳочу ба ҳисоб меравад. Зеро то замони ӯ касе дар ин вазн дostonҳои ишқӣ насуруда буд. Маҳз бо кӯшиши Ҳочуи Кирмонӣ на танҳо ба шакли дostonҳои ишқӣ-романтикӣ таҷдиди назар сурат гирифт, балки ба дарунмояи мавзуиву ҳунарии он низ нигоҳи тоза андохта шуд. «Ҳумой ва Ҳумоюн»-и Ҳочуи Кирмонӣ аз нигоҳи мавзӯ ва образҳо низ комилан тоза буда, бар пояи суҷаву мазмуни афсонаҳои қадими эронӣ ба зухур омадааст, ки ин нукта арзиши бадеиву таърихӣ ин асарро ба маротиб афзун менамояд.

4. Достони «Ҳумой ва Ҳумоюн» дар таърихи адабиёти форс-тоҷик ҳарчанд асари комилан тоза ба шумор равад ҳам, муаллифи асар дар эҷоди он ба таҷрибаву дастовардҳои шоирони дostonсарои то замони худ, хосса Фирдавсӣ ва Низомӣ назар доштааст. «Ҳумой ва Ҳумоюн»-и Ҳочуи Кирмонӣ бо сабки ҷолиб таълиф ёфта, аз нигоҳи истифодаи ороҳҳои адабӣ ва ҳунари шоирӣ хеле ҷолиб ба назар мерасад. Корбурди гуногуни анвои адабӣ, истифодаи санъатҳои ташбеҳ, истиора муболиға ва монанди инҳо ба тазоҳури ҳунари суҳангустарии Ҳочуи Кирмонӣ таъкид мекунам.

Аҳаммияти назарӣ ва амалии таҳқиқот. Дар диссертатсия масъалаҳои асосии матншиносӣ ва поэтика, аз қабилӣ нусхаҳои қаламӣ дostonи «Ҳумой ва Ҳумоюн», нусхаҳои тасҳеҳу ҷопшудаи дoston, сабабу ҳадафи таълифи асар, сарчашма ва маншаи дoston, мухтассоти жанриву ғоявӣ, таъсирпазирии адабӣ, хусусиятҳои сабкӣ ва поэтикӣ асари бадеӣ дар маърази таваҷҷуҳ қарор гирифтааст, ки аҳаммияти назарӣ онро таъмин намудаанд.

Арзиши амалии диссертатсия дар он аст, ки маводи диссертатсия ва ҳулосаҳои муаллиф метавонанд, дар таҳияи китобҳои дарсӣ барои макотиби олии хондани курсҳои махсус аз таърихи адабиёти форс-тоҷик, сабкшиносӣ ва

назарияи адабиёт, навиштани корҳои курсӣ ва рисолаи хатм истифода карда шаванд.

Дарачаи эътимоднокии натиҷаҳои таҳқиқот. Диссертатсияи ҳозир дар асоси сарчашмаҳои саҳеҳи илмию адабӣ, бо таҷриба ба методҳо ва принсипҳои муфиди пажӯҳишӣ, бо низому тартиби муайяншуда пайдарпай таълиф ёфтааст. Ҳамаи масъалаҳо бо далелҳои амиқ мавриди ҳаллу фасл қарор гирифта, натиҷагирӣ шудаанд. Хулосаҳо ва дастовардҳои диссертант дар шакли гузоришу маъруза мақолаҳои илмӣ дар маҳфили конференсияҳои сатҳи ғуногун ироа гаштааст, ки ҳамагӣ таҳкими эътимоднокии натиҷаҳои таҳқиқот равона шудаанд.

Мубокирати диссертатсия ба шиносномаи ихтисоси илмӣ. Мавзӯи диссертатсия – «Масъалаҳои матншиносӣ ва поэтикаи достони «Ҳумой ва Ҳумоюн»-и Ҳочуи Қирмонӣ» буда бо моҳият ва мундариҷаи ҳосси худ ба масъалаҳои таҳқиқии шиносномаи ихтисоси илмии 10.01.00 – Адабиётшиносӣ (10.01.08 – Назарияи адабиёт. Матншиносӣ, нусхашиносӣ) мувофиқат менамояд.

Саҳми шахсии доктарабон дарачаи илмӣ дар таҳқиқот. Диссертант дар муддати ба ҳайси унвонҷӯ фаъолият карданиш ба пажӯҳишу баррасии масъалаҳои матншиносӣ, нусхашиносӣ ва поэтикаи достони «Ҳумой ва Ҳумоюн»-и Ҳочу машғул гардида, доир ба ин мавзӯ мақолаҳои илмӣ ба таърифи расонидааст. Муаллифи диссертатсия кӯшиш ба харҷ додааст, ки доир ба вачҳи интихоби таҳаллуси Ҳочу, нусхаҳои дастнавису чопшудаи «Ҳумой ва Ҳумоюн», сарчашмаҳои асари мавриди таҳқиқ ва поэтикаи он андешаҳои илмии ҳешро бо далелҳо ибтидор намояд. Бинобар ин, қулли натиҷаҳои дар диссертатсия ҳосилшуда маҳсули пажӯҳиши шахсии муаллиф буда, мақолаҳои чопнамудаи ӯ мазмунӣ диссертатсия ва нуқтаҳои асосии ба дифоъ пешниҳодшавандаро дар бар мегиранд.

Тасвир ба амалисозии натиҷаҳои диссертатсия. Натиҷаҳои пажӯҳиш дар дарсу курсҳои махсуси лексионӣ амалии факултети филологияи тоҷики Муассисаи давлатии таълимии «Донишгоҳи давлатии Ҳучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров» ва курсҳои тақмили ихтисоси филиали Донишқадаи

ҷумхуриявии тақмили ихтисос ва бозомӯзии кормандони соҳаи маориф дар вилояти Суғд истифода шудаанд. Мухимтарин нуктаҳои диссертатсия дар семинарҳои илмӣ кафедра, факултет, конференсияҳои илмӣ-амалии донишгоҳӣ (солҳои 2014-2024) ва байналмилалӣ «Нақши «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ дар таҳкиму густариши забону адабиёт ва илму фарҳанги тоҷик» (ш. Хучанд, 2024. – 14-15 май), «Цифровизация общества: трансформация повседневных практик и исследовательских перспектив» (г. Белгород, 2024. – 30 сентября), «Созидательный импульс развития современной науки» (г. Петрозаводск, 2024. – 14 октября), нигоҳе ба муҳтавои достони «Хумой ва Хумоюн»-и Хочуи Кирмонӣ (Ҷустуҷӯҳои илмӣ (Маводи конференсияи илмӣ-назариявии ҷумҳуриявӣ, ба ифтихори 80-солагии профессор С.Саидов). – Душанбе: ДДОТ ба номи С. Айни, 2025), вижагиҳои забонӣ ва сабкии достони «Хумой ва Хумоюн»-и Хочуи Кирмонӣ (Боқӣ Рақимзода ва муҳити адабии садаи XX / Маводи конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ дар мавзӯи «Боқӣ Рақимзода ва муҳити адабии садаи XX». – Душанбе: ДДОТ ба номи С. Айни, 2025) аз тарафи диссертант ироа гардида, хулосаву дастовардҳои диссертант аз ҷониби аҳли илм арзёбӣ шудаанд.

Диссертатсия дар ҷаласаи кафедраи адабиёти классикии тоҷики МДТ «Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров» 24.10.2025, суратҷаласаи №3 муҳокима шуда, ба ҳимоя пешниҳод гардидааст.

Интишорот аз рӯйи мавзӯи диссертатсия. Мазмун ва муҳтавои асосии диссертатсия дар 11 мақолаи илмӣ инъикос шудааст, ки аз ин теъдод 6 мақола дар нашрияҳои тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷоп гардидааст.

Сохтор ва ҳаҷми диссертатсия. Диссертатсия аз муқаддима, се боб, нух фаслу панҷ зерфасл, хулоса, тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқот ва рӯйхати адабиёт таркиб ёфта, ҳаҷми он аз 179 саҳифаи ҷопи компютерӣ иборат мебошад.

**Боби I. Хочуи Кирмонӣ ва тасхеху
нашри достони «Ҳумой ва Ҳумоюн»-и ӯ**

1.1. Муруре ба аҳволу осори Хочуи Кирмонӣ

Дар бораи зиндагӣ ва осори Хочуи Кирмонӣ сарчашмаҳои зиёде маълумот додаанд, вале иттилооти манбаъҳо дар ин бора ба ҳам номувофиқ ба назар мерасанд. Баъзе санаду далелҳои тозаро дар бораи номи пурраи адиб Забехулло Сафо дар китоби «Таърихи адабиёти Эрон» оварда, номи пурраи шоирро дар шакли Камолиддин Абулато Маҳмуд ибни Алӣ ибни Маҳмуд Муршидии Кирмонӣ нигоштааст [146, с.886].

Ба таъкиди ин донишманд нисбати «муршидӣ»-ро барои Хочуи Кирмонӣ бори аввал Ҳочӣ Халифа дар «Кашф-уз-зунун ал-асоми кутуб ва-л-фунун» овардааст. Аз он хотир, ки Хочуи Кирмонӣ ба фирқаи «муршидия», яъне ба ҳалқаи пайравони Шайхи муршид Абуисҳоқи Козарунӣ пайваста буд, ба ӯ Ҳочӣ Халифа ин унвонро ҳамроҳ кардааст.

Ба чуз ин ҳама, дар баъзе аз сарчашмаҳои таърихиву адабӣ ба Хочуи Кирмонӣ лақабҳои чун «нахлбанди шуаро», «халлоқулмаонӣ» ва «микулфузало»-ро нисбат додаанд.

Тахаллуси адабии шоир дар тамоми ашъораш Хочу зикр шудааст. Дар осори Хочу ҳеҷ ишорате доир ба сабаби интиҳоби ин тахаллус ба чашм намерасад. То он қое, ки барои мо маълум аст, дар таърихи адабиёти форсу тоҷик ба чуз Хочуи Кирмонӣ шоири дигари Хочу тахаллус вучуд надорад. Ин нукта низ мастур аст, ки тахаллуси Хочуро шоир худ интиҳоб кардааст ва ё касе ба ӯ додааст. Зеро дар таърихи адабиёти тоҷик, хосса дар ҳавзаҳои адабиёти дарбор ба бисёр аз суҳанварон тахаллусро ҳокимони замон, дӯстон ва ё наздиконашон маслиҳат медоданд ва ё худ адиб ба хотири ҳокиме тахаллуси хешро ҳамноми ӯ интиҳоб менамуд. Зеро тахаллус бояд бори маънӣ кашад ва фарогири завқу салиқа ё касбу пешаи соҳибтахаллус бошад. Гузашта аз ин, чунонки Тақии Биниш таъкид

менамояд, тахаллус дар ҳар даврае бояд аз вожаҳои маънус ва роиҷи он давра баргузида шавад [118, с. 209].

Пас, суоле пеш меояд, ки тахаллуси Хочу чӣ маъно дорад? Вачҳи интиҳоби ин вожа ба ҳайси тахаллуси адабӣ чист?

Шарҳи айни ин калима дар фарҳангҳои дастраси мо ёфт нагардид. Хочу тахаллус кардани суҳанварро аксар соҳибназарон бинобар мансубияти шоир ба хонаводаи бузургон – ҳоҷагон марбут донистаанд. Аз ҷумла, Давлатшоҳи Самарқандӣ [30, с. 238] ва Авҳадии Балёнӣ [2, с. 1234] Фаҳруззамони Қазвинӣ [19, с. 75] хонадони ӯро аз бузургони Кирмон донистаанд. Бостонии Поризӣ [140, с. 104-105, 109] бо эҳтимоли қавӣ меғӯяд, ки хонаводаи шоир мансуб ба хонадони Хоч- муҳочир аз Мовароуннаҳр будааст. Фаҳруззамони Қазвинӣ [19, с. 75] низ аз дудмони ҳоҷагон будани гузаштагони суҳанвари Кирмониро таъкид намуда, бар иловаи инбоби менависад, ки волидайнӣ шоир дар овони тифливу бачагӣ ҳангоми мурочиат ба ӯ бо навозишу муҳаббат «хочу» нидо менамудаанд. Фаҳруззамони Қазвинӣ дар идомаи баҳс, мутаваҷҷеҳи пайдоиш ва баромади калимаи «хочу» шуда, дарзамон паи кашфи он меравад. Қазвинӣ тахмин менамояд, ки «хочу» эҳтимолан шакли мусағғари калимаи «хоча» буда, барои баёни меҳру муҳаббат нисбат ба фарзанд ба кор рафтааст [19, с. 75]. Ин андешаро З. Сафо ва Б. Поризӣ низ тасдиқ кардаанд.

Ховаршиноси чехӣ Я. Рипка дар шарҳи тахаллуси суҳанвар баъди зикри Хочуи Кирмонӣ онро дар қавсӣ «оқои кучулуи Кирмон», яъне хоҷаи хурди Кирмон шарҳ дода, меафзояд, ки Хочу «лобуд ибтидо варноми писараки бузургзода аз хонаводаи ашрофӣ» [142, с. 364] будааст.

Қобили таъкид аст, ки ҳарчанд Я. Рипка маънии калимаи «хочу»-ро дуруст шарҳ додааст, вале иштибоҳан онро лақаб ё номи мустаор (варном) пиндоштааст.

Тақии Биниш, ки дар ин замина мақолае бо унвони «Тохаллуси Хочу навиштааст, тохаллуси шоирро, бар зами андешаҳои болоӣ, марбут ба сачоӣ руҳӣ ва фазоили вай донистааст. Аммо ӯ равшан нагуфтааст, ки тохаллуси шоир -

Хочу ба кадом хӯву одатҳои руҳӣ ва афзалияти суҳанвар иртибот дорад. Такии Биниш дар мақолаи худ бештар дар мавриди баромади калимаи Хочу, ки аз Хоча аст, таваққуф намуда, саргарми заминаи пайдоиш ва асолати он гардидааст. Вале боз ҳам чаро Хочу таҳаллус кардани шоир ва асосу шароити зуҳури ин вожаро дақиқ баён надиштааст.

Бояд гуфт, ки «хоча» дар луғат ба маънои сардор, сарвар, соҳиб, хӯчаин [182, с. 498], бузург, соҳибкор, сарвар, молдор ва давлатманд омадааст. Бар иловаи ин хоча калимаи лақабмонд, ки дар гузашта нисбат ба шахси муҳтарам кор фармуда мешуд [182, с. 499]. Аз маълумоти сарчашмаҳо маълум аст, ки Хочу аз табори бузургон, хочагон ва давлатмандони Кирмон будааст. Аз ин ваҷҳ, аз вожаи «хоча» ҳосил шудани таҳаллуси Хочу дуруст ба назар мерасад. Зеро таҳаллуси ҳар шоир метавонад, ифодагари вазъи зиндагӣ ва муҳити иҷтимоии ӯ низ бошад.

Аз маҷмуи андеша ва афкори зикршуда ба ин натиҷа расидан мумкин аст, ки «хочу» шакли тасғири «хоча» буда, ба маънои хочаи хурд омада, метавонад ба ҷойи хочазода низ истифода гардад.

Дар хусуси таҳаллуси Хочу дар сарчашмаҳо андешаи дигар ва ихтилофи назароти зиёде нест ва он чи дар боло зикр шуд, ҳамон оварда шудааст. Аммо ҳангоми баррасии ин масъала як китоби воқеан, ҷолибе бо унвони «Фарҳанги Кирмон» [180], ки ба қалами Манучехри Сутуда тааллуқ дорад, ба даст омад, ки то имрӯз аз мадди назари муҳаққиқон дур мондааст. Ин китоб ҳанӯз соли 1957 интишор шудааст, ки фарогири ҷаҳор ҳазору ҳафтсад луғату таъбир ва истилоҳу таркиботи марбут ба лаҳҷаи роиҷ дар хиттаи Кирмон аст ва он метавонад, зовияи дигареро дар мавриди решашиносии таҳаллуси Хочу, ки бештар ба тахмину эҳтимол асос ёфтааст, боз намояд.

Асли матлаб ин аст, ки таҳаллуси шоир метавонад, бо шеваи гуфтори мардуми Кирмон иртибот дошта бошад. Яке аз муҳимтарин вижагиҳои гуйиши кирмонӣ ин аст, ки дар интиҳои номҳо як «вов» [ӯ. – М.М.] изофа менамоянд

[180, с. 5]. Изофа намудани «вов»-ро Сутуда марбут ба баёни тасғир, сифат, нисбат, тахфиф ва таҳбиб донистааст [180, с. 5-6].

Манучехри Сутуда намунаҳои зиёде аз ин қабил вожаҳоро дар «Фарҳанги Кирмон» гирдоварӣ ва шарҳ намудааст. Масалан, омочу-омоч, хурду- хурд, думкачу-думкач, зангу-занг, сӯзану-сӯзан, гунгу-гунг ва ғайра. Муҳаққиқи мазкур таъкид мекунад, ки аксаран ин «вов» бештар ба тасғиру таҳбиб далолат менамояд, мисли духтару [духту] - духтар.

Ҳатто дар шеваи кирмонӣ барои кӯтоҳу кӯчак нишон додани исми инсонҳо низ бар он як «вов» [у] илова менамудаанд, мисли Руку – муҳаффаф ва мусағғари Руқия. Имрӯз ҳам дар гуйиши Кирмон дунболи хеле аз исмҳо «вов» изофа мекунанд, мисли мошину - мошина, боғу-боғ ва ғайра [198].

Чунонки қаблан зикр шуд, Фаҳруззамони Қазвинӣ бар он аст, ки волидайнӣ Хочу дар овони бачагии шоир ба ӯ «хочу» садо мекардаанд. Ин гуфтор андешаи болоиро дастгирӣ менамояд. Аз ин ҷо, бе ҳеҷ шакку тардид метавон гуфт, ки ҳамин «хочу» садо кардани волидайнӣ шоир ба вижагии гуйиши кирмонӣ алоқамандӣ дошта, барои навозишу дӯстдорӣ ба хочазодаи кӯчак гуфта мешуд. Бояд ҳамин лаҳзи навозишу дӯстдории давраи кӯдакӣ барои суҳанвари Кирмонӣ хеле хуш омада бошад, ки «хочу»-ро ба ҳайси таҳаллуси адабӣ дар ашъораш истифода намояд.

Дар мавриди ба шеваи мардумӣ иртибот доштани таҳаллуси Хочу Тақии Биниш дар мақолаи хеш ишораи малеҳе намуда менависад, ки хочуро метавон тарзи гӯйиши хоча пазируфт. Аммо Биниш ин иддаои хешро то поён пайгирӣ ва собит накарда, илова менамояд, ки бо номҳои «хочу», «хоча» ва «хӯча» ободихои мутааддиде дар Эрон дида мешаванд.

Яке аз лақабҳои Хочу, ки бисёр сарчашмаҳо бад-он ишорат намудаанд, «нахлбанди шуаро» ё «нахлбанди маонӣ» будааст. Дар хусуси маънои лақаб ва ба чӣ сабаб сазовор гаштани Хочу дар маъхазҳои андешаҳои гуногун гуфта шудаанд.

Исми «нахлбанд» аслан, мураккаб буда, аз ду калима таркиб ёфтааст: нахл ва банд. Нахлбанд шахсеро гӯянд, ки аз мум, коғаз ва матоъ дарахт (нахл), гул ё меваи сунъӣ созад. Пас нахлбанд ҳунармандест, ки зебой меофарад. Аз ин ҷо, «нахлбанди шуаро» лақаб гирифтани Хочу низ ба ҳунари зебои санъатгарии ӯ дар шеър марбут будааст. Тавоноии Хочу дар корбурди санъатҳои бадеӣ дар ашъор ончунон будааст, ки суханвар онҳоро на ба хотири намоиши қудрати сухангустарӣ, балки танҳо барои ифодаи маонии латифи тоза ба кор мегирад.

Абдурраҳмони Ҷомӣ бар он назар аст, ки ин лақаб бинобар ба «тазйини алфозу таҳсини иборот чаҳде балиғ» [39, с. 465] доштан ба ӯ муносиб дониста шудааст. Амин Аҳмади Розӣ [27, ҷ. 1, с. 293] талоши пайвастаи Хочуро дар истифодаи алфози ғайримутаъориф сабаби сазовори ин лақаб донистааст. Бино ба гузориши Фаҳруззамони Қазвинӣ [19, с. 75] ва баъзе сарчашмаҳо ҳанӯз муосирон Хочуро ба далели ҳунарнамоиҳояш дар олами шеър «нахлбанди шуаро» лақаб дода буданд. Хочуи Кирмонӣ дар фасли ихтитомии «Ҳумой ва Ҳумоюн» зоҳиран ба ин лақаб ишора намуда, гуфтааст:

Найи хомаам нахлбандӣ намуд,

Ба нахли сухан сарбаландӣ намуд [17, с. 570].

Давлатшоҳи Самарқандӣ овардааст, ки «сухани ӯро фозилону бузургон дар фасоҳату балоғат беназир медоранд ва ӯро «нахлбанди шуаро» меноманд» [30, с. 238]. Назар ба қавли Давлатшоҳи Самарқандӣ Хочуи Кирмониро шоири ҳамасраш Музаффарӣ Ҳиравӣ «наққошаки Кирмон» [30, с. 251] хондааст ва шояд бар ҳамин асос Бостонии Поризӣ [140, с. 118] тахмин мезанад, ки пешаи Хочу тарроҳии нақшҳои қолин будааст.

Музаффарӣ Ҳиравӣ назар ба қавли Давлатшоҳи Самарқандӣ ҳамвора ба шоирон даъво менамуд ва бар сухану ҳунари онҳо эътироз мекард ва фазли ашъори хешро зоҳир месохт [30, с. 251]. Ба назари мо, Хочуро «наққошаки Кирмон» гуфтани Музаффарӣ Ҳиравӣ як андоза оҳанги танзу тамасхур дорад, зеро дар идомаи фикр гуфтааст, ки аз ӯ «бӯйи суханварӣ меояд». Ин тарзи

гуфтори Музаффар ва бо ибораи «наққошаки Кирмон» Хочуро ёд намуданаш, далолат бар он менамояд, ки касби наққошӣ пешаи асосии суханвар набудааст. Зоҳиран, ба Хочу «наққошак» хитоб намудани Музаффари Ҳиравӣ бар асари хасодату нотавонбинии ӯ аст.

Гузашта аз ин, Хочу дар ҳеҷ кадом аз осораҳои доир ба пешаи нақшнигории рӯйи қолин доштани чизе нагуфтааст. Сарчашмаҳои дастраси мо низ дар ин бобат чизе намеоранд. Ба ин ваҷҳ, касби нақшпартоии рӯйи қолин доштани Хочу як қадар аз воқеият дур менамояд.

Аммо Абулҳусайни Зарринқӯб менависад, ки Хочуи Кирмониро муосиронаш ба он хотир «нахлбанди шуаро» мехонанд, ки ҳама гуна шеърро мисли намунаҳои кори устодон месохта, аммо нахли мумии ӯ лаззати ҳаловати хурмои воқеъиро надоштааст [123, с. 123]. Зоҳиран, ин андешаи А. Зарринқӯб ишора ба тасаннуъгароии Хочу дорад, зеро дар воқеъ шоир дар овардани ашъори маснуъ хеле моҳир аст.

Боиси таъкид аст, ки дар таърихи адабиёти форсу тоҷик танҳо Хочу ба дарёфти лақаби «нахлбанди шуаро» сазовор гаштааст. Дар «Луғатнома»-и Деххудо низ дар шарҳи ибораи мазкур омада, ки ин лақаби Хочуи Кирмонист [213].

Дар хусуси номи аслии шоир маълумоти сарчашмаҳо ғуноғунанд. Чунончи, Амин Аҳмади Розӣ дар «Ҳафт иқлим» [27, с. 292] номи ӯро Маҳмуд, Мулло Абдуннабии Қазвинӣ дар тазкираи «Майхона» [19, с. 75] Афзалуддин, Ҳочӣ Халифа дар «Кашф-уз-зунун» Муҳаммад, Я. Рипка дар китоби «Таърихи адабиёти Эрон» [142, с. 364] Камолуддин [ё Афзалуддин] забт кардаанд. Аммо устод Забехулло Сафо ин ҳама иттилоӣ ба ҳам мухолифро таҳлил намуда, таъкид медорад, ки Хочуи Кирмонӣ аз ҷумлаи он суханваронест, ки номи ҳешро дар ашъораш ба таври сареҳ овардаанд [146, с. 888]. Назар ба қавли ҳуди Хочу номи аслии шоир, ки дар ашъораш овардааст, Маҳмуд [17, с. 848] будааст ва дар ин маврид ҳеҷ ҷойи баҳсу тардид вуҷуд надорад

Воқеан, Хочуи Кирмонӣ дар ашъораш чанде аз ҷузъиёти зиндагии худро баён намудааст, ки онҳо барои равшан намудан ҳақиқати ҳаёти шоир ва баъзе баҳсҳои чуну чаро ҳам чун сарчашмаи эътимодноки аз дасти аввал хидмат менамояд.

Аз ҷумла, Хочуи Кирмонӣ санаи таваллуди худро дар фасли «Дар таърихи вилодати хеш гӯяд ва намудори авзои фалакӣ дар вақти вилодат ва накуҳиши даврони афлок»-и маснавии «Гул ва Наврӯз»-и хеш зикр намуда, дар ин маврид чунин овардааст:

Расида моҳи зулҳиҷча ба ишрин,
Ба бом оварда гардун хишти заррин.
Зи ҳичрат шашсаду ҳаштоду нӯҳ сол,
Шуда панҷоҳ рӯз аз моҳи шаввол.
В-агар уқдат зи румӣ мекушояд,
Ду афзун бар ҳазору шашсад ояд.
В-арат худ яздиҷурдӣ медиҳад даст,
Якero тарҳ кун аз шашсаду шаст.
В-ар аз Зичи Маликшоҳӣ сигоӣ
Шуда ҳафтдаҳ зи даймоҳи ҷалолӣ.
Дусадро забт кун в-он гаҳ ду шаш хоҳ,
Ки равшан гардадат соли Маликшоҳ.
Зи пирон пурс, к-ин чанд асту он чун,
Ки аз пир ояд ин таърих берун.
Чунин омад ҳуруфи ҳафт ҳайкал,
Нучуми чархро ин буд мадҳал.
Ман аз катми адам бардоштам роҳ,
Суманзори вучудам шуд чарогоҳ...
Падар Маҳмуд кард он лаҳза номам,
Вале ман худ намедонам кадомам? [17, с. 848]

Аз китъаи болой маълум мегардад, ки Хочуи Кирмонӣ дар он на танҳо соли валодати худ, балки зодрузи хешро сарехан баён намуда, он рӯзро ба таври аниқ бистум («ишрин»)-и зулҳиҷҷаи соли 689 ҳ.к. гуфтааст, ки ин таърих баробар бо бисту чоруми декабри соли 1290 милодӣ мебошад. Қолиби диққат аст, ки Хочу дар абёти овардашуда таърихи таваллуд шудани худро на танҳо бо солшумории хичрӣ, балки бо тақвимҳои румӣ, ҷаздигурдӣ ва ҷалолӣ низ зикр менамояд. Назар ба қавли болоии Хочу таваллуди шоир ба соли 1602-и солшумории румӣ, 659-и тақвими ҷаздигурдӣ, 17-уми даймоҳи 212-и солномаи ҷалолӣ рост меояд. Аҳмад Суҳайлии Хонсорӣ таъкид менамояд, ки таваллуди ҳеч як шоир дар таърихи адабиёти форсу тоҷик ба ин андоза дақиқу аниқ нест [18, с. 9]. Бар иловаи ин, бо гоҳшумориҳои дигари роиҷ дар он замон зикр намудани валодати шоир намоишгари дақиқназариву бориқбинии шоир аст. Аз тарафи дигар, чунин амал нишондиҳандаи ихотаи комили суҳанвар ба улуми ҳайату нучум ва тақвим аст, зеро «агар касе мунаҷҷим набошад, наметавонад зоиҷаи валодати хешро ин гуна баён намояд» [18, с. 9]. Ин андешаро абёти дигари порчаи ғавқ тақвият медиҳад, ки дар он оид ба нуктаи ҷойгиршавии бурҷҳои фалак ҳангоми таваллуд шудани шоир таъкид гардидааст:

Бузи кӯҳӣ дар он дам бар камар буд,

Шаҳаншоҳи фалак зери сипар буд.

Зухал, к-ӯ буд толеъро худованд,

Ба бурҷи Барра буд афтода дар банд [17, с. 848].

Дар абёти болоӣ мавқеи ишғолнамудаи бурҷҳо – Барра (Ҳамал)-ву Бузғола («бузи кӯҳӣ» – Ҷадӣ) ва сайёраҳо – Зухалу Афтоб (шаҳаншоҳи фалак) на бо лаҳни шоиронаву бадеӣ, балки бо таъҷаб ва илми нучум оварда шудааст, ки гувоҳ бар малакаву истеъдод шоир ба ин илми ситорашиносист.

Бидуни ин, нуктаи дигари қобили тавачҷуҳ дар байти охири порчаи аввали болоӣ ба назар мерасад, ки ин ҳам марбут ба номи ҳақиқӣ шоир - Маҳмуд аст. Чунонки зикраш рафт, дар ин маврид низ маълумоти тазкираҳо ва сарчашмаҳои

дигар сахех ба назар намерасанд ва ё байни онҳо ихтилофҳо мавҷуданд. Ба ин тарик, Хочу рӯз, соли валодат ва номи аслии хешро дар ашъораш аниқу возех зикр намуда, баҳсу ихтилофи назарҳои дар сарчашмаҳо мавҷударо, ки дар ин замина ба миён омадаанд, зоеъ менамояд.

Давлатшоҳи Самарқандӣ дар тазкирааш Хочуро «аз бузургзодагони Кирмон» гуфтааст [30, с. 238]. Падари шоир Алӣ ибни Маҳмуд ном дошта, аз бузургони Кирмон будааст. Даврони кӯдакиро Хочу дар зодгоҳи хеш - Кирмон гузаронидааст. Рӯзгори хурдӣ ва ҷавонии шоир ба касби улуми мутадовили он замон ва дарёфтани румузи шоирӣ, ки аз оғози ҷавонӣ ба он завқи хос дошт, дар Кирмон мегузарад. Дар сарчашмаҳои марбут ба аҳволу рӯзгори шоир, минҷумла тазкираҳо ва ашъори худӣ шоир дар бораи дар кучо ва пеши кӣ таълим гирифтани Хочу нимишорае ҳам ба ҷашм намерасад.

Аммо чунонки дар сомонаи донишномаи ҳавзаии «Викификҳ» омадааст, ки Хочу «ҳанӯз писарбачае беш набуд, ки шоистагии худро бо сурудани қасидаи таърихи ҳаммоми Язд нишон дод» [206]. Ин қасида дар ҳамон замон бар деворҳои ин бино ҳаққокӣ шуд [192] Ин нукта собит менамояд, ки Хочу аз овони наврасии хеш ба гуфтани сухани мавзуну манзум шавқу рағбати зиёд дошта, дар сурудани ашъори хуб ва эътирофи аҳли адаби замон комёб ҳам гашта будааст.

Ҳамчунин, дар осори шоир зикри ҳаводиси дигари ҳаёти наврасиву ҷавонии шоир, аз қабилӣ кай ба шеърғӯйӣ пардохтани шоир ва устоду мураббӣи аввалинаш дар илмомӯзиву шеърғӯй намудор нест. Ҳатто шоир дар бораи ҳаёт ва марги падару модар, ки дар зиндагии ҳар кас таъсири зиёд дорад ва аксар вақт суханварони мо доир ба ин мароҳили ҳассоси умри худ ашъори пурсӯзу муассир гуфтаанд, дар осори худ ишорае ҳам накардааст. Муаллифони тазкираҳо низ дар ин бора маълумоте наовардаанд. Аз ин рӯ, ин ҷузъиёти рӯзгори шоир то ба имрӯз норавшан боқӣ мемонад.

Аз ашъори Хочу бармеояд, ки суханвар зодгоҳи хеш Кирмонро барои зиндагонии хушу фаъолияти эҷодии минбаъда шоиста намедидааст ва пайваста дар фикри он будааст, ки аз ин шаҳр кӯч бандад:

Хочу, ин манзили вайрона на ба андозаи туст,

Аз ақолими ҷаҳон хиттаи Кирмон кам гир [18, с. 45].

Шоир дар хилоли ашъораш борҳо таъкид намудааст, ки дигар наметавонад дар муҳити танги зодгоҳ пойбанд бошад ва фикри ғурбат ихтиёр намуданро дар зехн мепарварад. Чунончи, дар ин байт ба ин нукта таъкид мекунад:

То ба кай Хочу тавон будан ба Кирмон пойбанд,

Сар баровар ҳамчу Айюбу зи Кирмон даргузар [189].

Хочу ҳарчанд дар ашъораш борҳо дар мавриди кӯчида рафтан аз ватан сухан ба миён меорад, а ммо ба таври ошкоро иллати ин мусофирату ҳичратро баён намесозад. Бо эҳтимоли қавӣ метавон изҳор намуд, ки яке аз сабабҳои аз Кирмон ҳичрат намудани Хочу бояд ба аҳволи нохуби маишиву иҷтимоии суханвар алоқаманд бошад. Хочу дар баъзе аз абёти худ ба таври равшан изҳор медорад, ки барояш айёми хуш он рӯз аст, ки агар аз Кирмон, аз ин «манзили вайрона» раҳти сафар бубандад. Ин матлабро Камол Айнӣ ҳам дар мақолаи «Хочуи Кирмонӣ ва девони ӯ» таъкид намуда, изҳор менамояд, ки «аз эҳтимол дур нест, ки аҳволи маишии Хочу дар Кирмон чандон хуб набошад ва ин ҷиҳати зиндагӣ низ яке аз сабабҳои орзуи аз Кирмон ҳичрат намудани ӯ бошад» [50, с. 60]. Шоир бар он бовар будааст, ки зиндагии ӯ дар ҷойи дигар ба хушиву роҳатӣ хоҳад гузашт. Мавзуи шиква аз замон ва баррасии масоили иҷтимоӣ ҳарчанд дар ашъори Хочуи Кирмонӣ густардаву ошкор нест, вале аз чанд намунаи овардашуда пай бурдан душвор нест, ки яке аз омилҳои тарки ватан намудани шоир метавонад, ҳамин нохушии аҳволи иҷтимоии ӯ бошад. Вагарна шоир дурӣ аз зодгоҳу азоби мусофиратро бо хушнудӣ пазируфта, «хуррам он рӯз, ки аз хиттаи Кирмон биравам», намегуфт. Ин маъниро дар абёти зерин равшантар дида метавонем:

Хуррам он рӯз, ки аз хиттаи Кирмон биравам,

Дилу чон дода зи даст, аз пайи чонон биравам...

Ҳамчу Хочу гарам аз ганҷ насибе надиханд,

Рахт барбандаму 3-ин манзили вайрон биравам [189].

Дар достони «Ҳумой ва Ҳумоюн» низ Хочу масъалаи аз Кирмон бурун рафтано, зимни баёни воқеаи ба Чин рахти сафар бастанӣ Ҳумой, баён намуда, таъкид менамояд, ки бояд ин маҳалли азобу уқубат – «меҳнатобод, яъне Кирмонро тарк кунӣ ва роҳи Бағдоду дигар шаҳрхоро пеш гирӣ [17, с. 406].

Мусофирати ӯ метавонад, ба нияти касби камол намудан ва бо ин мақсад аз наздикӣ ошноӣ пайдо карданиш бо уламову фузалои замон марбут бошад, зеро чунонки баъдан хоҳем дид, Хочу дар сафархояш ҳамеша дар ҷустуҷӯи пиру муршид буд. Аммо дар осори шоир дар ин бора ишорае ҳам пайдо нагардид.

Ниҳоят, Хочу аз он манзили вайрона наҷот ёфт ва ба сафарҳои тӯлонӣ ба Ҳиндустон Шом ва Байтулмуқаддасу Ироқи Аҷаму Ироқи Араб ва Мисру Форс баромада, касби илму дониш намудааст.

Ӯ нахуст ба Шероз раҳсипор гардид. Чанд муддат дар он ҷо зиста, барои касби камол бештари айём ба хидмати уламову фузало мерасид. Аз Шероз ба Козарун –ватани орифи аллома Абуисҳоқи Козарунӣ кӯч баст. Дар он замон Козарун маркази силсилаи муршидия ва ё козарунӣ буд. Баъди вафоти асосгузори муршидия - Абуисҳоқи Козарунӣ, ки бо лақаби Шайхи муршид машҳур аст, ин силсила асосан, дар Козарун давом кард ва пайравонаш таълимоти Абуисҳоқи Козаруниро идома медоданд. Хочуи Кирмонӣ ба хидмати яке аз орифони маъруфи силсилаи муршидия расид ва ӯро чун пири иршод пазируфта, чанд муддат аз таълиму ҳидояти ин орифи равшанзамир бархурдор гардид.

Аммо ҳатто азобу уқубати роҳҳои дуру дароз, кӯтаҳдастӣ ва муҳтоҷӣ Хочуи Кирмониро аз сафари пурхатар баргардонидани натавонист ва ҷӣ навиъе ки Аҳмади Хонсорӣ кайд кардааст, «дар сафарҳо гоҳ аз ранҷи роҳ дар нола ва афғон буд ва замоне аз безарӣ зорикунон дар Ҷурун аз ташнагӣ менолид ва дар Ҳамадон аз гуруснагӣ» [18, с. 27].

Хочу чанд муддат дар Бағдод зиндагӣ карда, дар соли 732 ҳ.қ./1332 м. яке аз маснавихояшро бо номи «Хумой ва Хумоюн», ки чанд гоҳе пеш оғоз намуда буд, ба номи Султон Абусаид ва вазираш Ғиёсиддин Муҳаммад ба анҷом расонид. Пас аз даргузашти Султон Абусаид ва кушта шудани вазири ӯ Ғиёсиддин Муҳаммад Хочу чанд гоҳе ба Исфаҳон рафт. Пас аз муддате чанд иқомат дар Исфаҳон шоир ба Кирмону Форс дар паноҳи хонадони Инҷу, алахусус дар давраи салтанати шох Шайх Абуисҳоқ зиндагии орому осоишта ба сар бурд, то он замон, ки ин дунёро падруд гуфт.

Соли вафоти Хочуи Кирмониро дар сарчашмаҳо бо ихтилофи зиёд нақл намудаанд. Аз миёни ҳамаи он ба қавли Забехулло Сафо ба навиштаи Фасех Аҳмад ибни Ҷалолуддин Маҳмуд, ки наздиктарин сарчашма ба замони зиндагии шоир аст, метавон эътимод кард. Ҷалолуддин Маҳмуд соли вафоти Хочуро 750 ҳ.қ./1349 м. дар Шероз зикр кардааст. Оромгоҳи Хочу дар Шероз аст ва имрӯз зиёратгоҳи аҳли илму адабу фазл мебошад.

Хочуи Кирмонӣ дар радифи бузургтарини суҳансароёни форсу тоҷик, ба монанди Низомии Амир Хусрав қарор дорад, ки аз худ мероси зиёде дар навъҳои гуногуни жанрҳои адабӣ ба ёдгор гузоштааст. Воқеан, осори Хочу аз ҳар ҷиҳат сазовори аҳаммияту омӯзиш аст. Хочу, чунонки аз маснави «Равзат-ул-анвор» бармеояд, аз оғози ҷавонӣ майл ба сурудани шеърӯ шоирӣ доштааст. Дар «Равзат-ул-анвор» дар зимни ҳикояти «Фариштае, ки дар сифари син ба хоб дида буд», ин маънӣ омадааст. Хобгузоре, ки Хочу ба вай мурочиат карда буд, вайро ба шуҳрат дар шоирӣ навид дода буд:

Мулки суҳан они ту хоҳад шудан,

Ақл саноҳони ту хоҳад шудан.

Тири ҳадиси ту ба Ҷавзо расад,

Номи баландат ба Сурайё расад [17, с. 82].

Маҷмуи абёти Хочуро устод Забехулло Сафо чилу ҷаҳор ҳазор байт гуфтааст [146, с. 896]. Ў аз ҷумлаи шоиронест, ки дар вақти дар қайди ҳаёт буданаш ба

чамъоварии осораш иқдом намудааст. Ин иқдом дар ҳаёти шоир ба амри Тоҷиддин Аҳмад ибни Муҳаммад ибни Алӣ анҷом гирифтааст. Бо дастури ин вазири суҳанпарвар, Хочу ва ҷамъе аз дӯстону мухлисони суҳанвар ба ғирдоварии ашъори ӯ пардохтанд ва яке аз адибони он давр муқаддимае бар он навиштааст, ки мусахҳеҳи девони Хочу – Аҳмад Суҳайлии Хонсорӣ онро нақл намудааст [18, с. 92].

Хочу аз худ мероси арзандаи адабӣ боқӣ гузоштааст, ки асарҳои зеринро дар бар мегирад:

Девони ашъор. Девони ашъори шоир аз қасоид, ғазалиёт, муқаттаот тарҷеоту таркибот, мусаммат, рубоӣёт иборат буда, Хочу худ онро ба ду бахш – «Саноеъ-ул-камол» ва «Бадоеъ-ул-ҷамол» тақсим кардааст.

Мавзуи қасоид ва мусаммату таркиботи Хочу дар тавҳид, наъти Расул (с), ситоиши ёрону хонадони Пайғамбар (с), васфи табиат, шикоят аз замона, ваъз, муфохара, фалсафа ва, пеш аз ҳама, дар мадҳи салотин ва бузургони асри ҳеш аст. Назар ба андешаи адабиётшиноси тоҷик Ш. Раҳмонов Хочуи Кирмонӣ дар баробари як қатор навъҳои дигари мусаммат – мураббаъ, мусаддас, мусамман гуфтан муҳаммаси озодро кашф намуда, онҳоро бо мазмунҳои ишқию манзаравӣ ва тавсифӣ ғано бахшидааст [68, с. 48]. Ин муҳаққиқ бар он назар аст, ки Хочу дар мусамматсарой ба мавзую мазмун ва тасвирҳои Қатрони Табрешӣ бештар тавачҷух ва пайравӣ намуда, мусаммати худро аксар дар шакли мусамман навиштааст [68, с. 88].

Хочуи Кирмонӣ муаллифи шаш маснавист, ки онҳо бо авзони мухталиф иншо гардида, суҳанвари Кирмонӣ дар сурудани онҳо ба ду шоири маъруфи маснависаро Фирдавсӣ ва Низомӣ майли эҷодӣ доштааст. Бояд қайд намуд, ки Хочу дар асри шоирони маснависаро мезист, зеро замони зиндагии суҳантирози Кирмонӣ – садаи XIV давраи пухтагиву нашъунамои ин навъи шеърӣ маҳсуб меёфт ва ҳар шоире ба навиштани маснавӣ таъъозмоя менамуд, ноилоҷ зери таъсири Ҳаким Фирдавсии Тӯсӣ ва ӯ Низомии Ганҷавӣ боқӣ мемонд.

1. «Сомнома». Манзумаест, ҳамосӣ - ишқӣ, ки дар вазни мутақорибӣ мусаммани маҳзуф ё мақсур, ки дар пайравии «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавӣ суруда шудааст. Аз ин манзума нусхаи мутааддиде мавҷуд аст, ки ҳеҷ як комил ба назар намеояд ва нусхаи ҷопии он (Бумбайи 1391 – шамсӣ) тақрибан 14500 байт аст ва бино бар он чи аз баъзе нусахи «Сомнома» бармеояд, ин манзумаро Хочу ба номи Абулфатҳ Маҷдуддин Маҳмуди вазир сохтааст, яъне ҳамон касе ки манзумаи «Ҳумой ва Ҳумоюн»-ро ҳам ба номи ӯ овардааст. Таърихи итмоми ин манзума маълум нест [147, с. 237]. Аз таҳқиқоти анҷомшуда маълум мегардад, ки «Сомнома» аз қорҳои рӯзгори ҷавонии Хочу ва бетачрибагӣҳои ӯ дар шоирӣ буда ва таъян ғассу самини он бисёр будааст [212]. Ба ҳамин далел, оид ба мансубияти ин достон ба Хочу баҳсҳои зиёде ба миён омадааст. Вале устод Саид Нафисӣ [135, с. 34] ва Забехулло Сафо [147, с. 237-239] собит намудаанд, ки ин достон ба қалами Хочу тааллуқ дорад. Муҳимтарин далели мутааллиқ будани ин асар ба Хочу дар ду ҷойи «Сомнома» зикр шудани таҳаллуси шоир [212] ва шабоҳатҳои хеле зиёдаш бо «Ҳумой ва Ҳумоюн» аст.

2. «Ҳумой ва Ҳумоюн». Маснавии ошиқона дар баҳри мутақориб, ки дар он достони ишқӣ Ҳумоюн ва Ҳумой духтари Фағфури Чин ба риштаи назм кашида шудааст. Ин маснавиро Хочу дар соли 732х.к/1332 м. дар ҳудуди 4407 байт сурудааст. Чун дар бобу фаслҳои дигари диссертатсия роҷеъ ба сохтор ва мавзӯву муҳтавои ин маснавӣ ба таври густурда сухан хоҳад рафт, аз тафсили ин мавзӯ ин ҷо худдорӣ менамоем.

3. «Гул ва Наврӯз». Ин маснавӣ дар баҳри ҳазачи мусаддаси маҳзуф ё мақсур дар пайравии «Хусрав ва Ширин»-и Ҳаким Низомӣ навишта шудааст. Ин маснавӣ ҳам ба яке аз мавзӯҳои бостонӣ бахшида шудааст. Теъдоди абёти ин маснавӣ 5302 байт буда, дар соли 742 х./1342 м. навишта шудааст.

Дар ин маснавӣ саргузашти ишқӣ шоҳзода Наврӯз писари Фирӯзи Хуросонӣ бо Гул духтари Қайсари Рум ва шарҳи сафарҳову набардҳои ӯ мебошад. Дар ин

достон ҳам ду ошиқ пас аз душвориҳо ба висоли ҳам мерасанд, вале шоҳзода тахти фармонравой ва чони худро дар роҳи ишқ аз даст медиҳад.

4. «Камолнома». Маснавии ирфонӣ дар дувоздаҳ боб дар вазни хафиф дар пайравии «Сайр-ул-ибод»-и Ҳаким Саной дар соли 744х./1344м. суруда шудааст. «Камолнома» муштамил бар хитоботе бо ансор ва арвоҳу укул ва ҷуз онҳо дар 1849 байт ё андаке бештару камтар мебошад. Ин маснавиро Ҳочу ба ном ва ба ёди пешвои тариқати муршидия Шайх Абуисҳоқи Козарунӣ оғоз намуда, ба исми Шох Шайх Абуисҳоқи Инҷу хатм кардааст.

5. «Равзат-ул-анвор». Ин маснавиро Ҳочу дар баҳри сареъ ба истиқболи «Махзан-ул-асрор»-и Ҳаким Низомӣ соли 743х./1343м. ба номи вазир Шамсиддин Маҳмуди Соин сурудааст. «Равзат-ул-анвор» дар ҳудуди 2037 байт буда, баъд аз муқаддимот шоир 20 мақола ва ҳар мақолаеро дар як муқаддима ва як ҳикоят оварда, дар он мақолот масъалаҳои гуногуни ирфонро матраҳ намудааст.

6. «Гавҳарнома». Ҳочу ин маснавии хешро дар баҳри ҳазачи мусаддаси мақсур ё маҳзуф ба соли 746 х./1345-46 м. дар 1023 байт сурудааст. Ҳочу ин маснавиро ба номи Амир Муборизиддин Муҳаммад ва вазири ӯ Баҳоуддин Муҳаммад ибни Азизуддин Юсуф, ки аз табори Низомулмулки Тӯсӣ буд, суруда ва он маноқиби Баҳоуддин Муҳаммад ва падару аҷдоди ӯ дар бар мегирад. Танҳо дебочаи «Камолнома» ба номи Амир Муборизиддин Музафар аст, аммо дар асл ин маснавӣ дорои зикри насабнома хонадони Низомулмулки Тӯсӣ вазири Салҷуқиён аст. Ин маснавии Ҳочу беҳтарин сарчашмае аст, ки насаби хонадони Низомулмулки Тӯсиро то миёнаҳои асри XIV бозгӯӣ намуда, ҳифз кардааст.

Ба ҷуз аз девон ва маснавиҳои шашгона, ки дар боло зикр ёфтанд, Ҳочу осори дигаре низ доштааст.

1. «Мафотех-ул-кулуб», мунтахабе аз ашъори Ҳочу буда, онро ҳуди шоир ба номи Амир Муборизиддин дар соли 747 х./1347 м. тартиб додааст.

2. «Рисолат-ул-бодия» асари мансур аст ва ёддоштҳои сафари Ҳочуро ба Каъба ба соли 748 х./1348 м. дар бар мегирад.

3. Рисолаи «Саб-ул-масонӣ» дар мунозараи шамшеру қалам, ки ба номи Амир Муборизиддин Муҳаммад дар соли 748 ҳ./1348 м. таълиф кардааст.

4. Мунозараи «Шамс ва Саҳоб» ба наср, ки баъд аз рисолаи «Саб-ул-масонӣ» навишта шудааст [146, с. 901].

Аз мутолааи осори арзишманде, ки аз Хоҷуи Кирмонӣ ба мерос мондааст, чунин бармеояд, ки воқеан, ӯ дӯстдори пешаи худ буда, умри азизашро дар ин роҳ ба сар овардааст.

Аз баррасӣ ва омӯзиши осори Хоҷуи Кирмонӣ маълум гардид, ки аз ин шоири шаҳри асри XIV мероси арзандае то замони мо омада расидааст, ки аз ҳар ҷиҳат мавриди омӯзишу пажӯиш мебошанд. Хоҷуи Кирмонӣ дар сурудани ғазал маҳорату истеъдоди ғавқулодае доштааст, ки ӯро метавон дар радифи бузургтарин ғазалсароёни асри худ Хоҷа Ҳофиз ва Камоли Хуҷандӣ гузошт. Ӯ дар сурудани маснавӣ ва қасида низ маҳорату хунарнамоии хешро нишон додааст. Далели борики устодияш дар маснависароӣ дostonҳои «Хамса»-и ӯст, қавли Давлатшоҳи Самарқандӣ дар онҳо доди суҳанро додааст [30, с. 238].

1.2. Нусхашиносии «Хумой ва Хумоюн»

Нусхаҳои хаттӣ ва дастнавиштаҳо аз ҷумлаи арзишмандтарин мероси фарҳангии ҳар халқу миллат ба ҳисоб мераванд. Ин мероси гаронбаҳо ва осори фарҳанги хаттии арзишманд, ки пайванди гузаштаву имрӯз ва ояндаи миллатҳои мутамаддин ба ҳисоб меравад, дар замони пешрафту инқилоби фановариҳои нав низ аҳаммияти вижаи худро аз даст наводаанд. Дастхатҳои қадимӣ ҳамчун манбаи муҳимми илмҳои гуногун, аз ҷумла адабиётшиносӣ қарор гирифтаанд. Нусхашиносӣ ин илми шинохт ва тавсифи нусхаҳои хаттӣ аз лиҳози шакли моддӣ, монанди навъи хатту чинси қоғаз ва таъриху маҳалли тавлид мебошад.

Нусхаҳои хаттии осори адабӣ яке аз сарчашмаҳои муҳимми адабиётшиносӣ буда, барои шинохти мақому мартабаи суҳанвар, дараҷаи шуҳрати шахсияти эҷодии ӯ, вазъи таҳриру тасҳеҳи осори адабӣ, муайян намудани асолати сухани адиб ва дигар масъалаҳои матншиносии осори адабӣ аҳаммияти махсус доранд.

То он ҷо ки аз феҳраствораҳои нусхаҳои хаттии китобхонаҳои ҷаҳон бароямон маълум аст, аз достони «Хумой ва Хумоюн»-и Ҳочуи Кирмонӣ нусхаи асл то замони мо омада нарасидааст. Аслан, нусхаи асл ба қавли Р. Худойдодов [201] нусхаеро гӯянд, ки бевосита ба қалами муаллиф навишта шуда бошад ва ё зерин назари ӯ китобат шуда бошад. Нусхаи асл аз он ҷиҳат арзиш дорад, ки дақиқан, назари муаллифро баён мекунад ва бидуни дастбурди котибон ва бардоштҳои наслҳои баъдӣ таълиф шудааст. Аз ин ҷиҳат, нусхаи асл ҳамеша эътибори бештаре ба дигар нусхаҳои хаттӣ дорад.

Аз рӯйи маълумоти феҳраствораҳои нусхаҳои хаттии ҷопшуда маълум мешавад, ки дар ганҷинаи китобхонаҳои ҷаҳон 20 нусхаи хаттӣ ва 4 ҷопи литографию сангии «Хумой ва Хумоюн»-и Ҳочуи Кирмонӣ, ниғаҳдорӣ мешаванд [143, с. 50]. Аз рӯйи ин нусхаҳои хаттӣ танҳо дар асри гузашта достони мазкур се маротиба дар алоҳидагӣ ҷоп шудааст. Аммо бо вучуди ин, ҳама бисёрнусхагии достони мазкур аз нигоҳи нусхашиносӣ ва тасҳеҳу нашр дар адабиётшиносӣ мавриди арзёбии илмӣ қарор нагирифта, онҳо ба таври зарурӣ муаррифӣ ва

омӯхта нашудаанд. Ба ҳамин хотир, дар ин фасл ба муаррифии нусхаҳои хаттии достони мазкур машғул шудем.

Тазаккур бояд дод, дар бораи нусхаҳои хаттиву чопии «Ҳумой ва Ҳумоюн»-и Хочу муҳаққиқи эронӣ А. Родфар дар мақолаи «Китобшиносии Хочу» [143] таваккуф намуда, танҳо аз мавҷудияти бист нусхаи хаттии ин асар, ки дар китобхонаҳои дунё маҳфузанд, маълумот пешкаш намуда, аз тавсифи нусхаҳо худдорӣ намудааст. Мақолаи А. Родфар бештар ҷанбаи обзорӣ дошта, дар умум барои шинохти сарчашмаҳои муҳимми илмиву марҷай дар бораи Хочу ва осори ӯ кӯмак менамояд.

Дар бораи баъзе аз нусхаҳои хаттии «Ҳумой ва Ҳумоюн» Суҳайлии Хонсорӣ дар муқаддимаи девони шоир, Камол Айнӣ ва Ниёзи Кирмонӣ дар муқаддимаи достони «Ҳумой ва Ҳумоюн» ва «Ҳамса»-и Хочу низ маълумот овардаанд, ки онҳо низ тавсифи нусхаҳоро қанор гузоштаанд.

Мо бар иловаи нусхаҳои аз ҷониби А. Родфар, К. Айнӣ, С. Хонсорӣ, Н. Кирмонӣ муаррифишуда, боз 24 нусхаи хаттии «Ҳумой ва Ҳумоюн»-ро дар асоси феҳристҳо ва сайтҳои китобхонаҳои олам муаррифӣ намудем, ки аксари онҳо бори аввал дар адабиётшиносӣ шинохта мешаванд.

Таъкиди ин нукта ҷоиз аст, ки нусхаҳои хаттии «Ҳумой ва Ҳумоюн» аксар дар таркиби «Куллийёт» ва ё «Ҳамса»-и Хочуи Кирмонӣ омада, дар феҳристномаҳои барои мо дастрас нусхаҳои ҷудогонаи ин достон ва ё ҳамроҳ бо яке аз достонҳои «Ҳамса» (маъмулан, бо «Гул ва Наврӯз») низ зикр шудаанд. Дар аксар нусхаҳои «Куллийёт»-и шоир, ки дар бораи онҳо дар феҳристҳо сабт шудааст, матни пурра ё мунтахаби «Ҳумой ва Ҳумоюн» дохил гардидааст, ки тавсифи онҳо поёнтар хоҳад омад.

Нусхаҳои хаттии «Ҳумой ва Ҳумоюн» дар феҳриствораи нусхаҳои хаттӣ фароҳам омадаанд, ба тариқи зайл аст:

I. Нусхаҳои хаттии китобхонаҳои Эрон

1. Нусхаи № 5980/5, ки дар Китобхонаи музеи миллии Малик [дар Техрон], ниғаҳдорӣ мешавад, дастнависи хушнамоест, ки дар замони шоир китобат шуда, бо тазҳиби зебо ораста гардидааст. Ин нусха «Куллиёт»-и Хочуи Кирмонӣ буда, он дорои қисмате аз девони шоир ва «Хамса»-и ӯ аст. Нусха бо хатти настаълиқи ҳамон замон рӯйи қоғази наҳӯдиранг навишта шуда, ҷилди ҷармӣ маҳкамӣ қаҳваранг дорад. Назар ба қавли Камол Айнӣ бо мурури замон баъзе ҷойҳои ин китоби хаттии пураарзиш ноҳона ва зарду тира шудааст [15, с. 11]. Туранҷи зебо бо ранги лочуварду сафед ва тиллоӣ ин дастнависро зебу зиннат медиҳад. Бобҳо ва фаслҳо ҳама аз аввал то охир бо унвонҳои хосса шуруъ мешаванд ва аз ин ҷиҳат ҳам метавон гуфт, ки ин нусхаи хаттӣ як намунаи ҷолиби ҳунари тазйини китоби он рӯзгор, яъне нимаи аввали асри XIV ба шумор меравад [7, с. 577].

Матни «Куллиёт» дар ҷадвалҳои ҳокистарӣ ва норинҷӣ дар ду сутун қарор дорад ва матни дostonҳо дар ҷаҳор сутун таҳрир ёфта аст. Дар миёнаи туранҷи зебо исми муаллиф зикр ва билофосила бо ҳамон хат навишта шудааст. Ин хусусиятҳои нусхаро ба инобат гирифта, Камол Айнӣ бар ин ақида аст, ки санаи китобати ин нусха дар замони шоир бидуни ҳеҷ шубҳа саҳеҳ аст [15, с. 11]. Нусхаи мазкур дар нухуми сафари соли 750/ 7-уми майи 1349 милодӣ бо хатти Муҳаммад ибни Умронӣ Кирмонӣ таҳрир шудааст [9, с. 1199]. Таърихи китобат ва исми китоб дар саҳифаи 340-и «Куллиёт», яъне дар охири дostonи «Гавҳарнома» қайд гардидааст.

Хочу, «Гавҳарнома», панҷумин дostonашро дар соли 749/1348 тамом кардааст. Аз ин ҷо пайдост, ки китобати ин нусха ҷаҳор сол баъд аз таълифи дostonи мазкур анҷом ёфтааст ва ишорае бад-ин нукта дар ҳамон саҳифаи 340 низ ҳаст, ки бо қалами шахси дигаре қайд гардидааст [15, с. ёздаҳ]. Нусхаи мазкурро Камол Айнӣ ҳангоми тасҳеҳу наشري «Хумой ва Хумоюн» ба сабаби қадимӣ буданаш чун нусхаи асосӣ пазируфтааст.

2. Нусхаи № 5154 дар китобхонаи Донишгоҳи Техрон маҳфуз буда, соли китобаташ ба соли 808/1405 ба қалами Ҳасан ибни Юсуф ибни Аҳмад ал-Мавсилӣ

аст. Дар ин нусха «Хумой ва Хумоюн» ҳамроҳ бо достони «Гул ва Наврӯз» омадааст [207].

3. Нусхаи № 22/181/4461 мансуб ба китобхонаи Гулпойгонии Қум буда, бо хатти настаълиқ навишта шудааст. Нусха бидуни зикри номи котиб ва санаи китобат, тақрибан дар асри IX ҳ. қ. китобат гардида, аз 43 ҷарағи иборат аст

4. Нусхаи № 3/352/3 дар китобхонаи Маҷлиси Шурои милли махфуз аст. Нусха бидуни санаи китобат аст ва ба қалами Исмоил ибни Иброҳим ибни Абдулло бо хатти таълиқ дар қарни IX ҳ.қ. нусхабардорӣ шудааст [9, с. 1199].

5. Нусхаи № 335/3-и китобхонаи салтанатӣ дар соли 824/1421 бо хатти таълиқ китобат гардидааст. Андозааш 17x27 см., навъи қоғаз исфаҳонӣ, дар таркиби «Куллиёт»-и Хочу омадааст.

6. Нусхаи № 5963/9-и Китобхонаи музейи миллии Малик, ки дар соли 829/1425 аз тарафи Муҳаммад ибни Мутаҳҳар ибни Юсуф ибни Абусаид Қозии Нишопурӣ бо хатти настаълиқ китобат гардидааст.

7. Нусхаи № 926/5 мансуб ба китобхонаи Маҷлиси Шурои милли дар соли 970/1562 китобат шуда, дар таркиби «Ҳамса» омадааст [9, с. 1199].

8. Нусхаи № 2656/7 мансуб ба китобхонаи Маҷлиси Шурои милли, ки соли китобаташ 834/1430, хатташ настаълиқ, дар қоғази шарқӣ навишта шудааст. Қисман бо рангҳои гуногун оро додашуда, ҳамроҳ бо ғазалиёту муҳаммасоту таркибот, танҳо дар 700 байт омадааст

9. Нусхаи № 1352/6 мансуб ба китобхонаи Маҷлиси Шурои милли, ки дар моҳи сафари 987/ апрели 1579, бо хатти настаълиқ аз ҷониби Фаттоҳ ибни Авс китобат гардидааст. Љилдаш тимочи қаҳвай ва муқаввой буда, шероза ва даври он тимочи зард аст. Достони «Хумой ва Хумоюн» дар таркиби «Куллиёт»-и Хочу ҷой гирифта, дар қоғази сафед, дар як саҳифа 17 сатр омада, дар саҳифаҳои 287-362 матни асар омадааст.

10. Нусхаи № 5026 мансуб ба Китобхонаи остони Қудси разавии Машҳад, бо хатти настаълиқ дар асри XI ҳ.қ. китобат шудааст. Он иборат аз 102 саҳифа, дар

як саҳифа 6 сатр, андозааш 13,5x22,5 см аст. Коғазаш чинии оҳормухра буда, чилдаш чарми мошии зарбист. Теъдоди абёти дoston 4407 байт аст.

11. Нусхаи № 317 мансуб ба китобхонаи Маҷлиси Шурои миллӣ бо хатти настаълиқ дар асри XI ҳ.қ. китобат шуда, аз 202 сафҳа иборат аст.

12. Нусхаи № 8832/2 мансуб ба китобхонаи Маҷлиси Шурои миллӣ, бо хатти настаълиқ дар асри XI ҳ.қ. китобат шуда, аз 124 саҳифа иборат аст.

13. Нусхаи №5027 мансуб ба Китобхонаи остони Қудси разавии Машҳад, чилдаш латтагин буда, андозааш 12,5x22,5 см., дар коғазии нахӯдранг бо хатти настаълиқ китобат шуда, таърих номаълум, аз 99 сафҳа иборат аст. Ҷадвал бо зару лочувард музайян буда, унвони фаслҳо музаҳҳаб аст. Дироятӣ таърихи ин нусхари номаълум гуфтааст. Аммо Абулқосими Родфар ин нусхари таҳти шумораи 1026/5027 нишон дода, соли китобати онро 973/1565 гуфтааст. Тибқи маълумоти ин муҳаққиқ оғози ин нусха афтодааст.

14. Нусхаи № 415/4-и мутааллиқ ба Китобхонаи Сипаҳсолор, ки соли китобаташ 953/1546 буда, достони «Ҳумой ва Ҳумоюн» дар таркиби «Ҳамса» омадааст.

15. Нусхаи № 921/3—и Китобхонаи Маҷлиси Шурои миллӣ [дар Техрон]. Ин нусха тибқи маълумоти Мустафо Дироятӣ ба соли 714 ҳ.қ. тааллуқ дорад ва гӯё нусхаи қадими хаттии «Ҳумой ва Ҳумоюн» ба ҳисоб меравад. Нусха ба қалами Рухуллоҳ ибни Алӣ ибни Имодулисломи Ҷамолулисломӣ мансуб аст. «Ҳумой ва Ҳумоюн» дар таркиби «Ҳамса»-и Хочу омада, аз саҳифаи 1123 то 1366 фаро мегирад [190]. Ин нусха воқеан, дар феҳристи Китобхонаи Маҷлиси Шурои миллӣ таҳти шумораи 921/3 зикр шудааст. Ба назари мо, дар нишон додани таърихи китобати нусха дар феҳрасти Китобхонаи Маҷлиси Шурои миллӣ саҳв рафтааст, зеро достони «Ҳумой ва Ҳумоюн» ба соли 732ҳ.қ./1332м. ба итмом расида буд ва ҷи гуна метавонад, ки соли китобати нусха 714 ҳ.қ./1314м. бошад. Ин маълумоти шубҳабарангез моро водор намуд, ки асли ин нусхари ҷустуҷӯ намоем. Аз мушоҳидаи ин нусха маълум гардид, ки воқеан феҳристнигор дар

таъини таърихи китобати нусхаи № 921/3-и Китобхонаи Маҷлиси Шурои миллӣ иштибоҳ намудааст. Дар анҷомаи китоб, ки сегӯшаи музаҳҳаб аст, баъд аз зикри «таммат-ил-китобу биъавниллоҳ-ил-малики ваҳҳоби ғало ядил фақири Рухуллоҳ ибни Алӣ ибни Имодулисломи Ҷамолулисломи» соли китобат зикр шудааст, аммо рӯйи таърихи китобат муҳр паҳш шуда, як миқдор ранг ҳам дар ду шумораи аввали таърихи китобат чакида, онро фосид намудааст. Аз ин ҷо, дар хондани таърихи китобат душворие пеш омада, таҳриф рух додааст ва феҳрастнигор ба иштибоҳ ҷойи соли 844 ҳ.қ./1440 м. 714 ҳ.қ./1314 м. хондааст.

16. Нусхаи шахсии доктор Маҳдии Баёнӣ таҳти шумораи 50/4, ки дар соли 824ҳ.қ./1421м. бо хатти таълиқи хоно ба қалами Исмоил ибни Иброҳим ибни Абдулло рӯйнавис шудааст.

II. Нусхаҳои хаттии Ҳиндустон

Азбаски забони форсӣ тӯли зиёда аз 400 сол забони расмии Ҳиндустон буд, дар китобхонаҳо ва марказҳои илмӣ он кишвар дастхатҳои зиёди форсӣ-тоҷикӣ мавҷуданд. Маълум аст, ки ҳамаи ин нусхаҳо ҳамчун мероси арзишманди фарҳангии таърихии мардуми форсизабон ҳисобида мешаванд. Тибқи маълумоти ба мо дастрас дар 39 китобхонаву марказҳои илмӣ Ҳиндустон дастхатҳои форсӣ-тоҷикӣ нигоҳ дошта мешавад. Аз ҷумла, бисёр аз осори суҳанварони адабиёти классикии мо то имрӯз дар музейҳо, пажухишгоҳҳои мутолеоти шарқшиносӣ ва ганҷинаи китобхонаҳои Ҳинд маҳфузанд, ки дар ин бораи феҳриствораҳои нусхаҳои хаттии Ҳиндустон гувоҳӣ медиҳанд. Дар робита ба достони «Ҳумой ва Ҳумоюн»-и Ҳочуи Кирмонӣ низ чанд нусахи хаттиву ҷопӣ дар Ҳиндустон нигоҳдорӣ мешаванд, ки ба тариқи зайланд:

1. Нусхаи № 144 марбут ба китобхонаи Бонкипури Худойбахш иёлоти Патна бо хатти настаълиқ дар садаи XVIII китобат шудааст, 170 саҳифа дошта, дар як саҳифа 13 сатр, андозааш 22x12 см аст. Дар анҷоми нусха, дар дохили ҷадвали сурхранг навишта шудааст: дар Оллоҳобод аз Ҳусайнбахш, тоҷир аз Лакҳнав дар 19 октябри 1865 харидорӣ шудааст.

2. Нусхаи № 145 марбут ба китобхонаи Бонкипури Худойбахш иёлотӣ Патна, мутааллиқ ба соли 1072/1662 аст. Ба қалами Шарафуддин Муҳаммади Содик мансуб буда, бо хатти настаълиқ навишта шудааст, аз 92 саҳифа иборат буда, дар як саҳфа 17 сатр омада, андозааш 25x19 см. аст. Нусха нокомил буда, афтодагиро (18 хат аз оғоз ва 17 хат дар интиҳо) дорад.

3. Нусхаи A.N.m 36/10[2289/10/2] мансуб ба китобхонаи Солорчанги Ҳайдаробод буда, соли китобаташ моҳи муҳаррами 813х.қ./ майи 1410. Ин нусха аз 156 саҳифа фароҳам омада, дар як саҳфа 21 сатр, андоза 20x10см., хатташ настаълиқ, мучадвал мушкӣ ва тиллоӣ, сарлавҳаҳои фаслҳо бо тилло музаҳҳабанд, як тасвири наққошӣ дорад. Нусха муҳри Аҳмад Ғиёсуддин муриди Шоҳи оламгир Мунирулмулкро дорад.

4. Нусхаи № 812/49 китобхонаи Мавлоно Озод, Донишгоҳи Алигарх, 84 саҳифа, соли китобат 1239/1824, бо хатти настаълиқ навишта шуда, кирмхӯрда мебошад.

5. Нусхаи № 96/8 мансуб ба китобхонаи Мавлоно Озод, Донишгоҳи Алигарх, 107 саҳифа [аз саҳ. 55 «алиф» то 162 «бо»] дар таркиби «Куллийёт»-и Ҳочу, дар як саҳифа 40 сатр, андозааш 20x29см., бидуни таърих, бо хатти настаълиқ навишта шудааст.

6. Нусхаи № 50/108[97) китобхонаи Мавлоно Озод, Донишгоҳи Алигарх, аз 144 саҳифа иборат аст, дар як саҳифа 12 сатр, андозааш 19x14 см, бидуни соли таълиф. Хат - настаълиқ, мучадвал мушкӣ ва тиллоӣ, рутубатдида аст.

7. Нусхаи № CLXXVI/1 китобхонаи мадрасаи Калкӯтта, соли китобат 1105/1694, 137 саҳифа (1 «алиф» – 137 «алиф»), дар як саҳифа 15 сатр, андозааш 18x8 см, хат - настаълиқ.

III. Нусхаҳои хаттии Покистон

1. Нусхаи № 8434/5 китобхонаи Ганҷбахши Исломобод, таърихи китобат 982/1574, дар таркиби «Ҳамса»-и Ҳочу, 134 саҳифа (157-290), хат - настаълиқи хуш, котиб - Қанбар ибни Муҳаммад.

2. Нусхаи № 579 китобхонаи Донишгоҳи Пешовар, оғози таърихи китобат 1037 анчомаш 1042/1628-1633, хат насхи хуш, дар таркиби «Хамса»-и Хочу, котиб Муҳаммад Азиз, музаҳҳаб, мучадвал.

3. Нусхаи № О-259/7480/1 китобхонаи Донишгоҳи Панҷоб [Лохур], мутааллиқ ба асри X/ XVI, 58 саҳифа [1-58], дар таркиби «Куллиёт»-и Хочу, дар як сафҳа 19 сатр, настаълиқи хуш, мучадвал тиллоӣ, сабзу лочвард, сурху сиёҳ, сарлавҳаҳо бо ранги сурхи мойил ба норинҷии рӯшан чудо карда шудаанд, матн дар ҷаҳор сутун оварда шуда, дар тарқима муҳри Иноят Ҳусайнхон мавҷуд аст.

IV. Нусхаҳои хаттии Туркия

1. Нусхаи № 3773/5 китобхонаи «Нури Усмония» – Истамбул, таърихи китобат шаъбони 898/ июни 1493, дар таркиби «Хамса»-и Хочу, достони «Ҳумой ва Ҳумоюн» аз саҳифаи 118 «бо» то 168 «ро» дар 50 саҳифа, дар як саҳифа 21 сатр ҷой гирифтааст. Хат настаълиқ, андозааш 27,7х17,7 см., котиб номаълум аст.

2. Нусхаи № 1045 китобхонаи Равон кушки Музеи Тупқобисаройи Истамбул, муталлиқ ба асри IX/XV, 50 саҳифа, дар як саҳифа 25 сатр.

3. Нусхаи № 817 китобхонаи Хазиная Музеи Тупқобисаройи Истамбул, муталлиқ ба асри IX/XV, 114 саҳифа, 17 сатр дар як саҳифа.

4. Нусхаи № 4057/5 китобхонаи Фотеҳи Сулаймонияи Истамбул, таърихи китобат рабеъулохири 831/ январи 1428, 56 саҳифа, 11- сатрӣ [26х18], андозааш 34х26см, хат настаълиқ. Ашъор дар панҷ сутун –ҷаҳор сутун дар матн ва дар ҳошия як сутун омадааст, шамсаи музаҳҳаб бо доира дар дарун, ки номҳои осор дар он навишта шуда, сарлавҳи оғози ҳар китоб бо зар музайян ва ҷадвалбандӣ шуда, ҷойҳои ҳолӣ бисёр монда, ки гӯё котиб қасди навиштан ба шангарф ва расмнигора доштааст, ҳошия ҷалипо, сегӯшаи музайян ва музаҳҳаб дар ҳавошии миёни ашъор абёт ҷадвалбандӣ шудааст.

5. Нусхаи № 140/3 мансуб ба китобхонаи музеи Мавлоно, Қуния. Соли китобат соли 748/1347, ҷилд мешини қаҳвай, мучадвал, туранҷдор [зарбӣ], лабадор, андоза 20х15 см., 45 сафҳа [190 «бо» – 234 «бо»] дар таркиби «Хамса»-и

Хочу, дар як сафҳа 25 сатр [ду байт дар ҳар сатр], хат таълиқ, қоғаз сафед, тахнакшдор ва оҳордода.

Адабиётшинос Ш. Тоҷибоев бар иловаи 5 нусхае, ки муаррифӣ намудем, боз се нусхаи хаттии Туркияро дар як мақолаи вижаи хеш [152], дар асоси феҳристҳои мавҷуд дар ин сарзамин муаррифӣ намудааст, ки ба тариқи зайл аст:

6. Нусхаи № 3857/14, ки дар китобхонаи Оя Софияи Сулаймонияи Истамбул нигоҳдорӣ мешавад. Таърихи китобати нусха моҳи ҷумодиюлаввал ва ҷумодиюлсонии 816 ҳ.қ./ август-сентябри 1413 м. буда, матни он аз 25 сатр [17x11] бо андозаи 25,5x16,9 см. иборат аст. Дастнавис бо хатти насх китобат гардидааст.

7. Нусхаи № 1824/3 мансуб ба китобхонаи Оя Софияи китобхонаи Сулаймонияи Истамбул, таърихи китобат муталлиқ ба асри X ҳ.қ./XVI м. буда, матн дар як ҷараҳ 18сатр (16,4x9,1см.) навишта шуда, андоза 26,9x17,2 см. ва хат настаълиқ аст.

8. Нусхаи № 238/5 мансуб ба китобхонаи Ҷомеати Истанбул. Соли китобат 1308ҳ.қ./1889м., котиб Ҳабиби Исфаконӣ, ҷилд тимочи олуболуӣ бо каманди муталло, лулодор 17,5x27, андоза 12/7x18/2см., 53 сафҳа (22 «пе» – 174» «пе») дар таркиби «Ҳамса»-и Ҳочу, дар як сафҳа 21 сатр (ду байт дар ҳар сатр), ҷаҳор сутун, хат настаълиқ, қоғаз оҳорзада мебошад.

Ҳамин тариқ, шумораи нусхаҳои хаттии туркии «Ҳумой ва Ҳумоюн» ба 8 адад мерасад, ки аз назари таҳиягарони «Ҳамса»-и Ҳочу ва А. Родфар баъзеи онҳо дар қанор мондаанд. Аз ин рӯ, адабиётшинос Ш. Тоҷибоев бар он аст, ки нусхаҳои қаламии Туркия то ҳанӯз барои тасҳеҳу нашри достони «Ҳумой ва Ҳумоюн» мавриди истифода қарор нагирифтаанд ва метавонанд, барои нашрҳои илмиву интиқодии маснавии «Ҳумой ва Ҳумоюн», ки ҷойи ин нашр дар матншиносии осори Ҳочу ҳанӯз холист, коргар бошанд [152, с. 126].

V. Нусхаҳои хатти Англия

1. Нусхаи № Add.18,113 китобхонаи музеи Британия. Ин нусха аз 93 саҳифа иборат буда, яке аз қадимтарин нусхаҳои достонҳои Хочуи Кирмонӣ мебошад, се достони шоирро дорад, ки ба шарҳи зайл аст: а) «Хумой ва Хумоюн» – аз сах. 1 то 49 (б) «Камолнома» – аз сах. 50 то 78; в) «Равзат-ул-анвор» аз сах 78 то 93. Китобати ин нусха, ки яке аз зеботарин нусхаҳои қаламии мусаввар махсуб мегардад, ба ҷумудиюлаввали 798/1396 дар Бағдод анҷом пазируфтааст. Ин сана дар поёни ду достон- «Хумой ва Хумоюн» ва «Камолнома» мутобиқан дар саҳифаҳои 49 ва 76 қайд гардидааст. Нусха бо хатти настаълиқ аз ҷониби хушнависи машҳур Мир Алӣ ибни Илёс Табрезии Боварҷӣ [170, с. 621] хаттотӣ шудааст. Нусхаро туранҷ ва се унвони бисёр зебо ва нӯҳ минётури зарифи марбут ба мазмуни достон оростаанд. Мусаввири минётураҳо Ҷунайд Султонӣ мебошад. Ҳар саҳифа дорои чор сутуни заррин ва иборат аз 25 сатр аст [170, с. 622].

Дастнависро Осорхонаи Британия 16 март соли 1850 аз генерал майор Томас Гордон [1788-1841] харидорӣ намудааст.

2. Нусхаи № Add.7758 китобхонаи музейи Британия, соли китобат рабёиулаввали 934/1527, дар таркиби «Хамса»-и Хочу, иборат аз 178 саҳфа. Достонҳои панҷгонаи Хочу дар нусха ба тартиби зайл омадаанд: а) «Хумой ва Хумоюн» – аз сах. 1 то 56; б) «Гул ва Наврӯз» – аз сах.57 то 117; в) «Камолнома» – аз сах. 118 то 141; г) «Гавҳарнома» – аз 142 то 154; д) «Равзат-ул-анвор» аз сах 155 то 178. Нусха бо хатти настаълиқи хоно хаттотӣ шудааст. Исми котиб зикр нагардидааст. Ҳар саҳифа дорои чор сутуни заррин ва 21 сатр аст.

3. Нусхаи № 77 (Ш-1234) китобхонаи «Девони Ҳинд» («Индия оффис») Андоза 16x23 см. Нусха бо хатти настаълиқи шикаста хаттотӣ шудааст. Иборат аз 149 саҳфа, ҳар саҳифа дорои ду сутуни заррин ва 15-16 сатр аст.

VI. Нусхаи хатти Амрико

Нусхаи № 98324 осорхонаи санъати Ҳарвард. Бо хатти настаълиқ соли 1530 милодӣ китобат шудааст. Андозааш 27x16,5см., дорои 170 саҳифа, дар як саҳифа

12 сатр дар ду сутун омада, дар байни сатрҳо тиллоандозӣ шуда, гирдогирди матн чадвал кашида шудааст. Ранги қоғаз - пистай. Нусха бо минётураи зарифи марбут ба мазмуни дoston ораста шуда, мусаввири минётураҳо маълум нест [209]. Нусха ҳадяи гирдоварандаи китоб, мутахассиси таърихи санъат Филип Ҳофер (1898-1984) ба осорхонаи Артур М. Соклер аст. Нусха соли 1984 ба осорхона ворид гардидааст. А. Родфар дар муаррифии ин нусха танҳо се мушаххасоти он - мусаввар, зарин, мумтозро зикр кардааст [143, с. 50]. Дар сомонаи Созмони аснод ва китобхонаҳои миллии Эрон - <https://scripts.nlai.ir> ин нусха муаррифӣ нашудааст.

Аз рӯйи маълумоти Созмони аснод ва китобхонаҳои миллии Эрон боз як нусхаи «Ҳумой ва Ҳумоюн»-и Хочу дар Донишгоҳи Ҳарвард махфуз аст. Аз рӯйи маълумоти ин созмон нусха шумора надорад ва ба асри X/XV мутааллиқ аст. Ин нусха бо хатти настаълиқ хушнависӣ шуда, мусаввар, музаҳҳаб ва мумтоз аст. Ба эҳтимоли яқин ин нусха ҳамон нусхаи болоӣ аст, зеро мушаххасоти ҳар ду як хеланд. Илова бар ин, сомонаи Созмони аснод ва китобхонаҳои миллии Эрон дар муаррифии шумораи нусха таркиби «бидуни шумора- Ҳофер» зикр намудааст, ки ин ишора як будани ҳар ду нусхаро тасдиқ менамояд.

VII. Нусхаҳои хаттии Русия

1. Нусхаи № 997/1 китобхонаи давлатии оммавии Санкт-Петербург ба номи М. Б. Салтиков-Шедрин, таърихи китобат 15 муҳаррами 843/28 юни 1439, чилд қоғазӣ муқоваӣ [картон], Андоза 22х12, 5см., котиб Аҳмад ибни Иброҳим Қории Шерозӣ, 252 с., дар таркиби «Куллийёт», с. 106-109.

2. Нусхаи № 999/3 китобхонаи давлатии оммавии Санкт-Петербург ба номи М. Б. Салтиков-Шедрин, соли китобат 900-972/1494-1564, андозааш 17х25 см.

3. Нусхаи № 402/4 китобхонаи давлатии оммавии Санкт-Петербург ба номи М. Б. Салтиков-Шедрин, соли китобат 972х.қ./1564м., хат настаълиқи рӯшан, муҷадвал, чадвал зард ва лочувард

4. Нусхаи № 1349 китобхонаи давлатии оммавии Санкт-Петербург ба номи М. Б. Салтиков-Шедрин, соли китобат шаъбони 1259/августи 1843, котиб Муҳаммад Алӣ ибни Маҳмуд, 41саҳифа (36-76) [24, с. 763]

5. Нусхаи № 143/2 китобхонаи Донишгоҳи давлатии Ленинград. Ин дастнавис рӯзи панҷшанбеи 3 шаъбони соли1038 ҳ.қ./28-уми марти 1629 м., бо хатти настаълиқ китобат шудааст.

VIII. Нусхаи хаттии Узбекистон

1. Нусхаи № 193 мутааллиқ ба Ганчинаи Институти шарқшиносии Абурайҳони Берунии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Узбекистон, тақрибан ба асри XVII мансуб буда, шомили «Хамса»-и Хочу, 142 саҳифа дорад, андозааш 16x24,5 см, қоғази сайқалёфтаи шарқӣ, хат - настаълиқи хоно, сарлавҳаҳо бо ранги сурхи мойил ба норинҷии рӯшан ҷудо карда шудаанд, исми котиб шуста шудааст [31, с. 186].

2. Нусхаи №2112/ II мансуб ба Ганчинаи Институти шарқшиносии ба номи Абурайҳони Берунии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Узбекистон, тақрибан ба охири асри XV ва аввали XVI тааллуқ дорад, 82 саҳифа [75a-156b], андозааш 25,5x36, дар як саҳфа 18 сатр дар се сутун, қоғази сайқалёфтаи шарқӣ бо нуқтаҳои сурхранги заррин, хат настаълиқи зебо ва равшан, дастнавишт аз нигоҳи ороиш нопурра аст, қоғази зерӣ матн фақат барои нақшу нигор ва тазйинот омода шудааст, сарлавҳаҳо музаҳҳаб аст [31, с. 185].

3. Нусхаи № 2299/ III мансуб ба Ганчинаи Институти шарқшиносии ба номи Абурайҳони Берунии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Узбекистон, таърихи китобат 1036ҳ.қ./1626 м., котиб Ҳоҷӣ Шинолӣ, 52 саҳифа [456 - 96a], андозааш. 14,5X88,5, қоғази шарқӣ, хат настаълиқи равшан. Матн дар ҳар саҳфа дар се сутун омада, сарлавҳаҳо бо ранги сурхи мойил ба норинҷии рӯшан ҷудо карда шудаанд [31, с. 185].

IX. Нусхаи хаттии Тоҷикистон

Нусхаи № 766 «Хамса»-и Хочу аст, ки дар ганчинаи нусахи хаттии Маркази мероси хаттии Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон нигоҳдорӣ мешавад. Нусхаи мавриди зикр бо хатти настаълиқ навишта шуда, сарлавҳаҳо бо ранги сурх чудо гардидаанд. Дар соли 1275 х.қ./1858 м. дар Чурчон бо қалами Муллоноур ибни Муломуҳаммадраҳим бо дастури Низомудавлатхон ибни Мағфур Зулфиқорхон китобат шудааст. Нусха аз 163 саҳифа иборат буда, тартиби дostonҳо дар ин нусха бад-ин қарор аст: а) «Равзат-ул-анвор» аз саҳ.1 то 28; б) «Камолнома» аз с. 28 то 56; в) «Гавҳарнома» аз саҳ.57 то 73; г) «Хумой ва Хумоюн» аз саҳ. 74 то 121; д) «Гул ва Наврӯз» аз саҳ. 122 то 163. Дар бораи ин нусха феҳриствораҳои нусаҳои хаттии Эрон ҳеҷ маълумотеро сабт накарда, А. Родфар низ дар мақолаи «Китобшиносии Хочу» иттилое наовардааст.

X. Нусаҳои хаттии Озарбойҷон

1. Нусха бидуни шумора буда, дар китобхонаи Академияи илмҳои Озарбойҷон нигоҳдорӣ мешавад. Соли китобат - 818х.қ./1415м., хат - настаълиқ. Нусха ноқис буда, аз оғоз афтодагӣҳо дорад.

2. Нусхаи № М- 63 дар китобхонаи Академияи илмҳои Озарбойҷон нигоҳдорӣ мешавад. Соли китобат - 818х.қ./1415 м.

Ноғуфта намонад, ки аз сарчашмаҳо ва феҳриствораҳои дастраси мо маълум мегардад, ки дар китобхонаҳои ҷаҳон боз чанд нусхаи чопи сангӣ маҳфузанд, ки ба тариқи зайланд:

1. Бори нахуст «Хумой ва Хумоюн» дар соли 1289х.қ./1871м. дар Лоҳур бо эҳтимоми вазир Тоҷмуҳаммадхон дар 303 сафҳа чоп гардидааст, ки дар бораи дигар ҷузъиёти ин нусха маълумоти мушаххасе дастраси мо нест.

2. «Хумой ва Хумоюн» бори дувум соли 1302х.қ./1902 м. аз рӯи ҳамин нусхаи Лоҳур бо эҳтимоми тоҷири китоб Муҳаммад Ардакони дар матбааи «Гулзор Ҳасанӣ»-и Бумбайи Ҳинд чоп шудааст. Андозааш 18x11см, дорои 294 саҳифа, ҳар саҳифа 15 сатр дорад. Дар аввали китоб шарҳи ҳоли кӯтоҳе аз Хочуи

Кирмонӣ ба қалами Фурсати Шерозӣ омадааст. Ин нусхаи чопӣ таҳти шумораи 64 дар китобхонаи Маршаъии Қум нигоҳдорӣ мешавад.

3. Нусхаи чопии дигар низ дар Лоҳур бо эҳтимоми Абдулқодирбек ба дархости Наввоб Мирзо Алоуддин Аҳмадхон Баҳодур дар соли 1320х.қ./1902м. нашр шудааст, ки дар бораи ин нусха мушаххасоти зиёде зери даст надорем.

Бояд гуфт, ки шояд нусхаҳои дигаре аз «Хумой ва Хумоюн»- и Хочу дар китобхонаҳои шахсӣ ва ё музофотӣ, ки аз қайди феҳристномаҳои чомеъ берун мондаанд, мавҷуд бошад. Чунончи, ҳангоми таҳқиқи ин мавзӯ як нусхаи қаламии мансуб ба санаи 25 рабиюлохири 830х.қ./ 3-уми марти 1427 ба дасти мо расид, ки дар Шероз китобат шуда, асли он дар Мюнхен, китобхонаи давлатии Бовария (Bayerische Staatsbibliothek) маҳфуз аст [13]. Котиби нусха ҷуноне, ки аз анҷомаи китоб бармеояд, Алӣ ибни Юсуфи Маҳдист. Андозаи китоб 15х9 см буда, ҷилди нусха тимочи қаҳвай, ки дар мобайн нақши зарбии бо гулу бутта оросташуда дорад, шероза ва канораҳои ҷилд бо ранги қаҳваии нисбатан рӯшан пӯшида шудааст. Дар саҳифаи аввал ва охири нусха бо қалам Cod per.459 қайд шудааст, ки зоҳиран шумораи нусхаи дастнависҳои форсии Мюнхен аст. Дар матн ҷадвалу сутунбандии зару лочувардӣ ва сурх дида мешавад. Унвон музайян бо гул ва буттаи заррин, заминаи нилобӣ, атроф бунафш ва бо хатти сурх ихота шудааст. Номи фаслу бобҳои китоб бо ранги сурх чудо гардидаанд. Матн дар ду сутун ва дар 12 сатр оварда шудааст. Нусха комил буда, дорои 125 саҳифа аст. Ташҳиси матншиносӣ далолат менамояд, ки рақами сафаҳот бо қалами кормандони китобхона дар замони муосир гузошта шудааст. Дар ҳошия (бештар бо ранги сиёҳ) ва дар дохили матн (бо ранги сурх) баъзе ислоҳҳо дида мешавад. Дар баъзе саҳифаҳо (масалан, 48 а) осори шуставӣ ё рутубат ба мушоҳида мерасад, вале матни сафаҳот ба душворӣ бошад ҳам, хонда мешавад. Нусха дорои чор минётури марбут ба мазмуни матн достон аст, ки дар саҳифаҳои 62б, 86б, 110а ва 115а омадаанд.

Теъдоди зиёди нусахи хаттӣ ва чопи сангии «Хумой ва Хумоюн» ва ашъори дигари гӯяндаи он бар он гувоҳанд, ки осори Хочуи Кирмонӣ дар байни хосу ом шуҳрати беандоза доштааст. Баъзе аз нусаҳои хаттии ин достон чузъи китобхонаҳои салтанатӣ буданд ва барои аҳли ҳашам кироат мешуданд. Сабаби ин қадар шуҳрат ёфтани достон ба андешаи мо, марбут ба мундариҷаву мазмуни он аст, зеро мавзӯи ишқ ва ошиқӣ дар ҳама давраи замон ва байни ҳама қишрҳои ҷомеа алоқамандони зиёде дошт. Бад-ин сабаб, ин достон бештар нусхабардорӣ гардидааст, ки бар ин нусаҳои хаттии ин асар, ки дар китобхонаҳои дунё маҳфузанд, гувоҳӣ медиҳанд.

Дар маҷмӯъ, нусаҳои хаттии «Хумой ва Хумоюн», ки мухтасар муаррифӣ ёфтанд, аз маъруфтарин дастхатҳои осори Хочуи Кирмонӣ буда, баъзе аз онҳо то имрӯз дар наشري девони Хочу ва «Хумой ва Хумоюн» - и ӯ истифода шудаанд. Аммо байни ин нусаҳо боз нусае мавҷуданд, ки ба муомилоти илмӣ қашида нашудаанд. Нусаҳои хаттии мазкур метавонанд, дар тасҳеҳу такмили осори Хочуи Кирмонӣ, хосса «Хумой ва Хумоюн»-и ӯ судманд бошанд.

1.3. Тасҳеҳу наشري «Ҳумой ва Ҳумоюн»

Достони «Ҳумой ва Ҳумоюн»-и Ҳочуи Кирмонӣ аз байни тамоми маснавихои «Ҳамса»-и ӯ бештар чоп ва тасҳеҳу нашр шудааст. Чопҳои сангии хиндустонии дoston хеле маъруфанд. Ин асар дар Лоҳур (2 маротиба) ва Бумбай ба такрор чопи литографӣ шуда, ба дасти хонандагон расидааст, ки дар фасли болоӣ онҳо муаррифӣ шуданд.

Устод Камол Айнӣ дар муқаддимаи «Ҳумой ва Ҳумоюн»-и Ҳочуи Кирмонӣ, ки дар таҳия ва наشري ин асар ибтикороти хубе анҷом додааст, доир ба аҳамияти чопҳои литографии ин дoston таваққуф намуда, қайд менамояд, ки чопҳои сангии асар аз ҷиҳати қидмат дорои аҳамияте мебошанд, вале ҳеҷ як аз ин ноширон назари илмӣ нисбат ба таҳияи мутуни форсӣ барои нашр надоштанд ва ҳадафи онҳо бештар ба вучуд овардани як чопи маъмулии бозорӣ будааст. Ба ин далел, Камол Айнӣ тасҳеҳу наشري «Ҳумой ва Ҳумоюн»-и Ҳочуи Кирмониро яке аз қорҳои муҳими матншиносӣ медонад ва дар ин замина худ аввалин шуда, матни ин дostonро тасҳеҳ намуда, ба чоп расонидааст.

Баъдтар дар солҳои навадуми асри гузашта достони мазкури Ҳочу аз ҷониби муҳаққиқ, шоир ва ношири эронӣ Сайид Ниёзи Кирмонӣ дар таркиби «Ҳамса»-и Ҳочу чоп шуд [16]. Ин муҳаққиқ ҳарчанд дар тасҳеҳу наشري дурусту беғалати осор талош намудааст, вале боз ҳам равшан мешавад, ки ин чоп аз фарозу фуруди матншиносӣ дар қанор намондааст. Ин нусха бо он фарқ менамояд, ки дар наشري он тамоми нусхаҳои муътабар истифода шудаанд, вале боз ҳам дар баъзе ҳолатҳо маълум мешавад, ки он ҳанӯз ҷойи наشري муътамад ва интиқодии «Ҳамса»-и Ҳочуро гирифта наметавонад, ки дар ин маврид дар яке аз фаслҳои ин боб таваққуф хоҳем кард.

Ниҳоят, дар Тоҷикистон бори аввал чопи «Ҳамса» сурат гирифт, ки он бо ташаббуси Муассисаи давлатии «Маркази илмии Камоли Ҳуҷандӣ» ва ходимони илмии ин муассиса Баҳром Раҳматов, Оқилбой Оқилов ва Шоира Олимова таҳия

ва соли 2017 дар нашриёти «Хуросон» чоп намудаанд [17]. Дар хусуси хусну кубҳи ин нашр ва дар фасли охири ин боб истода мегузарем.

Бо вучуди мукарраран чоп шудани «Хумой ва Хумоюн» ханӯз ҷойи чопи муътамад ва интиқодии ин достон дар матншиносӣ холист. Метавон бо таъя ба нашрҳои анҷомёфта ва нусхаҳои дастхати то имрӯз омӯхтанашуда дар нашри матни саҳеҳ ин достон ва дар умум, «Хамса»-и Ҳоҷуи Кирмонӣ қадами устувортар гузошт.

1.3.1. Нашри Камол Айнӣ

Адабиётшиноси тоҷик, академик Камол Айнӣ қисмате аз умр ва нерӯи зехнии худро ба фароҳам кардани матни дурусту дақиқи осори Ҳоҷуи Кирмони, хосса достонҳои «Хумой ва Хумоюн» [15] ва «Гул ва Наврӯз» [14] сарф кардааст. Нашри достонҳои Ҳоҷуи Кирмонӣ аз корҳои хуби ибтидоии К. Айнӣ ба ҳисоб рафта, барои чопи минбаъдаи осори Ҳоҷу заминаи мусоидеро фароҳам овард. Маҳз хидматҳои бедареғи Камол Айнӣ буд, ки бисёр нусхаҳои хатти осори Ҳоҷу аз завоёи фаромушӣ ба берун кашида шуда, дар дастраси хонандагон қарор гирифт.

Аввалин коре, ки Камол Айнӣ дар матншиносии осори манзуми Ҳоҷуи Кирмонӣ анҷом дод, ин ба чоп омода намудани достони «Хумой ва Хумоюн» аст. Ин достони Ҳоҷуи Кирмонӣ дар тасҳеҳи Камол Айнӣ нахустин маротиба дар соли 1969 бо эҳтимоми Бунёди фарҳанги Эрон бо ҳамкории Институти халқҳои Осиё, Академияи илмҳои Иттифоқи Ҷумҳуриҳои Шуравии Сотсиалистӣ ва Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон ба нашр расида буд. Чопи ин китоб дар асоси барномаи ҳамкории судманди гурӯҳе аз эроншиносони шуравию Эрон анҷом ёфта буд, ки дар замонаш кори бузурге шинохта шуда, арзиши ҷаҳонӣ дошт. Имрӯз ҳам достони «Хумой ва Хумоюн», ки Камол Айнӣ тасҳеҳ намудааст, дар баробари сарчашмаи хуби шинохти ҳунари достонпардозии Ҳоҷу буданаш, боз ба масобаи мактаби хуби матншиносӣ хидмат менамояд.

Устод Камол Айнӣ барои ба нашр омода намудани достони «Хумой ва Хумоюн»-и Хочу аз чаҳор нусхаи зер истифода намудааст:

1. Нусхаи «Д». Куллии Хоҷуи Кирмонӣ дар Китобхонаи миллии Малики Эрон таҳти шумораи 4751. Ин нусха дар соли 750 ҳ.қ./1349, ба хатти таълиқи Муҳаммад ибни Умрони Кирмонӣ таҳрир шудааст. Азбаски ин нусха ба замони зиндагии шоир хеле наздик буд, Камол Айнӣ онро асоси кори хеш дар тасхеҳи «Хумой ва Хумоюн» қарор додааст. Камол Айнӣ менависад, ки ин нусха барои тасхеҳи девони Хочу аз ҷониби Сухайлии Хонсорӣ истифода шудааст, аммо чун дорои қисмате аз осори шоир аст, барои наشري ҳеҷ як аз дostonҳои Хочу таваҷҷуҳи донишмандону ноширонро ҷалб накардааст [14, с. 8].

2. Нусхаи «Л». Нусхаи хаттии се достони Хоҷуи Кирмонӣ [«Хумой ва Хумоюн», «Камолнома», «Равзат-ул-анвор»] мебошад, ки дар музейи Британияи Лондон нигоҳдорӣ мегардад. Ин нусха дар соли 798 ҳ.қ./1395 м. дар шаҳри Бағдод ба дасти Мир Алӣ ибни Илёс Табрезии Боварҷӣ анҷом пазируфтааст. Назар ба қавли Камол Айнӣ нусхаи «Л» аз назари сикхат қобили эътимоди тамом нест, зеро ба ҷуз ғалатҳо ва афтодагиҳо дар охири дoston 117 байтро надорад [14, с. 9].

3. Нусхаи «М». Куллии Хоҷуи Кирмонӣ дар китобхонаи Миллии Малик таҳти шумораи 5963 мавҷуд аст. Он дар соли 869 ҳ.қ./1464м., яъне ҳафтоду шаш сол пас аз даргузашти шоир ва 79 сол баъд аз истинсохи нусхаи «Д» китобат шудааст. Нусха бо қалами Муҳаммад ибни Мутаҳҳар ибни Юсуф ибни Абусаид Қозии Нишопурӣ ба хатти настаълиқ дар Дорулсалтанаи Ҳирот поён пазируфтааст. Устод Камол Айнӣ таъкид менамояд, ки бо вучуди эътимоднок будани ин нусха аз оғозу анҷом ва ҷо-ҷо аз миёнаи китоб низ авроқе чанд афтодааст [14, с. 9].

4. Нусха бо аломати шартии «К». Ин нусха дастхати «Хамса»-и Хочу аст, ки дар ганҷинаи нусахи хаттии Маркази мероси хаттии Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон таҳти № 766 маҳфуз аст ва бо хатти настаълиқ дар соли 1275 ҳ.қ./1858 м. бо қалами Муллоноур ибни Муломуҳаммадраҳим бо дастури Низомудавлатхон

ибни Мағфур Зулфиқорхон дар Чурчон китобат гардидааст. Устод Камол Айнӣ дар мавриди ин нусха менависад, ки матн «Хумой ва Хумоюн» дар ин дастнавис аз нусхаҳои дигари мавриди назари мусахҳеҳ фарқ мекунад ва дорои камбуду нуқсон аст. Камбуду нуқсонҳои нусхаи «К»-ро Камол Айнӣ иборат аз пасу пеш шудани баъзе ашъор ва партофта шудани абёти дoston медонад ва тахмин менамояд, ки рух додани ин камбудҳо шояд ҳам то андозае натиҷаи саҳеҳ набудани нусхае, ки аз рӯйи он нусхаи, «К» истинсоҳ гардидааст, бошад [14, с. 10].

Қобили зикр аст, ки Камол Айнӣ дар кори тасҳеҳу наشري «Хумой ва «Хумоюн» хеле дақиқкорӣ ва мӯшикофӣ намуда, дар баробари ин ҷаҳор нусха чандин нусхаи дигарро аз китобхонаҳо ва ганҷинаҳои нусаҳи хатти Академияи илмҳои Узбекистон, Китобхонаи миллии Санкт-Петербург, Китобхонаи Остони Қудси Разавӣ, Китобхонаи Маҷлиси Шурои миллии Эрон ва ғайра куллияти Хочуи Кирмониро омӯхта, бар ин қарор омадааст, ки нусхаи «Д» чӣ аз чиҳати қадимӣ будан ва чӣ аз назари комиливу сиҳҳатии матн бартариӣ фавқулода бар тамоми нусхаҳо дорад. Бар иловаи ин, чунонки Камол Айнӣ таъкид менамояд, нусхаи «Д» назар ба дигар дастнависҳои «Хумой ва Хумоюн» камтар дучори тасарруфоти котиб воқеъ гардида будааст [14, с. 10]. Ҳамин афзалияти нусхаи «Д»-ро ба эътибор гирифта, устод Камол Айнӣ онро ҳамчун нусхаи модар асоси кори худ дар таҳияву тасҳеҳи дoston қарор додааст.

Баррасии нусхаи таҳиянамудаи «Хумой ва Хумоюн» аз ҷониби Камол Айнӣ ва муқоисаи он бо нусхаи Сайид Ниёзи Кирмонӣ гувоҳӣ медиҳад, ки дар баробари ин қадар таваҷҷуҳи хосса дар таҳияву тасҳеҳи матн дар кори Камол Айнӣ низ ҳалотҳои малеҳу қабеҳ боқӣ мондаанд.

1.3.2. Нусхаи Саид Ниёзи Кирмонӣ

Сайид Ниёзи Кирмонӣ-пажухишгар ва шоиру ношири эронӣ тасхеҳи интиқодии «Хамса»-и Ҳоҷуи Кирмониро бар асоси кӯҳантарин нусхаҳои ҷаҳон бо муқобилаи ҳашт нусхаи кӯҳани дигар анҷом дод, ки аз сӯйи донишгоҳи Кирмон дар соли 1370/1992, ҳамзамон, бо баргузории бузургдошти Ҳоҷуи Кирмонӣ мунташир шудааст. Аз наشري ин асар бештар аз сӣ сол сипарӣ мешавад, вале ҳамоно ин нусха чун ягона нусхаи ҷопии «Хамса» ва дувумин ҷопи тасхеҳшудаи достони «Ҳумой ва Ҳумоюн» баъд аз ҷопи Камол Айнӣ боқӣ мемонад. Ин санад бозгӯии он аст, ки ҳанӯз тамоми нусхаҳои мавҷуди достони мавриди назар ба ҳам муқобила ва дар тасхеҳи ин асар корбаст нашуда, ҷойи матни илмию интиқодии «Ҳумой ва Ҳумоюн» дар матншиносӣ ҳолӣ боқӣ мемонад.

Сайид Ниёзи Кирмонӣ дар муқаддимаи «Хамса»-и Ҳоҷу менависад, ки кори таҳияву тасхеҳи асари панҷгонаи суҳанвари Кирмонӣ, минҷумла «Ҳумой ва Ҳумоюн» дар асоси ҷаҳор нусхаи қаламии бозътимод ба сомон расидааст. Шарҳи ин нусхаҳо ба тариқи зайл аст:

1. Нусхаи «таълиқ». Ин нусха дар соли 750 ҳ.қ./1349 м., ба хатти таълиқи Муҳаммад ибни Умрони Кирмонӣ таҳрир шуда, ба ин сабаб аломати шартии онро Сайид Ниёзи Кирмонӣ чунин ном гузоштааст. Ин нусха дар китобхонаи Китобхонаи миллии Малики Эрон таҳти шумораи 4751, ки Камол Айнӣ онро бо аломати шартии «Д» ишора намуда буд. Сайид Ниёзи Кирмонӣ бар ин назар аст, ки нусхаи «таълиқ» аз саҳеҳтарин нусхаи мавҷуди «Хамса»-и Ҳоҷу, аз он ҷумла достони «Ҳумой ва Ҳумоюн»-ӯ медонад [16, с. 38]. Мушаххасоти ин нусха дар фасли «Нусхаҳои хаттии китобхонаҳои Эрон» таҳти шумораи 1 тавсиф ёфтааст ва ба ин хотир, аз шарҳи бештари он худдорӣ менамоем.

2. Нусхаи «настаълиқ». Ин нусха, назар ба қавли Сайид Ниёзи Кирмонӣ, бо дастури Ҳоҷ Ҳусайн оқо Малик бо ба хатти Сайид Аҳмади Номӣ дар соли 1344/1925 навишта шудааст, ки дорои ғалатҳои ғоҳиш будааст, аммо чун дар муқобала дар баъзе мавқеъ, хосса аз назари амонати матн, коркушо будааст, ночор

бо вучуди доштани ғалатҳои имлову китобат, мавриди истифода қарор ёфтааст [16, с. 38]. Дар бораи мансубияти ин нусха ба марказе ё китобхонаву осорхонае Сайид Ниёзи Кирмонӣ чизе нагуфтааст. Ачибии қор дар он аст, ки нусхаи мазкурро дар феҳристҳо низ ба мушоҳида нагирифтём ва гумон меравад, ки ин нусха аз фонди шахсии Ҳоч Ҳусайн оқо Малик дарёфт гардида бошад.

3. Нусхаи «Маҷлис». Ин нусха, азбаски дар Китобхонаи Маҷлиси шурои миллӣ ниғаҳ дошта мешавад, Сайид Ниёзи Кирмонӣ онро бо ҳамин ном муаррифӣ намудааст. Ин китоб дар соли 970х.қ./1562 м. ба қалами Алӣ ибни Лутфуллоҳ Маъодулхусайнӣ ба хатти настаълиқ таҳрир ёфта, назар ба қавли Ниёзи Кирмонӣ аз назари сикҳати матн нусхаи муътабар ба ҳисоб меравад [16, с. 38].

4. Нусхаи «Донишгоҳ». Ба хотири дар китобхонаи Донишгоҳи Техрон маҳфуз буданаш, ба нусха чунин ном дода шудааст. Соли китобаташ 808х.қ./1405м. аст. Дар ин нусха «Ҳумой ва Ҳумоюн» ҳамроҳ бо дигар достони Ҳочу «Гул ва Наврӯз» омадааст. Ба гуфтаи Ниёзи Кирмонӣ баъзе аз саҳифаҳои ин нусха афтодагӣҳо дорад [16, с. 38], вале ба хотири дурустии матн ин нусха ҳам дар таҳияву тасҳеҳи асар коргар афтодааст.

Дар баробари нусхаҳои дар боло номбаршуда Ниёзи Кирмонӣ ба наشري «Ҳумой ва Ҳумоюн»-и Камол Айнӣ низ назар доштааст. «Ҳумой ва Ҳумоюн»-и дар «Хамса»-и чопи Ниёзи Кирмонӣ аз саҳифаи 260 то 466 омада, фарогири 4435 байт аст. Абёти дoston баъди ҳар даҳ байт рақамгузорӣ гардида, нусхабадалҳо дар поёни ҳар сафҳа оварда мешаванд.

Зимни омӯзиши матни нусхаи Ниёзи Кирмонӣ ба мо ошкор шуд, ки ҳарчанд мусахҳеҳи мазкур дар асоси чаҳор нусхаи хаттӣ қори худро анҷом дода, «Ҳумой ва Ҳумоюн»-ро ба шакли ҳарчи қомилтар манзури алоқамандон қардааст, на дар ҳама мавқеъ тавонистааст, амонати илмиро риоят қунад.

Мутаассифона, дар наشري Сайид Ниёзи Кирмонӣ, ки то имрӯз ягона наشري қомили «Хамса» ба ҳисоб меравад, чунин ғалату байтҳои қарешон қисёр ба назар

мерасанд, ки айнан ба чопи тоҷикистони он кӯч бастаанд. Мисли ин байт аз достони «Ҳумой ва Ҳумоюн», ки дар чопи Ниёзи Кирмонӣ чунин омада:

Аз он чоҳи Бобул ки чон мебарад,

Ки хоҳест *кони равон* (?) мебарад [16, с. 370].

Дар нашри кириллии он чунин оварда шудааст:

Аз он чоҳи Бобил (– М.М.) ки чон мебарад,

Ки хоҳест *кони равон* (?) мебарад [17, с. 459].

Ҳол он ки шакли дурусти он дар нусхаи Камол Айнӣ омадааст:

Аз он чоҳи Бобил, ки чон мебарад,

Ки хоҳест *к-оби равон* мебарад [14, с. 126]

Ин мушоҳидаҳо гувоҳ бар онанд, ки дар баробари эҳтиёткориву диққати назари мурағибону тасҳеҳгарон, ҳанӯз ҷойи нусхаи аз ғалат ории «Ҳумой ва Ҳумоюн» дар матншиносии форсӣ холист. Ин манзара хусусан, дар нашри кириллии «Ҳумой ва Ҳумоюн» баръало ба назар мерасад мебошад.

1.3.3. Чопи тоҷикистонӣ

Чуноне қаблан зикр шуд, дар соли 2017 бо ибтикори Муассисаи давлатии «Маркази илмӣи Камоли Хучандӣ» ва ходимони илмӣи он Баҳром Раҳматов, Оқил Оқилов ва Шоира Олимова «Хамса»-и Ҳочу таҳия ва нашр шуд, ки ин чоп нахустин чопи маснавиҳои панҷгонаи шоир мебошад. Аз муқаддимаи китоб маълум мешавад, ки таҳиягарон «Хамса»-и Ҳочуро бар асоси нусхаи Сайид Ниёзи Кирмонӣ [16] таҳия кардаанд. Мусаллам аст, ки кори таҳияи матн бисёр пурзаҳмат буда, баргардони он аз хатти арабиасоси форсӣ ба кириллӣ ин душвориро боз ҳам бештар мекунад. Муаллифи пешгуфтори ин китоб Баҳром Раҳматов дар мавриди рӯйкарди баргардон ва душвориҳои омодакунии матн менависад, ки «зимни таҳияи матн бар мо ошкор шуд, ки ҳарчанд мусахҳеҳи мазкур (Сайид Ниёзи Кирмонӣ. – М.М.) дар асоси ҷаҳон нусхаи хаттӣ кори ҳудро анҷом дода, «Хамса»-ро ба шакли ҳарчи комилтар манзури алоқамандон кардааст,

на дар ҳама мавқеъ тавониста, амонати илмиро риоят кунад. Аз ин рӯ, зарурат афтод, то мо баъзе мавридҳо бар нусхаи дигаре ниёз дошта бошем ва шубҳаҳои худро бар асоси он рафъ намоем. Дар ин асно, нусхаи хаттии «Хамса», ки таҳти рақами РАК 001-1818 дар китобхонаи Ганҷбахши Покистон ниғаҳдорӣ мешавад, коргар омад» [17, с. 20].

Воқеан, таҳиягарони матн талоши зиёде дар баргардон ва тавзеҳи матни «Хамса»-и Ҳочу ба харҷ додаанд, то матни таҳияшуда камхато ва аз лиҳози сиҳхатии ифода ва таносуби маъно дуруст бошад. Нуктаи дигари шоистаи ин нашр он аст, ки таҳиягарон ҳатталмақдур бар он кӯшидаанд, ки маънои калимаву иборот ва истилоҳотро дар поварақи китоб нишон диҳанд, ҳарчанд ки дар ин кор баъзан вақт чандон муваффақ нашудаанд. Овардани тавзеҳот дар поварақи матн барои дарёфти маънои вожаву таъбиру истилоҳот, хосса ба хонандаи муосир, ки бо матни адабиёти классикӣ ошноии камтаре дорад, кӯмаки зиёд менамояд. Аз ин ваҷҳ, дар наشري тоҷикистони «Хамса»-и Ҳочу бештар аз 2000 тавзеҳ мавҷуд аст, ки ҳамаҷун калиде барои кушодани дари маънӣ хидмат менамояд.

Аз он ҷое, ки мавзуи таҳқиқи мо достони «Ҳумой ва Ҳумоюн»-и Ҳочу аст, мо аз таҳлили пурраи матншиносии ин китоб парҳез карда, танҳо дар бораи ин достон истода мегузарем. Гузашта аз ин, дар мавриди ҳусну қубҳи чопи кириллии «Ҳумой ва Ҳумоюн пажуҳишгарони тоҷик Ш. Тоҷибоев ва А. Самеев [72] суҳан гуфтаанд, ки дар аксар маврид андешаҳои мо ба ҳам мувофиқанд. Аз ин рӯ, мо дар ин фасл фақат ба нуктаҳое ки дар навиштаи муаллифони мазкур ба онҳо таъкид нашудаанд, таваккуф менамоем.

Муаллифони мазкур дар бораи дигарсонҳои теъдоди абёти се наشري достони «Ҳумой ва Ҳумоюн» (К. Айнӣ, С. Кирмонӣ ва наشري тоҷикистонӣ) суҳан ронда, афтодани чанд абётро дар наشري кириллӣ ба қайд гирифта, бо мисолу асноди қавӣ андешаи хешро мустаҳкам намудаанд [72, с. 70-72]. Ин андешаи муҳаққиқони номбурда бори дигар он нуктаро собит менамояд, ки дар кори таҳияву тасҳеҳи матн риояи амонат ва камоли диққат ниҳоят муҳим аст.

Дар чопи кириллии «Хумой ва Хумоюн» баъзе ғалату сӯйитафохумҳое вучуд доранд, ки муҳассаноти китоб ва асолати матни онро то ҳадде барҳам мезананд, ҳол он ки матни саҳеҳ барои шинохти асолати сухани муаллиф хеле муҳим аст. Камбудихои матншиносии достони мавриди таҳқиқро дар чопи кириллӣ метавон ба шарҳи зер табақабандӣ кард:

1. Риоя нашудани изофа (ё бандаки изофӣ), ки аз маъруфтарин иштибоҳот дар баргардони матн аз алифбои форсӣ ба кириллӣ ба шумор меравад.

а) Афзудан ё ҳазфи бемавриди изофа (бандаки изофӣ). Дар хатти форсӣ, агар калима (муайяншаванда) бо ҳамсадо тамом шуда бошад, бандаки изофӣ (-и) навишта намешавад. Аз ин рӯ, дар абёти поёнӣ тамоми вожаҳое, ки зераш хат кашида шудааст, бояд бо изофа хонда шаванд:

Бад-он иқди парвин хуршедҷой,

Бад-он шои шабгун хуршедсой [17, с 467].

Лаби ҳуфраи он шакарлаб кучост?

Сари ҷох он моҳи Нахшаб кучост? [17, с. 525]

б) Бемавқеъ гузоштани изофа. Дар байти зерин калимаҳое, ки таъкид шудаанд, бояд бе изофа хонда шаванд.

Хушалҳони табъи навосози ман,

Ба дастон даровард бар сози ман. [17, с. 354].

Бипурсид, к- «ин бонгу фарёд чист,

Бар ин гуна шеван дар айвони кист?!» [17, с. 512].

Зада бар нухум қасри кӯҳле алам.

Уторид зи бимам шикаста қалам [17, с. 353].

Дар мисраи аввали ин байт ибораи «кӯҳле алам» бояд дар шакли «кӯҳлӣ алам» ба маънои «парчами сиёҳранг» ва қасри бидуни изофа [қаср] хонда шаванд.

2. Дар бархе маворид таҳиягарони матн дар хондани ҳаракот, яъне садонокҳои кӯтоҳи вожаҳо, ки дар алифбои форсӣ ишораи ҳарфӣ надоранд, ба иштибоҳ роҳ додаанд:

Ҳанӯзаш ба гулбарг райҳон наруст,

Ҳанӯзаш ҳазар оби Ҳайвон начуст [17, с. 422].

Дар мисраи дувум ба ҷойи «ҳазар» «Ҳизир» хондан лозим аст. Зимнан, «оби Ҳайвон» бо «ҳ»-и хурд навишта мешавад.

Дар ин байт ҳам қофия ва ҳам фирқаи аввали мисраи ду ва ҳам таҷнисҳои ноқиси кушӣ-кашӣ, бикуш-бикаш дар охири мисраи аввал «кашӣ» қироат карданро тақозо менамоянд:

Ба зӯр ар кушӣ в-ар ба зорам кушӣ,

Бикуш ё бикаш чун маро дилкашӣ [17, с. 463]

Дар мисраи дуюми байти поёнӣ ба ҷойи чанбаш, ки маънои паҳлу, тараф, нисбат ба, назди, дар қаториро дорад, бояд чунбиш хонда шавад:

Чунон баркашид асбро танг-танг,

Ки дар чанбаш омад ба фарсанг санг [17, с. 479].

Дар байти зер номи гул «сурӣ» аст, на «саврӣ» ва ин вожа бо калимаи «сорӣ» мутаҷонис [таҷниси зоида] мебошад:

Агар булбул аз бонгу зорӣ нахуфт,

Гули саврӣ аз бонги сорӣ нахуфт [17, с. 543].

Гули сурӣ «гули чигарранг ба шакли бунафша, вале ростқад» [181, с. 287] аст, ки дар ашъори Ҳочу ва умуман, адабиёти форсу тоҷик истифодаи зиёд дорад.

3. Қисми зиёди ғалату иштибоҳҳои, ки дар баргардони матни кириллӣ ба назар мерасад, ба сабаби нодуруст қироат кардани калимаҳо, диққат надодан ба таносуби мантиқи калом ба вучуд омадааст. Ба мисолҳои зерин таваҷҷуҳ кунед:

Ки май донад аз файласуфони ҳай,

Ки Ҷамшед кай буду Ковус кай? [17, с. 350]

Ба назар чунин менамояд, ки дар мисраи аввал ба ҷойи «май донад» бояд «медонад» кироат шавад. Дар мисраи дувум ба ҷойи «Ковус кай» – Ковуси Кай хонем, таносуби маъноӣ кавитар мегардад: ки медонад, ки Ҷамшед ва Ковуси Кай кай буданд?

Фиканда бару чиллу дебои лаъл,

Рикобаш зи ёкуту заррин-ш наъл [17, с. 362; 15, с. 286].

Дар поварақ мураттибон вожаи чилл-ро чунин маънидод кардаанд:

«Чалл [?] - бодбони киштӣ» [17, с. 362]. Дар асоси шарҳи мазкури вожаи чилл/чалл маъное баровардан аз мисраи якум имконнопазир аст. Ба назари мо, мисраи якумро дар пайравӣ ба варианти дар нашри Камол Айнӣ омада:

«Фиканда бар ӯ чулли дебои лаъл» хондан лозим [15, с. 28], ки дар ин маврид чулл зи дебо, рикоб зи ёкут, наъли заррин ҳамоҳангию таносуб пайдо мекунам.

Дар байти зер аз вожаи «суфра», ки ғалат хонда шудааст, маънои матлуб ҳосил намудан ғайриимкон аст:

Зи дилгармӣ аст ин дами сарди ту,

Зи суфра-ст ин гунаи зарди ту [17, с. 400].

Дар рукни зарби байт омадани ибораи «ранги зард» бояд таваҷҷуҳи таҳиягаронро ҷалб менамуд. Ранг зард, ки бошад, бояд натиҷаи амали «сафро» бошад, на ин ки «суфра». Ва алалхусус, ки суфра [سفرة] дар алифбои ниёгон бо син навишта мешавад, аммо дар нусхаи Кирмонӣ ин вожа бо сод омадааст. Пас ба ҷойи суфра овардани сафро [صفرا] саҳеҳ аст. Барои бештар бовар ҳосил намудан ба идомаи байти мавриди таҳлил назар мекунем, ки омадааст:

Дилат себи симин таманно кунад,

Турунҷат, вале дафъи **сафро** кунад [17, с. 400].

Аз ин байт равшан мешавад, ки воқеан, «сафро» бе он ки ба таносуби калимаҳову маъно эътибор дода шавад, хато «суфра» хонда шудааст. Аслан, сафро, ки талха низ гӯянд, моеъест талх ва зардранг, ки дар халтаҷаи заҳра ғун

мешавад. Ва Ибни Сино гӯяд: «Чун сафро бувад, рангҳои зард намояд, ва чун савдо бувад, рангҳои сиёҳ [182, с. 218].

Мантиқи мисраи аввали байти зер:

Чами вақтӣ аз чом меҳох ком,

Ки чуз бар кафи Чам ҳаром аст чом [17, с. 539-540] дар кироати зерин комилтар мегардад:

Чами вақтӣ, аз чоми май хоҳ ком.

Дар байти зерин ибораи «хони бустон» бояд «хокбусони» хонда шавад.

Салотин гадоёни ин даргаҳанд,

Шаҳон хони бӯстони ин хиргаҳанд [17, с. 407].

Дар байти поён мураттибон вожаи хисн-ро хусн хондаанд, ҳарчанд калимаи аввал бо сод ва дувум бо син навишта мешавад. Гузашта аз ин, баъди дар байти мобаъд хондани вожаи қалъа бояд бемантикии истифодаи калимаи «хусн»-ро эҳсос мекарданд:

Ба ҳомун нагун дарфитод аз фароз,

Ҳам андар замон шуд дари хусн боз.

Маликзода чун қалъа дарбоз дид,

Ба айвону коҳаш алам даркашид [17, с. 412; 15, с. 329].

Ба калимаи барзах дар мисраи дувуми байти зер диққат диҳед:

Шакар дар лабу сеҳр дар чашми маст,

Қамар барзаҳу шӯр дар зулфи паст [17, с. 456; 15, с. 367].

Дар ҳошия шарҳи калимаи барзах омадааст: чизе, ки дар миёни ду чизи ба ҳам муқобил воқеъ бошад; ишора ба миёни ду зулф қарор гирифтани руй. Ҳам дар чопи Кирмонӣ ва ҳам дар чопи Камол Айнӣ [15, с. 122] возеҳан ба ҷойи калимаи «барзах»-и «бар рух» омадааст ва бидуни ҳеҷ гуна барзах мантиқ ва таносуби каломи байт фаҳмо аст: шакар-лаб, маст-чашм, қамар-рух.

Ки: «Эй қоматат сарви озодагон,

Маҳи меҳрхон, шоҳи шоҳзодагон [17, с. 456; 15, с. 368].

Ибораи «маҳи меҳрхон»-ро «маҳи маҳрухон» кироат кунем, маънои байт
комилан возеҳ мегардад.

Ба сӯфороҳе, ки бармекашид,

Тутукҳои чархӣ фуру медарид [17, с. 475; 15, с. 384].

Маънои вожаи «суфороҳ»-ро дар фарҳангҳои дастрас пайдо накардем. Дар
«Фарҳанги забони тоҷикӣ» [182, с. 288] калимаи сӯфор бо шарҳи зерин омадааст:
«**Сӯфор**» – 1. Чоки буни тир, ки дар чиллаи [зеҳи] камон гузошта мешавад;
2. Сӯроҳ, сӯроҳи сӯзан, сӯфори мижгон-тири мижгон, мижгони тирмонанд; Дар
байти боло ба маънои якум омадааст: сӯфори оҳ-тири оҳи ё чоки тири оҳ.
Калимаи мавриди назар бояд «ба сӯфори оҳе» хонда шавад, яъне тири оҳ, ки
Ҳумоюн ба осмон равона мекард, пардаҳои чархро медарид.

Кашидам сари зиндаро дар каманд,

Паризодро баркушудам зи банд [17, с. 489; 15, с. 395].

Дар матни нашри Кирмонӣ ба ҷойи «зинда» «Занд» омадааст ва Ҳумо дар
номааш ба Фағфур ишора мекунад, ки ӯ Паризодро аз банди Занди ҷодугар начот
додааст.

Буридараҳанҷоми гетинавард.

Ҳавоии шабхези офоқгард [17, с. 504; 15, с. 408].

Ба назари мо, мураттибон ибораи «бариди раҳанҷом»-ро «буридараҳанҷом»
хондаанд.

Ба бӯстон бари обро мукашон,

Сӯи барга орош дар рӯ кашон [17, с. 504; 15, с. 403].

Агар ба ҷойи вожаи «барга», ки дар «Фарҳанги бузурги сухан» ҳафт маънои
он зикр гардидааст ва ягонтояш ба таносуби каломи байт дархур нест, калимаи
«бирка»-ро ба маънои ҳавз, обанбори рӯпӯшида, сардоба гузорем, мантиқи байт
барқарор мешавад. Зимнан ҳам дар ҷопи Кирмонӣ ва ҳам Камол Айнӣ вожаи
«бирка» омадааст.

Даромад баҳори мусибат ба мавҷ,

Баромад бухори фаҷиат ба авҷ [17, с. 527; 15, с. 414].

Мураттибони матни кириллӣ диққат надодаанд, ки калимаи «баҳор» дар байти боло бо ҳо-и ҳуттӣ аст ва онро бихор [ҷамъи баҳр] хондан лозим аст.

Даромад сипоҳу баромад ба моҳ.

Сухайли сутуруну гарди сиёҳ [17, с. 527; 15, с. 427].

Ҳам дар матни нашри Кирмонӣ ва ҳам дар матни Камол Айнӣ сухайл бо син омадааст, ки номи ситораи маъруф Сухайли Яман ё Сухайли Ямонӣ-Конопус аст, бинобар ин дар мисраи дувум сухайли сутурон ибораи комилан бемантиқ аст. Дар ин ҷо бояд вожаи «сиҳайл» [бо сод] истифода шавад, ки маънои «шиҳа»-ро дорад. Зимнан, Камол Айнӣ [15, с. 193] дар поварақ дар нусхабадал онро зикр кардааст.

4. Мураттибони нашри кириллӣ бо сабабҳои номаълум дар бисёр мавридҳо калимаҳои абётро бо калимаҳои дигар иваз кардаанд ё бандакҷонишинҳои афёлро тағйир додаанд, ки дар натиҷа мазмуни шеър ҳалалдор шудааст. Чи тавре ки дар боло зикр гардид, мураттибон дар пешгуфтори китоб дар бораи равиши кор сухан ронда, таъкид кардаанд, ки кори онҳо асосан, баргардони матни тасҳеҳкардаи Саид Ниёзи Кирмонӣ буд ва танҳо дар мавридҳои зарурӣ нусхаи хаттии «Ҳамса»-и китобхонаи Ғанҷбахши Покистонро мавриди истифода кардаанд [17, с. 19-20]. Дар достони «Ҳумой ва Ҳумоюн» танҳо дар як маврид як байт аз нусхаи хаттии мазкур [17, с. 380] барқарор карда шудааст. Дар абёте, ки мо дар поён меорем ва онҳо бо матни нашри Кирмонӣ фарқ мекунанд, дар ҷопи кириллӣ ишорае ба сабаби ворид сохтани тағйирот ба назар нарасид.

а] ба ҷойи як калима овардани калимаи дигар:

Ту дар дард агар мурдаӣ, зиндаӣ,

Чу дар банди хешӣ, аз он бандаӣ [17, с. 390; 15, с. 309].

Дар нусхаи Кирмонӣ дар мисраи аввал ба ҷойи «дард» – «банд» омадааст ва мантиқи байт, таносуби ин байт бо абёти ғавқ ва мобаъд ҳамин калимаро талаб мекунад. Дар нусхаи Камол Айнӣ низ «банд» омадааст [15, с. 55].

Ғами сайди мо хур, ки дардат мабод,

Сияхрӯиву рӯи зардат мабод [17, с. 400; 15, с. 319; 16, с. 66].

Ҳам дар нусхаи Кирмонӣ ва ҳам Камол Айнӣ дар мисраи аввал ба ҷойи «сайд» – «дард» омадааст ва он дуруст аст. Шамсаи Ховарӣ ба Ҳумой мурочиат карда мегӯяд:

Дилам чун фитодаст дар қайди ту,

Ту сайди Ҳумоюну мо сайди ту.

Ғами дарди мо хур, ки ки дардат мабод,

Сияхрӯиву рӯи зардат мабод [17, с. 400].

«Дард»-и Шамсаи Ховарӣ ҳамон васли Ҳумой аст:

Зада фарқ бар фарқи кӯҳсор теғ,

Равон гашта тӯфони обӣ зи меғ [17, с. 471; 15, с. 379].

Дар наشري Кирмонӣ ва Камол Айнӣ дар мисраи аввал ба ҷойи калимаи фарқ-барқ омадааст, ки дуруст аст ва ҳочат ба далелу бурҳон надорад.

Чунин дод посух, к-эӣ арҷманд,

Чӣ соӣ ба пайваста печон каманд [17, с. 478; 15, с. 386].

Дар нусхаи Кирмонӣ ва Камол Айнӣ [15, с. 145] дар мисраи ду ба ҷойи вожаи «пайваста»-» «пиласта» ба маънои «соид, миёни оранҷ ва банди даст» омадааст [72, 60] ва ба мантиқи байт созгор мебошад. Каме поёнтар омадааст:

Агар теги ғурранда гардӣ ба чанг,

Макун тез дандон ба сайди паланг [17, с. 478; 16, с. 386].

Дар нусхаи Кирмонӣ ва Камол Айнӣ [15, с. 145] ба ҷойи теғ дар мисраи якум «шер омадааст, ки ба таносуби калом мувофиқат дорад.

Гузорандаи нома – володамир,

Чу фориғ шуд аз нақши чиниҳарир [17, с. 494; 15, с. 400].

Бешубҳа, дар мисраи якум бояд володабир бошад. Ба назар мерасад, ки ин хатои техникӣ аст. Ба ҳар ҳол, дар нусхаҳои Кирмонӣ ва Камол Айнӣ «володабир» омадааст.

Аё номвар пайки бе пову сар,

Ва ё номабар мурғи беболу сар [17, с. 503; 15, с. 408].

Дар нашрҳои Кирмонӣ ва Камол Айнӣ [15, с. 170] дар мисраи дуюм ба ҷойи сар – пар омадааст. Дар акси ҳол таносуби калом [бе пою сар – бе болу пар] вайрон мешавад.

б] тағйир додани шакли афъол:

Бигуӣ ҳадисе чу ройи ту рост,

Калиди дари ганҷи маънӣ турост [17, с. 356; 15, с. 281].

Дар ҷопҳои Кирмонӣ ва Камол Айнӣ [15, с. 170] дар оғози байт «бигӯям» омадааст ва дуруст аст, зеро ба маънои «бигӯӣ маро ҳадисе» аст.

Ту гуфтӣ зи бас шукӯҳои дурафш,

Бипушид гардун ҳарири бунафш [17, с. 441; 16, с. 354].

Дар имлои навишти номҳо, махсусан номи ҷирмҳои осмонӣ, ки бояд тибқи қоида бо ҳарфи калон навишта шаванд, дарҳам-барҳамиҳои зиёде мушоҳида мешавад, махсусан, агар онҳо омоним бошанд, Тир-тир, Моҳӣ-моҳӣ, Ҷадӣ [буз]-буз, Гови гардун-гов, Харчанг-харчанг.

Дар ҷопи кириллӣ шарҳи калимаю ибораҳои эзоҳталаб дар поварақи ҳар саҳифа омадааст. Аз як тараф, ин тарзи овардани луғот кори хонандаро осон мекунад, зеро ӯ ҳар дафъа барои фаҳмидани маънои вожаҳои нофаҳмо ба охири китоб муроҷиат намекунад. Аз ҷониби дигар, ин тарз мушкилии дигарро ба миён меорад: агар калимаи душворфаҳм такрор шуда бошад, дар мавриди дувум ё севум хонанда шарҳи вожаи матлубро ёфта наметавонад. Масалан, дар достони «Ҳумой ва Ҳумоюн» дар саҳифаи 463 маънои вожаи «барҳӣ-фидо, қурбонӣ» дар поварақ шарҳ дода шудааст. Ин калима бори дувум дар саҳифаи 505-и достон дар байти зерин омадааст: Мадеҳ обрӯӣ ман охир ба бод/Ки ҷон барҳии хоки роҳи ту бод [17, с. 505] Хонанда маҷбур мешавад, ки китобро аз нав варақгардон карда, калимаи матлубро аз поварақ ёбад. Бинобар ин, ба назар чунин мерасад, ки бо вучуди ноқулай будан, ба охири китоб замима намудани луғоту тавзеҳот ба мақсад мувофиқтар аст. Махсусан, агар ҳаҷми асар, мисли «Ҳамса»-и Ҳочу

бузург бошад. Дар баъзе мавридҳо, калимаҳои ки хонандаи мутавассит намефаҳмад, шарҳ дода нашудаанд. Як мисол меорем:

Шаби тира тира зи мушкин шабаш,

Лаби ҷом хандон зи майгун лабаш [17, с. 547-548].

Гумон аст, хонандагони мутавассит маъноӣ вожаи «тира»-и дувумро бо то-и муаллаф [طيره], ки маънояш шарманда, хичил аст, донанд.

Ин мулоҳизоти иҷмолӣ, ки танҳо дар асоси яке аз панҷ маснавии наشري кириллии «Хамса»-и Хочуи Кирмонӣ изҳор доштем, собит менамояд, ки имрӯз замоне фаро расидааст, ки матн илмиву интиқодии ин асар таҳия гардад. Барои анҷоми ин кор, аллакай замина гузошта шудааст. Чопи «Ҳумой ва Ҳумоюн» ва «Гул ва Наврӯз» аз «Хамса»-и Хочу ба сазо эҳтимоми Камол Айнӣ, «Хамса»-и Хочу бо тасҳеҳи Ниёзи Кирмонӣ ва наشري кириллии ин асар аз ҷумлаи корҳои аввалия дар роҳи таъбу наشري ин асар мебошад, ки роҳро барои чопи илмиву интиқодии ин асар ҳамвор намуд. Танҳо моро лозим аст, ки нусхаҳои дигари хаттии «Хамса»-и Хочуро, ки дар ганҷинаи китобхонаҳои дунё маҳфузанд, ба даст орем ва дар асоси муқобалаву муқоисаи матншиносии чанд нусха ин корро анҷом диҳем. Дар замони пешрафти фановариҳои ҷадида муҳобиравӣ, ки кори интиқолу дастрас намудани нусхаҳои хаттиро низ то ҳақде осон намуд, ба даст овардани нусхаҳои хаттӣ кори ҷандон душвор нест. Фақат ҳавсалаву тааммулу таҳаммул ва диққату ҳушу фиросат даркор аст, ки ин амали неку мондагорро ҳатталимкон тезтар ба анҷом расонем.

Боби II. Сохтор ва мухтавои ғоявии «Ҳумой ва Ҳумоюн»

2.1. Сарчашма ва маншаи достон

Достони «Ҳумой ва Ҳумоюн» мухтавои ошиқона дорад ва шоир дар аз ишқу мухаббати пурмочарои шохзодаи Шом Ҳумой бо шохдухтари Чин Ҳумоюн ҳикоят мекунад.

Дар бораи сарчашмаҳои достон то он ҷое, ки бароямон маълум аст, ба ҷуз қайду ишораҳои парокандаи Ӯ.Т. Бройчин, Ғ. Алиев, Я. Рипка, Н. Сайфиев ва З. Аллахвердиева тадқиқоти алоҳидае сурат нагирифта, маъхазу манбаи он то ҳанӯз пурра таъйин нагардидааст. Бештари муҳаққиқон бар онанд, ки маъхази «Ҳумой ва Ҳумоюн» яке аз афсонаҳои қадимаи Эронзамин аст.

Эроншиноси нидерландӣ Ӯ.Т. Бройчин дар як мақолаи вижаи ба Хочуи Кирмонӣ тахассуснамудааш, ки донишномаи «Британика» онро нашр намудааст, менависад, ки «Ҳумой ва Ҳумоюн» шомили аносири муштақшуда аз достонҳои қадими омиёнаи эронӣ аст [168, с. 116-117].

Ғ. Алиев дар тақя бар матни асар таъкид менамояд, ки муаллиф худ ба маншаи пешазисломии достон ишора менамояд, ки сужети он дар замони Хочу дар теъдоде аз нусхаҳои халқӣ вучуд доштааст [90, с. 231]. Зоҳиран, ин ҷо манзури Ғ. Алиев дар шакли ривояту қисса ва ё афсона ҳузур доштани ин достон дар байни мардум аст.

Адабиётшиноси тоҷик Н. Сайфиев низ назаре ҳамгун бо Ғ. Алиев дорад. Н. Сайфиев, ки дар мавриди достонҳои романтикии садаи XIV адабиёти форсу тоҷик тадқиқоти вижае анҷом додааст, бар он назар аст, ки «Ҳумой ва Ҳумоюн» чун бештари достонҳои ошиқона бар асоси яке аз афсонаҳои бостонии Эронзамин иншо гардидааст [70, с. 5].

Ховаршиноси чех Я. Рипка дар бораи достонҳои «Ҳумой ва Ҳумоюн» ва «Гул ва Наврӯз»-и Хочу изҳори назар намуда, таъкид менамояд, ки асл ва моддаи ҳар ду достон аз афсонаҳои эронӣ баргирифта шудааст [142, с. 366]. Я. Рипка дар идомаи суханаш менигорад, ки илҳомбахши бунёди достони «Ҳумой ва Ҳумоюн»

Абулфатҳ Маҷдуддин Маҳмуд козиюлқузоти даврони Абусаиди Ғлхонӣ буда, маҳз ӯ Хочуро ба нигориши он барангехтааст [142, с. 366]. Аммо мазмуни болоиро мутарҷимони русии ин китоб нодуруст фаҳмида, иштибоҳан дар тарҷума чунин овардаанд, ки гуё Хочу «мазмун [фабула]-и «Ғумой ва Ғумоюн»-ро аз Абулфатҳ Маҷдуддин Маҳмуд – козии замони салтанати Абусаиди Ғлхонӣ (1316-1335) вом гирифтааст [109, с. 251]. Ин тарҷумаи барғалат метавонад, боиси сар задани баҳсу баррасиҳо ва дидгоҳҳои беасоси дигар дар мавриди таъйин намудани сарчашмаи «Ғумой ва Ғумоюн» гардад. Зеро дар ин тарҷума ҳатто дақиқан ба сарчашмаи кори Хочу дар сурудани ин достон ишорат шудааст, ки метавонад, муҳаққиқонро ба сардаргумӣ равона созад. Ҳол он ки Хочу худ дақиқан дар фасли «Дар омадани садри муаззам ва ишорат фармудан ба назми китоб ва байте чанд дар мадҳи ӯ» сареҳан гуфтааст, ки Абулфатҳ Маҷдуддин Маҳмуд таблиғкунандаву барангезандаи Хочу дар сурудани достони «Ғумой ва Ғумоюн» будааст. Тибқи мазмуни ин фасл маълум мегардад, ки Абулфатҳ Маҷдуддин Маҳмуд шабе ба хилватсарои Хочу даромада, вайро ба сурудани ашъор талқин менамояд:

Чу зулфи шаби тира шуд мушкбез,
Даромад зи дар пайки давлат, ки хез,
Ки соҳибқирони Аҷам бар дар аст,
Гаронмоя садре, ки динпарвар аст.
Абулфатҳ, каҳфи башар, Маҷдудин,
Сари сарфарозони рӯйи замин.
Атобахши дарёдили коннавол
Ҷаҳонҷӯ Маҳмуди масъудфол [17, с. 355].

Хочу дар идомаи суҳан дар баёни фазилатҳои Абулфатҳ Маҷдуддин Маҳмуд сифоти зиёдеро аз қабилӣ «шамъи айвони шоҳ», «офтобэхтишом», «уторидзамир», «сипехринтиқом», «ҷаҳони қарам», «сипехри ҳунар» [17, с. 356] барчидааст, ки гувоҳи бузургиву ҷалоли мамдуҳи ӯ ва иродати беандозаи

суханвар ба шахсияти ӯст. Абулфатҳ Маҷдуддин Маҳмуд, вақте ки ба коргоҳи эҷодии шоир даромад, ӯро маҳзуну малул дармеебад ва бо суханони руҳнавоз ва караму ҷуди хеш аз шоир дархости шеър мекунад:

Чаҳонҷуй бо талъате дилкушой,
Даромад чу шамъе ба хилватсарой.
Сано гуфтам ӯрову пӯзиш намуд,
Ба чокарнавозӣ забон баркушуд,
Ки: « – Эй меҳри бурчи суханпарварӣ,
Ҳадиси туро Муштарӣ муштарӣ...
Чаро сози табъи ту бар соз нест,
Гар аз бенавой навосоз нест,
Дари ганҷи маънӣ кунун боз кун,
Ба номам яке нома оғоз кун...
Ба теғи забон қалби гардун бидар,
Ба шеъри равон оби Шаъро бибар.
Дар ин давр, агар қадри ашъор нест,
Нигар, то нагуйӣ харидор нест...
Бигуфт ину дасти карам баркушуд,
Ба ташрифи хоссам навозиш намуд [17, с. 356- 357].

Аз порчаи болоӣ маълум мешавад, ки Абулфатҳ Маҷдуддин Маҳмуд ҳомиву пуштибони моддии Хочу низ буда, вайро барои гуфтани каломи манзуму мавзун ҳамеша талқин намуда, силаву инъоме тақдим менамудааст. Суханвар дар ивази ин меҳрубониву навозиш ба ӯ хидмат намуданро вазифаи худ медонад:

Маро бар самок аз самак бар кашид,
Зи пастӣ ба авҷи фалак баркашид.
Кунун гар нагирад аҷал доманам,
Намирад чароғи дили равшанам.
Бар онам, ки хидмат ба ҷой оварам,

Сари чархро зери по оварам [17, с. 357-358].

Хочу дар ин замина, дар фусули марбут ба сабаби назми китоб ва хатми он ошкоро чизе намегӯяд, аммо ба қисса ва афсона будани асар ишораҳои малех дорад. Аз ҷумла, дар фасли «Дар хотимаи китоб» мегӯяд:

Чу аз баҳри шеър омадам бар канор,

Баровардам ин гавҳари шохвор.

Дар ӯ гар бувад, нуктае нописанд,

Аз ӯ дидаи нуктагирон бибанд.

Ба афсона умре ба сар бурдаам,

Дареғо, ки афсона овардаам.

Гар аз бенавой навое задам,

Ба баҳри сухан дасту пое задам.

Зи оҳанг мафкан суруди маро,

Нигаҳ дор дар парда руди маро.

Дар ин мастиям дур дор аз хумор,

Макун ганҷам олудаи захири мор [17, с. 568-569]

Дар байти сеюми порчаи болоӣ ибораҳои «ба афсона умре ба сар бурдан» ва «афсона овардан» метавонанд, ишорае ба асли ин достон – афсона бошанд, зеро дар абёти моқаблӣ суханвар бо таъбири зебои шоирона аз «баҳри шеър» «гавҳари шохвор» (яъне, «Хумой ва Хумоюн»)-ро бароварданааш хабар медиҳад ва таманно мекунад, ки чашми хурдагирон аз нукоти нописанди он баста бод. Шояд яке аз ин «нукоти нописанд», ки мучиби эътирози нуктагирон гардад, бунёди афсона доштани достон бошад ва онҳо шоирро маҳз ба афсонапардозиву афсонасароӣ айбдор намоянд. Аз ин рӯ, Хочу мегӯяд, ки

Ба афсона умре ба сар бурдаам,

Дареғо, ки афсона овардаам [17, с. 568-569]

Дар идомаи матлаб Хучуи Кирмонӣ аз хонандаи хеш бо фурутании хос хоҳиш мекунад, ки ин достонро бо ҳама ҳусну кубҳаш бипазирад ва захираи

нигорандаашро арҷ гузорад. Байти болой гумону тахминҳои моро дар бораи асли афсонавӣ доштани достон тақвият медиҳад.

Аммо муҳаққиқи озарӣ З.А. Аллахвердиева муддаӣ бар он аст, ки достонҳои «Ҳумой ва Ҳумоюн» ва «Гул ва Наврӯз»-и Ҳочуи Кирмонӣ бар асоси мазмуни достонҳои қадимаи халқии туркӣ таълиф ёфтаанд. З.А. Аллахвердиева дар таъба андешаи И.В. Стеблева [111, с. 215] Ҳумойро образи таърихиву асосири доништа, ўро пуштибону мададгори туркҳо ва илоҳаи онҳо махсуб намудааст [91, с. 7].

Бояд гуфт, ки туркшиноси рус И.В. Стеблева дар мақолаи худ «К реконструкции древнетюркской религиозно-мифологической системы» на дар бораи Ҳумой, балки дар хусуси илоҳа Умай [Umai], ки байни ақвоми туркнажод бо номҳои Май, Май-энэси, Умай-энэзи, Умай-ене [205] машҳур буда, чун ниғаҳбони кӯдаку насли инсон шинохта шудааст, суҳан рондааст [111, с. 216]. Гузашта аз ин, дар паҷуҳиши худ И.В. Стеблева дар бораи пайванд ва наздикиву ҳаммонандии «Умай»-и туркҳо бо Ҳумой ишорае ҳам накардааст. Ҳамин андеша худ кофист, ки «Умай» бо Ҳумой иртиботе надорад. Ба назари мо, З.А. Аллахвердиева ба ҳаммонандии калимаҳо ва талаффузи русиву туркии Ҳумой [Ҳумай, Гумай] фирефта шуда, аз гуфтаҳои И.В. Стеблева ҳулосаи нодуруст бароварда, натиҷа бардоштааст, ки Ҳумой ва Умай як образанд.

Ба мо маълум нест, ки З.А. Аллахвердиева бар мабноси кадом сарчашмаи таърихиву адабӣ маъхази «Ҳумой ва Ҳумоюн»-и Ҳочуи Кирмониро достонҳои бостонии ақвоми турк гуфтааст, зеро дар ин иддаои ӯ ба ягон маъхази илмӣ, ки ишороти мустақим ва ё ғайримустақим ба фикри ӯ карда бошад, нашудааст. Пӯшида нест, ки ироаи ҳама гуна даъво, аз ҷумла иддаои илмӣ, бояд пуштовонае дошта, мудаллал ва мубарҳан бошад. Гузашта аз ин, дар достони «Ҳумой ва Ҳумоюн»-и Ҳочу яке аз қаҳрамонони асосии асар – Ҳумой шоҳзодаи Шом аст ва бо туркон ва ё ҷуғрофиёи зисти онҳо сари мӯе алоқа надорад. Суҷети достон ҳам сарчашмаи туркӣ доштани асарро тасдиқ намекунад.

Ба як назар метавон мушоҳида кард, ки ин андешаи ботили муҳаққиқи озарӣ аз таассуби қавмӣ об меҳӯрад, ки ҳамин нукта бебунёд ва мутлақо беаҳаммият будани натиҷагирҳои ӯро дар мавриди маншаи туркӣ доштани «Хумой ва Хумоюн»-и Хочуро нишон медиҳад.

Дар боби маншаи «Хумой ва Хумоюн» боз ҳам як нуктаи гуфтани он аст, ки дар баъзе аз осори пеш аз Хочуи Кирмонӣ, аз ҷумла, «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ ва «Ҳафт пайкар»-и Низомии Ганҷавӣ низ шахсиятҳое ба номи Хумой дида мешаванд. Ин нукта низ асли масъаларо дар мавриди решаи туркӣ доштани достони «Хумой ва Хумоюн», ки З. Аллахвердиева ба он ишорат менамояд, рад менамояд. Зеро исми Хумой ва образи ӯ дар адабу фарҳанги эронӣ аз даврони қадими таърихӣ ҳузур доштааст.

Исми Хумой ҳанӯз дар мутуни тоисломии эронӣ ёд мешавад. Назар ба маълумоти «Фарҳанги асотир ва дostonвораҳо» дар «Яштҳо»-и «Авасто» номи духтари Гуштосп Хумая омада, дар манзумаи «Ёдгори Зарирон» низ як бор аз ӯ ба номи Хумок ёд шудааст [177, с. 834-835].

Шахсиятҳое, ки бо номи Хумой дар дostonҳои пеш аз Хочу, хосса осори Фирдавсиву Низомӣ, зикр мешаванд, бад-ин тартибанд:

1. Хумой – номи шоҳзодаи эронӣ, духтари Гуштосп, ки исми он дар дostonи «Подшоҳии Гуштосп»-и «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ омадааст. Тибқи ривояти «Шоҳнома» вақте ки бародари Гуштосп – Зарир аз дасти Бедирафш кушта мешавад, Гуштоспшоҳ даъват менамояд, ки ҳар нафаре аз диловарону ҷанговаронаш барои гирифтани кини Зарир пой пеш мениҳад, духтараш Хумойро ба занӣ хоҳад дод:

Ки ҳар к-аз миёна ниҳад пеш пой,

Мар ӯро диҳам духтарамро Хумой [35, ҷ. 6, с. 130].

2. Хумой дар «Шоҳнома» номи яке аз хоҳарони Исфандиёр аст, ки дар дostonи «Ҳафт хони Исфандиёр» аз ӯ тавсиф шудааст. Тибқи ин дoston Арҷоспи

тӯронӣ вайро асир карда, дар қалъаи Руйиндиж ниғаҳ дошта буд ва Исфандиёр
ӯро аз банд раҳой бахшид:

Чу овоз бишнид фаррух Ҳумой

Бидонисту омад дилаш боз ҷой [35, ҷ. 6, с. 254]

3. Ҳумой номи духтари Баҳман писари Исфандиёр аст, ки таърифи ӯ дар
достони «Подшоҳии Баҳмани Исфандиёр» ва «Подшоҳии Ҳумой»-и «Шоҳнома»
омадааст. Мувофиқи нақли Фирдавсӣ Ҳумой аз рӯйи шариати зардуштӣ зани
падари худ шуда, Дороб аз ӯ таваллуд ёфтааст. Ҳумой сӣ сол подшоҳи Эрон буда,
пас писари худ Доробро валиаҳди хеш намуд. Номи дигараш Чехрзод аст, ки
шаҳре бо номи Чехрзодгон бино карда буд:

Яке духтараш буд номаш Ҳумой,

Ҳунарманду бо донишу покрӣ.

Ҳаме хондандӣ варо Чехрзод,

Зи гетӣ ба дидори ӯ буд шод [35, ҷ. 6, с. 468]

4. Ҳумой дар достони «Подшоҳии Баҳроми Гӯр»-и «Шоҳнома» муъбаде аз
муъбадони Баҳроми Гӯри Сосонист:

Яке муъбаде буд номаш Ҳумой,

Хирадманду бодонишу покрӣ [36, ҷ. 7, с. 549].

5. Ҳумой дар достони «Ҳафт пайкар»-и Низомии Ганҷавӣ духтари қайсари
Рум аст, ки Баҳроми Гӯр бори аввал тасвири ӯро дар қасри Хаварнак дида буд:

Духтари қайсари Ҳумоюнроӣ,

Ҳам ҳумоюну ҳам ба ном – Ҳумой [6, ҷ. 3, с. 87].

Чунонки аён аст, исми Ҳумой дар фарҳанги номгузории гузашта ҳам ба мард
ва ҳам ба зан тааллуқ доштааст. Бояд арз намуд, ки исми Ҳумоюн низ барои ҳар
ду ҷинс ба қор мерафтааст. Аммо ҳеч яке аз шахсиятҳои дар боло номбаршуда
қаҳрамони манзумаи «Ҳумой ва Ҳумоюн» нестанд, зеро бештари инҳо ашхоси
таърихӣ ё ниматаърихиянд, дар ҳоле ки Ҳумой – қаҳрамони асосии достони Ҳочу,
чунонки тавсиф мешавад, шахсияти афсонавӣ аст.

Бар иловаи ин ҳама, дар қисмате аз достони «Ҳумой ва Ҳумоюн» сухан аз боғи парӣён, париву ғулу дев, гирифтори асорат шудани қаҳрамонони асар ба дасти онҳо, барои ба мақсади хеш расидан муборизаву набарди қаҳрамони асосии достон бо ин махлуқони афсонавӣ, дар ниҳоят кушта шудан ё мағлуб гаштани онҳо меравад, ки ин мазмун сужети аксари афсонаҳои мардумиро ташкил медиҳад. Ин нуктаҳо гумону тахмини моро дар бораи маншаи афсонавӣ доштан ва дар асоси яке аз афсонаҳои қадими эронӣ гуфта шудани асари Ҳочуро қувват мебахшад.

Хулосаи калом аз ин баҳс он аст, ки бо таваҷҷуҳ ба он иттилооте, ки дар хусуси маншаи ин достон дорем, ба эҳтимоли бисёр зиёд метавон гуфт, ки асл ва моддаи нахустини ин достон афсона ва ё ривояти шифоҳӣ будааст.

2.2. Сохтори асар

Достони «Хумой ва Хумоюн» аз аввалин ва маъруфтарин маснавиҳои панҷгонаи Хочуи Кирмонист. Ин маснавӣ, ки шоир онро дар 30-солагӣ [719х./1319м.] оғоз карда буд, ба гуфтаи вай дар соли 732 х. [1332 м.] яъне, пас аз сездаҳ сол дар Бағдод ба анҷом расидааст:

Ки акнун зи даври сипехре, ки гашт

Се даҳсола аз умри ман даргузашт... [17, с. 358].

Ман ин номвар нома аз баҳри ном

Чу кардам ба фоли хумоюн тамом.

Кунам базл бар ҳар ки дорад ҳавас,

Ки торихи ин нома «базл» асту бас [17, с. 233].

Чунонеки аз мисраи охири порчаи болоӣ маълум мегардад, санаи итмоми асари Хочуро бояд аз калимаи «базл» пайдо намоем. Моддаи таърих «базл» (بزل) мебошад, ки агар қимати ҳарфҳои онро ба ҳисоби абҷад ҷамъ кунем, аз он санаи дилхоҳи муаллиф, ки соли 732 х.қ. (мутобиқи 1332 милодӣ) аст, пайдо мешавад, яъне «бо» баробар ба 2, «зол» баробар ба 700 ва «лом» баробар ба 30 буда, ҷамъи ин ададҳо 732 х.қ. (мутобиқи 1332 м.).

«Хумой ва Хумоюн» аз навъи осори базмиву ошиқона аст дар он ишқи Хумой -писари подшоҳи Шом ва Хумоюн -духтари Хоқони Чин нақл мешавад. Теъдоди абёти он зиёда аз 4435 байт буда, он ба вазни «Шоҳнома»- и Абулқосим Фирдавсӣ ва «Искандарнома»-и Низомии Ганҷавӣ мутақорибӣ мусаммани маҳзуф ё мақсур бо афоили V - - / V - - / V - - / V-V~ фаъулун/фаъулун/фаъулун/фаъол [фаъӯл]суруда шудааст. Бояд гуфт, ки ҳар ду достони аввал осори манзуми ҳамосӣ буда, «Хумой ва Хумоюн»-и Хочуи Кирмонӣ достони ишқӣ аст. Яъне, Хочу вазни ҳамосаро ба достони ишқӣ татбиқ намуда, хост, ки ба ин васила як навъ навоварие дар шаклсозии достон ба миён орад. Маълум аст, ки вазни мутақориб бештар дар достонҳои ҳамосӣ истифода мегардад. Танҳо Саъдӣ онро дар «Бӯстон», ки навъе аз осори ҳикамист, ба қор гирифта буд. Хочу низ бо

корбурди ин вазн дар достони ишқӣ имконоти истифодаи вазни мутақорибӣ мусаммани маҳзуф (максур)-ро дар баёни мазомини ишқиву ошиқона ба намоиш гузошт.

Чунонки зикр гардид, Хочу навиштани достони «Хумой ва Хумоюн»-ро дар синни сисолагӣ дар зодгоҳаш Кирмон оғоз намуда буд. Шоир баъзе бобҳои асарро дар Кирмон навишта, ба Бағдод сафар мекунад ва чанд гоҳ дар ин билод зиндагӣ ихтиёр менамояд. Достони мазкурро дар ҳамин ҷо ба итмом мерасонад. Хочу баъд аз анҷоми ин дoston меҳоҳад, ба Кирмон баргардад, ки дар ин бора дар фасли «Дар хотимаи дoston»-и «Хумой ва Хумоюн» чунин гуфтааст:

Хунук боди анбар - насими саҳар,
Ки бар хоки Кирмон-ш афтад гузар.
Хушо вақти он мурғи дастонсарой,
Ки бошад дар он бум-ш оромҷой.
Зи ман то чӣ омад, ки чархи баланд,
Аз он ошёнам бад-ин ҷо фиканд.
Ба Бағдод баҳри чӣ созам ватан,
Ки н-ояд ба ҷуз Дачла дар чашми ман?!
Набошад ғариб, ар ба донишварӣ,
Бувад чархи гардандаам муштарӣ,
Ки гар з-он ки лоф аз гадоӣ занам.
Ба маънӣ дам аз подшоҳӣ занам.
Валекин ҳар он, к-ӯ ба ғурбат фитод,
Дилаш бар машаққат бибояд ниҳод... [17, с. 565].

Пеш аз ба Кирмон баргаштан, Хочу бо мақсади тақдими асар ба Абусаиди Элхонӣ ва вазири ӯ Ғиёсиддин Муҳаммад, ки ба ҷуду саховат ва ҳимояти суҳанварон ном бароварда буданд, соли 1335 роҳи Табрезро пеш мегирад. Аммо бар хилофи чашмдошти ӯ салтанати ин ҳар ду дар як они воҳид бо сар задани ғоҷиае хотима меёбад. Вақте ба Табрез мерасад, Абусаид Баҳодурхонро қатл

намуда буданд, вазъият дар шахр дигаргун гашта буд. Ғиёсиддин Муҳаммад низ баъди вуруди Хочу ба Табрез ба дасти муҳолифонаш ба қатл мерасад. [193]. Ба ин вачҳ, ҷуноне ки аз муҳтавои асар бармеояд, дебочаи дoston ба номи Султон Абусаид Баҳодурхони Элхонӣ (1316-1335) ва вазири ӯ Ғиёсиддин Муҳаммад, ки аз ин хусус қисмати муқаддамотии асар хабар медиҳад, баҳшида шуда, аммо аз баҳши хотимавии дoston маълум мешавад, ки асар ба нафарони дигар эҳдо гаштааст.

Хочу воқеоти дар Табрез баамаломадаро дида, дар ин ҷо монданро ба худ мувофиқ намебинад ва ба қавли худ султонияи бесултонро лоиқи иқомат надид:

Аз он Хочу аз ин манзил сафар кард,
Ки султония бе султон нахоҳад [189].

Аз Табрез аввал ба Исфаҳону Кирмон ва сипас ба Шероз меояд ва дар паноҳи хонадони Инҷу, хосса сояи инояти Шоҳ Шайх Абуисҳок қарор гирифт [193]. Хочу дар Шероз меҳоҳад, дostonи хешро ба вазири вақти Шероз Шамсиддин Маҳмуди Соин ва писараш Амидулмулк Рукниддин Маҳдӣ ҳада намояд. Аз ин рӯ, дар хотимаи дoston фаслро ба Шамсиддин Маҳмуди Соин ва писараш Рукниддин Маҳдӣ баҳшидааст, ки дар ин бора дар қисми хотимавии «Ҳумой ва Ҳумоюн» ишора фармудааст.

Дар бораи сохтори куллии дoston бояд гуфт, ки Хочу дар ин асари худ, то андозае таҳти таъсири суннати дostonпардозии дигарон қарор гирифтааст. Ҳамчуноне ки дар осори шоирони мутақаддими маснависаро мебинем, шоирон дар оғози дoston ибтидо ба муқаддамоти ҷузъии дoston мепардохтанд ва сипас, ба асли сухан рӯй меоварданд, яъне дostonу маснавиҳо ҳатман мадҳале дошт, ки заминае барои ворид шудан ба асли матлаби сарояндагон омода менамуд. Ин қисмати муқаддамотӣ ғолибан, аз ҷунин фаслҳо иборат буд:

1. Ситоиши Парвардигор ва муноҷот ба ӯ, ки дар сарчашмаҳо аз он ба тамҳидия ёд мешавад.

2. Наъти Пайғамбар (с) ва баёни маноқиб ва камолоти Расули Акрам (с).

3. Мадҳи мамдух.

4. Ангезаи шоир дар кори хеш (сабаби иншои асар).

5. Ҳикмат ва андарз.

Дар достони «Ҳумой ва Ҳумоюн» Ҳочу кӯшидааст, ки ин суннати маснависароиро риоят кунад. Ё то оғози дoston дах фасли муқаддамотӣ нигошта, дар ибтидо тамҳиду муноҷоту наътро ба ҷо овардааст. Сипас, мадҳ гуфта, аз рӯзгор шиква намуда, дар зимн соқиномае иншо кардааст. Баъдан, дар собиқаи назми китобу аҳволи хеш ва дар сабаби назми асар фаслҳоро манзум сохтааст.

Баррасиву мутолиаи «Ҳумой ва Ҳумоюн» нишон дод, ки Ҳочуи Кирмонӣ дар асар саъй намуда, ки дар шакли зоҳирӣ, тарҳи мавзуоти меҳварӣ ва ҳам дар тасвири саҳнаҳои гуногуни дostonу баёни ҷузъиёти онҳо ба муқтадони худ Низомии Ганҷавӣ наздик шавад. Албатта, бояд иқрор шуд, ки кӯшиши Ҳочуи Кирмониро дар падида овардани асари тамоман нав ва ҷустани таъбирҳои тоза ва бадеъ наметавон нодида гирифт. Аммо, ба ҳар ҳол, кори ӯ, ҷунонки аксари муҳаққиқон аз қабили С. Мирҳошимӣ, Ғ. Алиев, К. Айнӣ, Н. Сайфиев, М.Д. Кязимов ва З. Аллаҳвердиева гуфтаанд ва гоҳе худ ҳам иқрор дорад, сохтани назирае барои шоҳкори Низомии Ганҷавӣ – «Хусрав ва Ширин» будааст, ки дар ин бора дар фаслҳои минбаъда муфассалан истода мегузарем.

«Ҳумой ва Ҳумоюн»-и Ҳочуи Кирмонӣ асарест, суннатӣ ва ошиқонаву пур аз ҳаводиси гуногун. Суннатӣ будани дoston дар он нукта аён мегардад, ки робитаю ҳамбастагии қисмҳо ва лаҳзаҳои як воқеаи том дар он комилан риоят мешавад, яъне асар аз силсилаи воқеаҳои ба ҳам алоқаманд иборат аст. Аз ин рӯ, сужети дostonро метавон аз рӯйи сохтору таркиб мураккаб гуфт, зеро «сужети мураккаб он аст, ки аз чандин воқеа, ҳатто аз силсилаи воқеаҳо фароҳам меояд» [59, с. 203].

Сужети асарро, ҳамон тавр ки, бе мутолиаи ин дoston худ аз номи асар маълум мешавад, ишқи Ҳумой бар Ҳумоюн ташкил мекунад. Оғози сужетро таваллуди шоҳзода Ҳумой, ба воя расидан ва ба шикор рафтани ӯ, дидани тасвири

Ҳумоюн тавассути Ҳумой, ки боис ба ҳодисаи ишқ мегардад, ташкил мекунад. Гирехбандии ин дoston сафари Ҳумой ба Чин дар пайи ёфтани Ҳумоюн аст ва нуқтаи авҷи дoston расидани Ҳумой ба дарбори Фағфури Чин, дидани Ҳумоюн ва дилу дин бохтани вай аст.

Гирехкушо, қатъ ва ё нуқтаи бозгашти дoston чунин воқеаҳо дар бар мегирад: рафтани Ҳумой ба айвони Ҳумоюн, куштани боғбон ва посбони даргоҳаш ва як шабро бо ӯ гузаронидан, овоза кардани марғи Ҳумоюн ва сар ба сахро гузаронидани Ҳумой, пай бурдани Ҳумой ба рози зинда будани Ҳумоюн, раҳой ва издивоҷ бо ӯ.

Чунонки аз таҳлили болоӣ маълум мегардад, дар дoston тамоми унсурҳои асосии сужети асари бадеӣ, аз қабилӣ оғоз (экспозитсия), гирех (завязка), инкишоф, авҷи олии ҳодиса (кулминатсия), гирехкушо (развязка), ки назарияпардозон муайян кардаанд, риоят шудааст.

Барои қаҳрамони дoston, яъне Ҳумой мочароҳо пайдарпай иттифок меафтанд. Хонанда бо пешомади ҳаводиси зиёди пайдарҳам ва пайдоишу инкишофи зиддиятҳо ва ҳалли онҳо сарғарм мешавад. Аз ин рӯ, «Ҳумой ва Ҳумоюн»-и Хочу дostonи шавқовару пурмочарост, аммо образҳои зиёди гуногун ва печида надорад, балки шахсиятҳо андак сода ва бидуни умқ ҳастанд. Шахсиятҳо аксаран, яқсон ва тақрибан аз як табақа мебошанд.

Қаҳрамони асосии дoston – Ҳумой аз оғоз то поёни дoston устувору ғаёл асту дар масири ҳаводису воқеоти тасвиршаванда тағйир намеёбад. Вай дар ишқ устувор аст ва дар роҳи расидан ба маҳбубаи хеш ҳама монеаҳо сабуруна паси сар менамояд. Образи Ҳумоюн нисбат ба Ҳумой ғайриғаёл аст. Ровии дoston шахси сеюм аст, яъне доноӣ кулл аст, ки берун аз дoston қарор дорад ва аъмоли қаҳрамононро гузориш медиҳад, аммо иштироқи вай равшан нест ва қазоват намекунад, гарчи нависанда дар мавриди Ҳумой каме иғроқ мекунад ва онро болотар аз он чи ҳаст, нишон медиҳад. Монанди набарди Ҳумой бо деви Занди ҷоду ва пирӯзии вай, ҷанги Ҳумой бо Фағфури Чин ва куштани ӯ.

Фазои достон бо тавсифот падида меояд, тавсифоти кулӣ дар мавриди қаср, боғ, бўстон ва ғайра, монанди даште, ки Ҳумой дар оғози достон барои шикор ба он ҷо рафт, ки тақрибан, дар даҳ байт тавсиф шудааст:

Зи сахронишинони навхоста,
Ҳама дашт чун ҷаннат орошта.
Зи боди баҳорӣ ҳаво мушкбез,
Зи райҳону сунбул замин мушкхез.
Замин аз шукуфа шуда ҳуллапуш,
Зи овои мурғон ҷаҳон пур хурӯш [17, с. 363].

Хочу дар ин достон гоҳ ба нақӯҳиши дунё мепардозад ва аз хонандаи худ меҳодад, ба ин «афъии печ-печ» -у «матбахи дудхӯрд» -у «хокдон» дил набандад ва гоҳ ба ситоиши шароб мепардозад, онро дар абёти бисёре меситояд ва ҳамчун Хайём аз хонанда меҳодад, ки дадро ғанимат шуморад ва ба айшу хушбошӣ бипардозад;

Қадам неҳ ба ин матбахи дудх (в) ард,
Бизан пой бар косаи лочувард [17, с. 508].
Чу ҳеч аст ин афъии печ-печ,
Ҳамон беҳ, ки н-ояд ба дасти ту ҳеч.
Дар ин базмгаҳ май хуру ғам мах(в)ар,
Ки ҳар кас, ки шуд, боз н-ояд дигар [17, с. 485].

Хочуи Кирмонӣ дар достони мавриди таҳқиқ аз тавсиф хеле фаровон истифода намудааст. Тавсифи аносире чун шамъ, абр, барф, боди сабо, маҳбуб ва сахнаҳои ошиқона дар асар зиёд ба ҷашм мерасанд. Гоҳе онҳоро васф мекунад ва худро ба онҳо монанд менамояд: чун шамъ дорои сӯзи ҷигар аст, рӯзгораш монанди шаб сиёҳ, бахташ чун абр тираву оҳаш мисли барф сард аст. Гоҳе пас аз тавсиф аз онҳо мадад меҷуяд. Масалан, Хочу дар фасли «Ба рисолат фиристодани Ҳумой боди саборо ба назди Ҳумоюн» аз забони қаҳрамони асосии достон - Ҳумой боди саборо хеле васф менамояд ва тавсифҳои зебову навро дар сифати

боди сабо фароҳам меорад, ки ба назари мо, чунин тавсифоти шинам ва воқеъ дар назми мо то Хочуи Кирмонӣ собиқа надошт. Чунончи:

Аё номвар, пайки бепову сар
Ва ё номабар, мурғи беболу пар.
Ҳаводори насринбарони баҳор,
Иморикаши корвони Татор.
Фурӯзандаи шамъи чамъи чаман,
Гузорандаи нақши руйи суман.
Фишонандаи сунбул аз руйи роғ,
Намояндаи руйи гулруйи боғ.
Мутаррогари турраи ёсуман,
Зи болиш чаманро ниҳолификан.
Кушояндаи кори дамбастагон,
Нишонандаи оташи хастагон.
Рисолатбари пойбандони ишқ
Башоратдеҳи аҳли зиндони ишқ... [17, с. 503-504].

Ҳумой баъд аз тавсифи пайдарҳами боди сабо аз он меҳоҳад, ки оҳиста ба боргоҳи маҳбубааш – Ҳумоюн бихиромад ва қиссаи ҷонкоҳи ғаму дардашро мӯ ба мӯ барои маҳбуб бигӯяд. Ин ҷо боди сабо чун як нафар шахси роздору роздони қаҳрамон намудор мешавад:

Ба оҳистагӣ рав бад-он боргоҳ,
Марав дар саропарда аз гарди роҳ...
Ту зинҳор бо ӯ ба руйи нақӯ
Бигӯ, қиссаи дарди ман мӯ ба мӯ [17, с. 506].

Гоҳе ҳадафаш аз ёд кардани онҳо фақат тавсиф аст, мисли васфи хомаву ҷома; «шутур ва табиати зебои баҳорӣ».

Бояд қайд намуд, ки агарчи достони «Ҳумой ва Ҳумоюн»-и Хочу манзумаи ошиқона аст ва бидуни Ҳумой ва Ҳумоюн, ошиқу маъшуқи зиёде дар ин дoston

ба назар мерасанд, вале шоир дар ҳеҷ чой суханро беҳуда намегӯяд. Дар байни абёти дoston сахнаҳои маҳрамонаву ошиқонаро ба тариқи мухталиф васф мекунад, аммо ҳеҷ гоҳ сахнаи ишқбозиро бепардаву урён тасвир намесозад ва суханро ба бешармӣ намебарад. Маҳорати суханвариини Ҳочу маҳз дар ҳамин ҷо бештар намоёнтар мешавад ва ӯ бо ниғаҳ доштани иффиати калом дар парда, аз ишқбозӣ сухан меронад ва тасвирро бо вожаву ибороти муносибу мувофиқ чунон ба қалам меорад, ки хонанда аз қироати чунин абёт ба асли маънӣ мерасад ва лаззати маънавӣ дармеебад. Масалан, акди Ҳумой ва Ҳумоюн чунин тасвир ёфта:

Даромехт бо ӯ чи ширу шакар,

Ба равған фуру бурда хурмои тар [17, с. 551].

Достони «Ҳумой ва Ҳумоюн»-и Ҳочуи Кирмонӣ достони суннатӣ аст, зеро ки

– дар он маҷмӯе аз мочароҳои гуногуни ишқу ошиқӣ нақл мешавад, ки ҷанбаи саргармкунанда доранд;

– ду қаҳрамони асосӣ бо номи Ҳумой ва Ҳумоюн дорад ва қаҳрамонони дигар дуюмдараҷаанд;

– байни ду қаҳрамони асосии асар мунозира оғоз меёбад, яъне вақте Ҳумоюн Ҳумойро аз даргоҳи худ меронад, вайро таъқиб менамояд ва бо ӯ мунозира мекунад;

– яке аз қаҳрамонони асар худро пинҳон мекунад, монанди Ҳумоюн, ки чеҳраи худро мепӯшонад, ҳешро Ҳом муаррифӣ мекунад ва пас аз мунозира бо Ҳумой ба набард медарояд;

– дoston руҳияи хушбинӣ ва мисли афсонаҳои мардумӣ анҷоми неқ дорад. Орзуву омоли ҳама қаҳрамонони ошиқ, ки дар дoston муаррифӣ гардидаанд, дар ниҳоят амалӣ мешавад. Монанди издивоҷи Фаҳаршоҳ бо Шамсаи Ховарӣ, Бехзод бо Озарафрӯз ва Ҳумой бо Ҳумоюн, ҳатто ин ду охирӣ соҳиби фарзанде ба номи Ҷаҳонгир мегарданд.

Ҳамчунин, аз мутолиаи дoston маълум мешавад, ки дар сохтори маснавии «Ҳумой ва Ҳумоюн» дигаргуниҳое ҳам ба ҷашм мерасад. Чунонки пас аз ситоиши

Худованду наъти Расул (с) ва мадҳи мамдуҳони худ Хочу зери унвони «Дар накӯҳиши рӯзгор ва талаби шароб аз соқӣ» дар ҳудуди 90 байт як соқинома сурудааст, ки ин тарзи сохтор дар дostonҳои ошиқонаи пеш аз Хочу, ба монанди маснавҳои «Лайлӣ ва Мачнун» ва «Хусрав ва Ширин» ба чашм намерасад, агарчи соқинома сурудан дар даруни маснавиро бори аввал Низомӣ дар дostonи «Искандарнома» оғоз карда буд. Албатта, Хочу дар ин шеваи кори худ низ ба Низомӣ назар доштааст. «Соқинома»-и Хочу бо чунин абёт оғоз мешавад:

Бидех, соқӣ, он айна оби ҳаёт,
Ки даврони гетӣ надорад субот.
Биё, то хирадро қалам даркашем,
Зи мастӣ ба олам алам баркашем.
Зи чоми дамодам даме дам занем,
Ба май об бар оташи ғам занем.
Даме хуш барорем бо ҳамдаме,
Ғаме боз гӯем бо маҳраме.
Як имрӯз бо якдигар май хӯрем,
Чу фурсат набошад, дигар кай хӯрем.
Ки онҳо, ки базми тараб сохтанд,
Ба базми тараб ҳам напардохтанд.
Аз ин домғаҳ, дайри торимағок,
Бирафтанду бурданд ҳасрат ба хок... [17, с. 348].

Дигар аз тафовути сохторӣ, ки дар қисмати муқаддамотии маснавии «Ҳумой ва Ҳумоюн», яъне пеш аз оғози дoston, ба назар мерасад, ин аст, ки Хочу пас аз фасли «Дар собиқаи назми китоб» як ғазали ёздаҳбайтӣ овардааст, ки ин аносир дар дostonҳои ишқии то замони ӯ ба чашм намерасад. Хочу дар абёти хотимавии сабаби назми китоб байти

Маҳи мутриб он парда оғоз кард,

Бар оҳанги ӯ ин ғазал соз кард [17, с. 354]-ро суруда, баъдан бо унвони «Ғазале, ки иншод карда шуд, ин аст» як ғазал овардааст.

Бояд қайд кард, ки дар достони «Хусрав ва Ширин»-и Низомӣ низ пеш аз шуруи достон, зерунвоне бо номи «Сухане чанд дар ишқ» овардааст ва шояд битавон гуфт, ки Хочу низ дар ин маврид ҳам назар, ба Низомии Ганҷавӣ дошта бошад. Зеро Низомӣ дар «Хусрав ва Ширин» бори аввал истилоҳи ғазалро дар достон истифода намудааст [114, с. 11].

Ғазале, ки Хочу пеш аз оғози достон оварда, ин аст:

Бар ин дар туро гар сари бандагист,
Бирав бандагӣ кун, ки фархундагист.
Чу шамъ ар бисӯзӣ, шавад равшанат,
Ки равшандилӣ ҳам сӯзандагист.
Наёбад мурод, он ки чӯянда нест,
Ки чӯяндагӣ айни ёбандагист.
Сарафкандагӣ кун, ки зулфи нигор
Сарафрозияш дар сарафкандагист.
Ки ҳам хати озодӣ ояд ба даст,
Касеро, ки сар бар хати бандагист.
Фурӯ бастанӣ дида аз ғайри дӯст,
Бар аҳли дил айни бинандагист.
Хурӯси саҳар дар хурӯш аст, лек
Хамӯшӣ варои хурӯшандагист.
Майи равшан андар шаби тирагун,
Чу дар тирагӣ чашмаи зиндагист.
Зи ишқ ар насӯзам, чӣ созам чу шамъ,
Ки сӯзандаро чора созандагист.
Зи бас хун, ки меборад аз чашми ман,
Диламро харобӣ зи борандагист.

Чу Хочу гар аҳли дилӣ, чон бибоз,

Ки мурдан бари дӯстон зиндагист [17, с. 355].

Ғазали мазкурро мо дар девони ашъори Хочуи Кирмонӣ, ки онро Сухайлии Хонсорӣ омода намудааст, пайдо накардем. Аз ин метавон хулоса намуд, ки ғазали мазкур ҷузви таркибии дoston буда, дар чараёни навиштани дoston ҳамвазн бо он таълиф шудааст, яъне Хочу ғазали тайёрро аз девони ашъораш нагирифта, балки онро маҳз барои ҳамин дoston нигошта будааст. Сабаби дар дoston овардани ғазалро мо ба ҳаммавзуии он бо асари мавриди таҳқиқ медонем.

Дар адабиёти форсиву тоҷикӣ дар таркиби маснавӣ, хосса дostonҳои ғиноӣ овардани ғазал то Хочу низ роиҷ буд, ки дар ин бора қайдҳои профессор Б. Мақсудов [106, с.52] ва таҳқиқоти Р. Худоёров [80; 114] мавҷуданд.

Р. Худоёров бар ин назар аст, ки ғазалҳо асосан, дар он дostonҳои хузурдоранд, ки онҳо сюжетӣ муайян ва мавзӯӣ муҳаббат мавҷуд аст [114, с. 7].

Б. Мақсудов дар бораи ғазалҳои таркиби «Ушшоқнома»-и Фаҳриддини Ироқӣ таваққуф намуда, бар он ақида аст, ки истифодаи ғазал дар таркиби маснавӣ, хосса қофиябандии он як навъ рангорангиро ба вучуд меорад. Илова бар ин, муҳаққиқи мазкур меафзояд, ки Ироқӣ ба «Ушшоқнома» боби тозаеро дар таърихи адабиёти форсӣ-тоҷикӣ боз намуда, баъд аз ӯ дар таркиби маснавӣ овардани ғазал аз ҷониби бисёр аз шоирон анъана шуд. Шояд омадани ғазал дар таркиби «Ҳумой ва Ҳумоюн»-и Хочу як навъ идомаи ин суннати роиҷгаштаи раванди адабии замон бошад.

2.3. Таҳлили мухтасари дoston

Оғози дoston, ки марбут ба солҳо орзуи фарзанд намудани подшоҳ аст, як навъ анъанавӣ буда, дар аксар дostonҳои ошиқона ҳамин мазмун такрор мешавад.

Мазмуни мухтасари дoston чунин аст:

Подшоҳи Шом, ки Манушанги Қиртос ном дошт, солҳо орзуи доштани фарзандро дар сар мепарварид. Саранҷом инояти Худованд ба ӯ расид ва соҳиби писаре шуд.

Ки шоҳаншаҳе буд дар мулки Шом,

Манушанги Қиртоси Парвин-ш ном...

Ба фарзанд буди-ш доим ҳавас,

Зи Яздон ҳамин ҳочаташ буду бас...

Аз ин чор модар в-аз он нӯҳ падар,

Яке тифлаш омад, қазоро, писар... [17, с. 360].

Ба фарри Кубод ва ба чехри Манучеҳр малик вайро Ҳумой ном ниҳод ва ба доя супурд. Ҳумой чун бузург шуд, дар тамоми улум маҳорат ёфт ва аз донишварони замон гӯи дониш рабуд:

Ба ойини Кайхусраву Кайкубод,

Ба чехри Манучеҳру фарри Кубод...

Малик ном кардаш ҳумоюн Ҳумой,

Бари луъбати дидааш карда ҷой...

Даровард доя ба маҳди зараш,

Зи ширу шакар сохташ парвариш...

Малик чун ба омӯзгараш супурд,

Зи донишварон гӯи дониш бибурд.

Чунон гашт дар андаке рӯзгор,

Ки ҳоҷат набудааш ба омӯзгор... [17, с. 360-361].

Аз қазо шабе Ҳумой ба қасри шоҳ омад ва гуфт: «Падарҷон, дилтангам, дигар майли боғу бўстон надорам, рухсат диҳед, то ба шикор равам» . Ҷаҳондор, ки тоби

дурии вайро надошт, вале хоҳиши ўро рад накард ва ичозат дод, то як рӯз барои шикор ба сахро равад:

Қазоро шабе бо рухе ҳамчу моҳ,
Даромад ба қасри Манушангшоҳ...
Маро беш парвои бўстон намонд,
Дили боғу майли гулистон намонд...
Ки фармон диҳад номвар шаҳриёр,
Ки берун хиромам ба азми шикор...
Мабод он замон, к-аз ту бошам чудо,
Чу маҳ дар шабистон набинам туро.
Валекин гарат сайди оҳу ҳавост,
Ба як рӯз агар боз гардӣ равост... [17, с. 361-362].

Шаҳриёр Ҳумойро ба аспи бодпову зебое бо номи Ғуроб савор намуда, ба шикор роҳӣ кард. Кӯҳу сахро пур аз гулу лола буду ҳаво мушкафшон. Ногоҳ, маликзода аз дур ғубори тира дид, шитобон ба он сӯй рафт. Гӯрхаре дид, ки бо суръати бод мегурезад. Шоҳзода каманде бар гӯри ваҳшӣ андохт, аммо гӯр аз чанбараш гурехт, савор бар аспи таковараш ба таъқиби гӯр шитофт, хуршед ғуруб кард ва хусрави покнажод то сапедадам дар биёбон асп биронд:

Яке бодпобарқи ҳомуннавард,
Заминкӯби дарёбури чархгард...
Биёварду шаҳзодаро барнишонд,
Чу борон гуҳар бар сараш барфишонд.
Қаҳонҷӯ баромад ба ҳомуннавард,
Сано гуфту рух суйи нахчир кард.
Баҳорон буду моҳи урдубиҳишт,
Зи сабза лаби кишт ҳамчун биҳишт...
Қазоро баромад яке тира гард,
Маликзода рух сӯйи он гард кард... [17, с. 362-363].

Субҳдам ба киштзоре хушу хуррам расид. Он бўстон иқоматгоҳи парӣ буд. Дар он коҳе чун бихишт намоён шуд. Парӣ ба пешвози Ҳумой омад ва вайро ба қаср даъват кард. Дар он ҷо дебои зарнигор дид, ки тасвири пайкаре паричеҳра бар он нигошта буданд. Парӣ гуфт: «Ин пайкари духтари Фаҳфури Чин аст, бо дидаи ботин бар он бингар, на бо чашми зоҳир»:

Дами субҳ бар ҷӯйборе расид,
Ба хуррамлаби киштзоре расид...
Бар он дашти хуррам яке бўстон,
Ту гуфтӣ, ки бўстони минуст он...
Ҳумоюн Ҳумой аз фарози наванд,
Чу султони анҷум зи чархи баланд.
Фуруд омаду сӯйи бўстон шитофт,
Чу булбул ба тарфи гулистон шитофт...
Равон гашт бо он паричеҳра моҳ,
Тафарручкунон андарун боргоҳ...
Дар ин коҳи фархунда чун бигнавӣ,
Назар кун дар ин пайкари монавӣ.
Ки нақше бар ингуна аз қуфру дин,
Набинӣ магар духти Фаҳфури Чин... [17, с. 365-366].

Ҳумой дар он нақш хира шуд. Аз майи ишқ маст гашт ва аз пой афтод, нидои Суруш ба гӯшаш гуфт: «Эй қасе, ки дину дил аз даст додай, аз дил гузар кун, то ба дилбар расӣ. Ранҷи сафар бар худ ҳамвор кун, то ба ӯ расӣ».

Чунон аз майи ишқ сармаст шуд,
Ки аз по дарафтоду аз даст шуд...
Дили хаста дар пойи дилбар фишон,
Ба сарви равонаш равон бар фишон...
Дар ин раҳ қадам бар сари хеш неҳ,
В-аз ин пас сари хешро пеш неҳ.

Агар марди роҳӣ зи худ даргузар,
Ба манзилгаҳи беҳудӣ баргузар... [17, с. 366].

Чун шахзода сар баланд кард, на гулзор дид ва на қаср, аммо дар оташи ишк месӯхт. Чун хуршед баромад, лашкариён маликзодаро дар ҳолати дарднок ёфтанд ва ҳоли парешонашро пурсиданд. Вай тамоми мочароро шарҳ дод. Гуфтанд:» Шаҳриёро! Чаро худро ранҷ медиҳӣ ва ба ҳаёлот дил хуш кардаӣ?» Ҳумой барошуфт ва посух дод: «Аз дардам беҳабаред, дилам гирифтори он парипайкар аст. Саломӣ маро ба модарам расонед ва бигӯед, ки чигаргӯшаат ба дунболи ҷонон ба сарзамини Хито рафт».

Ҳумой ин суҳан чун ба гӯшаш расид,
Барошуфту оҳе ҳазин баркашид.
Ба посух ҷунин гуфт, к-эӣ сарварон,
Магӯед бо ман зи маҳпайкарон.
Чу оғаҳ наед аз дили реши ман,
Маронед аз ин сон суҳан пеши ман...
На онам, ки баргардам аз меҳри дӯст,
Ки ман нақши девораму ҷонам ўст.
Паёмам бад-он пирмодар баред,
Дили дардмандаш ба даст оваред...
Кунун рафту ҷонро ба ҷонон супурд,
Чу дарбохт ҷон аз ғамаш ҷон бибурд...
Ба Чин шуд ба бўӣи сари зулфи ёр,
Ки дар Чин тавон ёфт мушки татор... [17, с. 370 - 372].

Маликзода бо ҳамзоди хеш Беҳзод равона гашт, дар ҳоле, ки беқарор буд ва чун мурғи саҳар меҳурӯшид. Пас аз тай намудани роҳи дароз ба дарёе расиданд, ки зангии одамхоре бо исми Самандун бо чиҳил зангии дигар дар роҳ камин карда буданд. Ба маҳзи дидани он ду онҳоро асир гирифтанд ва дар киштӣ андохтанд.

Ногаҳон, бодe вазид ва дарё ба хурӯш омад, зангиён он дуру ба дарё андохтанд ва фирор карданд. Як муддат саргардон буданд, то ба саҳрое хуррам расиданд.

Яке бо маликзода ҳамзод буд,
Ки номаш гаронмоя Бехзод буд.
Сар андар пайи шоҳи фаррух ниҳод,
Ба сӯйи Хито бо малик рух ниҳод...
Яке зангии одамихор буд,
Ки наздики ӯ одамӣ хор буд.
Мар ӯро Самандуни Зангӣ лақаб,
Камин карда бар корвон рӯзу шаб...
Гирифтанд фарзона Бехзодро,
Дигар раҳ Ҳумойи накӯзодро... [17, с. 372, 374].

Чамъеро диданд, ки шитобон ба сӯйи онон меоянд, андешиданд, ки меҳоҳанд, димор аз рӯзгорашон бароваранд. Ногоҳ, диданду гуфтанд: «Шоҳи мо барои сайди гӯр ба ин дашт омада буд, ки аз асп афтод ва ҷон дод. Расме кӯҳан дар шаҳри мост, ки вақте умри шоҳ ба поён расид, нахустин касе ки аз роҳ расад, ба султони Ховар бармегузинем «Ҳумой, ки дил сӯйи ёр дошт, ба ночор роҳии сарзамини Ховар шуд, ҳукуматро ба даст гирифт ва вазорати худро ба Бехзод супурд, аммо даме аз хаёли Ҳумоюн фориғ намегашт.

Чу дил бар низоми мамолик ниҳод,
Вазорат ба Бехзоди фархунда дод [17, с. 380]

Ҳумой шабе дар хоб боғе дид, чун гулзори бихишту паричеҳрае чун тазарв. Дар бўстон нидо доданд, ки бархезед, ки ҳурулайн Ҳумоюн Фағфури Чин мерасад. Ҳумой бо шунидани номи ёр ихтиёр аз даст доду гуфт: «Эй марҳами дардҳои ман, ту аз Чин маро дар Шом шикор кардӣ, аз он пас ҳар ҷо нишони туро мечӯям ва ғамгусоре ҷуз ту надорам, ба фарёдам бирас»:

Хушо, талъати дӯст дидан ба хоб,
Вале кас набинад ба шаб офтоб...

Ба бўстонсаро ин нидо дарзаданд,
Чаҳонро чу гесу ба ҳам барзаданд.
Ки хезед к-он хуриайн мерасад.
Ҳумоюн Фағфури Чин мерасад.
Чу бишнид номи Ҳумоюн Ҳумой,
Бурун шуд зи дасту даромад зи пой...
Ба фарёди мо рас, ки фарёди мо,
Бигирад зи чархи барин доди мо.
Ғами кори мо хӯр, ки ғамхораем,
Бикун чораи мо, ки бечораем... [17, с. 402 - 405].

Бути моҳпайкар посух бидод: «Ту бар тахти шоҳӣ иддаои ишқ дорӣ? Ё роҳи
ошиқӣ пеш гир ё тарки ошиқӣ кун:

Ту бар тахти шоҳию даъвии ишқ,
Надоништа рамзе зи маънии ишқ.
Мақоми муҳаббат сари тахт нест,
Сарафкандагонро сари бахт нест.
Агар ошиқӣ тарки шоҳӣ бидех,
Ба хуни дили худ гувоҳӣ бидех... [17, с. 405].

Ҳумой бонг бароварду гирист, бар аспи кӯхпайкараш савор шуда, сӯйи марзи
Тӯрон роҳ гирифт. Субҳдам ба корвоне расид. Солори корвон фархундапире буд,
бо номи Саъдон, ки барои Ҳумоюн тичорат мекард. Ҳумой худро Қайс писари
Қайсони бозаргон муаррифӣ кард. Саъдон гуфт: «Дар роҳ дуздест, бо номи Занди
чодугар, ки дар Зарринадиж қой дорад ва роҳи убур бар ҳама бастааст». Ҳумой ба
қасди ҳалоки чодугар савори асп шуду роҳи диҷро пеш гирифт. Оташе чӯшон
дид, Худовандро ба исми аъзам хонд ва аз дили оташ убур кард, ба сӯйи ҳисори
қалъа тохт. Деверо дид ва ўро кушта, ворида диҷ шуд. Он ҷо парипайкаре бо гесу
ба пойи тахт баста шуда буд. Чун номи он моҳрӯйро пурсид донист, ки Паризод
духтари Хоқони Чин аст, ки Занди чоду ўро ба дом афкандааст. Ҳумой ўро аз

банд раҳонид ва рози ишқи хеш ба ӯ ошкор кард. Паризод кавл дод, ки Ҳумоюнро ба ӯ бирасонад. Ба ҳамроҳии корвониён дари ганҷхоро кушоданд ва бо ҳазорон шутури пур аз симу зар қасди Чин карданд. Шаб хангоми ба Чин расидан Паризодро бо икром ба боргоҳ расониданд.

Паризод аҳволи хеш, ки чӣ гуна гирифтори Занди чоду шуд ва Ҳумой ӯро аз банд раҳонид, ба Ҳумоюн боз гуфт. Паризод он қадар аз Ҳумой сухан ронд, ки Ҳумоюн меҳрашро ба дил гирифт.

Чӣ гӯям ҷавоне чу сарви сикӣ,
Фурӯзонмаҳе з-осмони меҳӣ.
Саворе чу оташ бар аспе чу бод,
Ки чун ӯ ба мардӣ зи модар назод...
Сухан ҳарчи з-ин гуна донист, гуфт,
Гуҳар ҳарчи з-инсон тавонист, суфт.
Дамаш дар маҳи меҳрпарвар гирифт,
Маҳаш меҳри дерина аз сар гирифт... [17, с. 423].

Чун хуршед баромад, Ҳумой ҳамроҳи Саъдони бозаргон ба боргоҳи Фағфури Чин рӯй ниҳоданд. Саъдон мочарои Заринадиж, Занди чоду, озодии Паризод ва фатҳи ганҷро бо диққат шарҳ дод. Шоҳ вайро сутуд ва ваъдаи ганҷ дод. Пас аз майгусорӣ ба сӯйи оромгоҳ равон шуданд. Ногоҳ, буте чун моҳ дар канори Паризод намоён шуд. Ҳумой донист, ки он гулчехра кист, аз ҳол рафт, чун ба ҳуш омад, касеро надид.

Аз сӯйи дигар хабар оварданд, ки шоҳзода Ҳумой меҳмони шоҳ аст, Паризод аз Ҳумоюн хост, ки пинҳонӣ Ҳумойро ба ӯ нишон диҳад. Ҳумоюн бо дидани Ҳумой дилаш дар оташи ишқ афтод:

Ҳумоюн чу он лоларухро бидид,
Чу лола дили хаста дар хун кашид...
Надорам бурун аз ту фарёдрас,
Кунунам дар ин варта фарёд рас.

Бифармо, ки кӯйи ҳабибам кучост?

Чу бемор гаштам, табибам кучост?

Паризод гуфт, эй бути хурзод,

Зи меҳри рухат чашми бад дур бод.

Паричехра моҳе, ки дилдори туст,

Махӯр ғам, ки ӯ ҳам гирифтори туст... [17, с. 431 - 433].

Субҳи рӯзи баъд ба Ҳумой хабар доданд, ки шоҳ азми шикор дорад, диранг макун, ба даргоҳи шоҳ рӯй овард. Ҳангоми ҳаракат кавкабаи Ҳумоюнро дид, дилаш ларзид, нақибон ба ӯ бонг заданд, ки ҳаракат кун. Ба ночор маркабро ронд. Чун пурсид, донист, ки духтари Фахфур дар ин атроф боғе дорад, ки як ҳафта барои иқомат он ҷо меравад. Вақте ки ба шикоргоҳ расиданд, шоҳзода Ҳумой ба худ печид ва бо изҳори дарди шикам баргашт ва ба сӯйи боғи Ҳумоюн шитофт. Посбоне маст ва чӯбак ба дастро дид, чунон нояшро фушурд, ки чон супурд ва худ ба наздики пардасаро шитофт. Ҳумоюн ба маҳзи дидани Ҳумой ба боми шабистон рафт. Паризод Ҳумойро ба айвон овард, он ду то субҳ дар канори ҳам майгусорӣ карданд.

Маху Муштарӣ гӯиё бар сипеҳр,

Қирон карда буданд дар бурчи Меҳр... [17, с. 449].

Чун сапеда бардамид, Ҳумой аз шабистон хориҷ шуд. Ногоҳ, деҳқони пир ба сӯйи шоҳ шитофту гуфт: «Бигӯ, кучо будӣ, чаро ба ин қаср омадӣ?»

«Шоҳзода чун пили маст ғурриду сари деҳқонро аз тан чудо кард. Яке аз муқимон мочароро ба гӯши Фахфур расонид. Шоҳ ҳамон дам фармуд то Ҳумойро ба банди гарон кашанд.

Малик Ҳумой дар банд гирифтор шуд, бар дарди гаронаш мегирист, ки ногоҳ, моҳе фурӯзанда ба зиндон ворид шуд. Шоҳро сано гуфту банд аз дасту пояш кушуд. Духтар худро Суманрух духтари Суҳайли ҷаҳонсӯз, муаррифӣ карду гуфт: «Дилам чун оҳу дар доми ту гирифтор аст, ман ҷамоле ҳамчун Ҳумоюн

надорам, валекин се рӯз бо ман бисоз». Пас аз се рӯзи майгусорӣ ва хилват, Суманрух дастае силоҳу бодпое ба ӯ дод ва падрудаш гуфт.

Ҳумой ба сӯйи қасри Ҳумоюн шитофт. Ҳумоюн гуфт: «Боз гард, ки ман аз ту рӯй гардондам, номамо нангин намудӣ. Назди дилбарат Суманрух бирав, ки бо як дил, ду дилбар наметавон, гирифт» .

Бирав бо нигоре, ки дорӣ бисоз,

Ба зорӣ бисӯз, ар ба хорӣ бисоз.

Магӯ, к-аз ту дил барнашояд гирифт,

Ба як дил ду дилбар нашояд гирифт.

Бирав бозпас гарду раҳ пеш гир,

Сари мо надорӣ сари хеш гир... [17, с. 460-461].

Пас аз гуфтугӯи зиёд Ҳумойи чигархаста, ноком рӯй ба саҳро ниҳод. Ашки хунин рехт ва оҳи оташин кашид. Ҳумоюн чун аз ёри хеш маҳчур монд, аз рафтору гуфтори худ хичил гашт. Теғу сипар бардошт, бар аспи таковаре бар нишаст ва дар пайи дилбар шитофт. Ибтидо хост, ба пояш бияфтад, вале худдорӣ кард. Барои озмоиши ӯ, чехраашро пӯшонид, худро «Ҳом» муаррифӣ кард ва номи ӯро пурсид ва таҳдидаш кард. Кор ба мунозара ва мучодала кашид, ду тараф омодаи набард шуданд. Саранҷом, Ҳумой Ҳумоюнро бар замин заду хост, сарашро аз тан ҷудо кунад, ки Ҳумой кулоҳ аз сар бардошт, ба пойи ҳам афтоданд ва лоба карданд. Чун хуршед тулуъ кард, ногоҳ, ғуборе дастро фаро гирифт ва овози духул баланд шуд. Маликзода бо ёри паричеҳра аз тарс ба сӯйи дайри кӯҳане, ки дар он дашт буд, шитофт. Аз болои дайр Беҳзодро диданд ва шод шуданд. Ҳумой фармон дод, номае барои Фағфури Чин нависанд, то Ҳумоюнро аз шоҳи Чин хостгорӣ кунад. Фағфури Чин бо дидани нома нороҳат шуд, аммо ба рӯйи худ наёвард ва шоҳзодаро ба боргоҳи хеш фурӯ хонд. Шоҳзода Ҳумой бо вучуди мухолифати Беҳзод ба даргоҳи Фағфур рӯй оварду Ҳумоюнро бўстони шоҳӣ равона кард. Ҳумой тамоми шаб гирди қасри Ҳумоюн гашт ва нолид, аммо аз ӯ асаре наёфт.

Шоҳи Чин бо машварати вазири ҷаҳондидааш Ҳумоюнро дар зери замин зиндонӣ карду овоза намуд, ки Ҳумоюни хуросиришт аз дунё ба сӯйи боғи бихишт парвоз кард. Ҳамаи мардум аз ин ғусса бар сар хок рехтанд. Чун ин хабар ба Ҳумой расид, аз ҷон хурӯше бароварду ба боргоҳи Фағфур рафт. Ҳамон дам тобути он гулузорро бар дебое зарнигор бар дӯш мебурданд, тобутро дар дахмае ниҳоданд ва дари дахмаро санги мрамор ниҳоданд. Ҳумой ба девонагӣ сар ба сахро гузошт ва касе аз ҳоли ӯ хабар надошт.

Зи девонагӣ сар ба сахро ниҳод,

Чу девона дар кӯҳу сахро фитод.

На касро хабар з-ӯ на ӯро зи кас,

Ғамаш ҳамдигу нолааш ҳамнафас... [17, с. 514].

Паризод аз ҳақиқати мочаро огоҳ шуд, пинҳонӣ ба боргоҳи вазир рафт, то Ҳумоюнро дар ҷоҳ мулоқот кунад. Дар ин ҳангом Фаринӯш - писари вазир ошиқи Паризод гашт ва беқарор шуд. Ба худ гуфт: «Дардам ба дасти Ҳумой даво мешавад, агар ман нишони ёрашро ошкор созам, ӯ низ коми диламро бармеоварад». Он гоҳ назди Беҳзод рафт ва рози Ҳумоюнро ошкор кард, бо якдигар ба ҷустуҷӯи шаҳзода пардохтанд. Ба ҳар кӯҳ давону бар ҳар сӯй хурӯшон, аммо асаре аз Ҳумой набуд, то ба карвоне расиданд. Сорбон гуфт:

«Касе дар доманаи кӯҳ аст, ки нолаи дарднок мекунад, ҳатто шаб ҳам ҳоб надорад». Ҳар ду бо шитоб ба он самт тохтанд, маликзодаро чун ҳайвони ваҳшӣ ва раманда ёфтанд, бо найрангу фусун ром гашт.

Фаринӯш гуфт: «Ғам махӯр, ки маҳбубаи ту дар сардобае зиндонӣ аст, агар бо ман паймон бандӣ, ки маро ёри кунӣ, то ба висоли Паризод расам, мегӯям, ки ҷононат кучост». Шоҳзода Ҳумой посух дод: «Агар маро ба муродам расонӣ, савганд меҳӯрам, Паризодро агар парӣ ҳам бошад, ба бурҷи ту меоварам». Бо ҳам ба махфигоҳи Ҳумоюн рафтанд, мохро аз ҷоҳ берун оварданду фирор карданд. Саҳаргоҳ муқимони боргоҳи Чин хабар шуданд, сипоҳе оростанд ва омодаи набард шуданд. Саворони Шом ба саркардагии шоҳзода Ҳумой ва Беҳзод бо

Чиниён ҷангиданд, то ин ки Фағфури Чин кушта шуд ва Ҳумой бар тахти ӯ нишаст. Ҳумоюн пас аз сӯгворӣ дар марги падар ба ақди шоҳзода Ҳумой даромад. Он гоҳ Ҳумой Паризодро ба Фаринӯш дод ва ӯро бар тахти шоҳии Чин нишонд. Худ ба иттифоқи ёрон ба мулки Шом бозгашту ба ҷойи падар бар тахти салтанат нишаст ва Худованд писаре ба номи Ҷаҳонгир ба ӯ ато кард:

Суҳанро наёяд ниҳоят падида,

Варақ даршикастам чу ин ҷо расид [17, с. 575].

Ҳамин тавр, Ҳумой ва Ҳумоюн пас аз душвориҳо, сарсонӣю саргардониҳо, азобу маҳрумӣҳо ба муроди дил расидаанд. Дар ин ҷо ҳатти сужет қатъ мегардад. Бо ин достони ишқии «Ҳумой ва Ҳумоюн» анҷом мепазиранд.

2.4. Пайвандҳои мавзӯӣ ва сохтори дostonи Хочу бо дostonҳои дигар

Дар таърихи адабиёти форсу тоҷик шоирони зиёдеро медонем, ки дар сурудани навъҳои гуногуни ашъор аз шуарои пеш аз худ таъсир пазируфтаанд. Махсусан, дар сурудани маснавӣ бештари шоирон, ҳам дар маснавҳои ирфонӣ ва ҳам маснавҳои ҳамосию ишқӣ ба шуарои пеш аз худ пайравӣ доштаанд ва ё бештаринашон дар ҷавобияи маснавҳои мутақаддимин дostonсарой намудаанд.

Чунонки маълум аст, пас аз маснавии «Ҳадиқат-ул-ҳақиқат»-ро сурудани Ҳаким Санои Ғазнавӣ дар асрҳои минбаъда дар пайравии ин пири маснавҳои ирфонӣ маснавҳои зиёде таълиф шуданд. Метавон ин ҷо аз маъруфтариини онҳо, маснавҳои Шайх Аттори Нишопурӣ, «Маснавии маънавӣ»-и Мавлоно Ҷалолуддини Балхӣ, «Махзан-ул-асрор»-и Низомии Ганҷавӣ ва даҳҳои дигар ёд намуд.

Дар сурудани маснавҳои ҳамосӣ низ метавон чунин таъсирпазирии зиёдеро дар байни маснавҳои ҳамосие, ки шоирони мо сурудаанд мушоҳида намуд. «Шоҳнома»-и Ҳаким Фирдавсӣ, садрнишини маснавҳои ҳамосӣ ҳам дар пайравӣ ва таъсири шоҳномаҳои пеш аз худ, аз ҷумла «Шоҳнома»-и нотамоми Дақиқӣ ва «Шоҳнома»-и Абумансурӣ навишта шудааст. Аммо бояд иқрор намуд, ки Фирдавсӣ дар сурудани маснавҳои ҳамосӣ доди сухан додааст ва дostonҳои ҳамосие, ки пас аз ӯ навишта шудаанд, ҳама ба «Шоҳнома»-и Ҳакими Тӯсӣ пайравӣ доштанд ва ҳеҷ яке аз онҳо натавонистаанд, ҳамвазни ин ҳамоса дostonе таълиф намојанд.

Мусаллам аст, ки пас аз Фирдавсӣ шуарои зиёде дар пайравии «Шоҳнома» дostonпардозӣ намуданд. Аз ҷумла, дар пайравӣ аз шоҳасари Фирдавсӣ дostonҳои «Гаршоспнома»-и Асадии Тӯсӣ, «Баҳманнома»-и Ҳаким Эроншоҳ ибни Абилхайр, «Шаҳриёрнома»-и Усмон Мухтории Ғазнавӣ, «Барзунома»-и Ато ибни Яъқуб маъруф ба Атоии Розӣ, «Сомнома»-и Хочуи Кирмонӣ, «Бежаннома», «Фаромурзнома», «Бонугушаспнома» ва даҳҳо дигар асар суруда шудаанд.

Достонҳои ишқӣ дар таърихи адабиёти форсу тоҷик ба номи Ҳаким Низомии Ганҷавӣ пайванд гирифтааст. Ҳарчанд аввалин достонҳои ишқӣи адабиёти моро ба Фирдавсӣ мансуб медонанд, вале достонҳои ишқиро дар таърихи адабиёти мо Ҳакими Ганҷа асос гузоштааст. Достонҳои панҷгонаи ӯ, аз ҷумла «Хусрав ва Ширин», «Лайлӣ ва Мачнун» ончунон дар таърихи адабиёт маъруф гардида, маҳбубият пайдо намуданд, ки дар қарнҳои баъдӣ ҷавобия ва назираҳои зиёде аз тарафи шоирон таълиф карда шуд.

Ҳатто як зумра аз шуарои маъруфи мо, чун Амир Хусрав ва Ҷомӣ ба «Ҳамса»-и Ҳаким Низомӣ ҷавобияҳои комил навиштанд. Як гурӯҳ шуарои дигар дар таъсири достонҳои ишқӣи Низомӣ «Хусрав ва Ширин» ва «Лайлӣ ва Мачнун» маснавиҳои зиёде бо номи «Лайлӣ ва Мачнун» суруданд, ки шумораи онҳо хеле зиёд аст, ки то Туғрали Аҳрорӣ шоири маъруфи асри XIX ва ибидои асри XX достони «Лайлӣ ва Мачнун» сурудааст. Ҳарчанд ҳама шоирони пас аз Низомӣ кӯшиш намудаанд, ки ҳам дар муҳтаво ва ҳам сохтори маснавиҳои хеш тағйирот ворид намоянд, аммо бо вучуди талошҳои худ ҳамаи ин таҳти таъсири Ҳаким Низомии Ганҷавӣ мондаанд ва ҳеҷ яке аз онҳо маҳбубияте, ки Низомӣ пайдо намуд, ба даст наовардаанд.

Бояд қайд намуд, ки агарчи Ҳочу соҳиби шаш маснавӣ аст, аммо ўро бештар ғазалиёташ маъруфу машҳур сохтааст. Сабаб чӣ бошад, ки маснавиҳои Ҳочу он қадар маҳбубият пайдо накарданд? Ин суоле аст, ки бояд пеш аз баррасии маснавии «Ҳумой ва Ҳумоюн» мавриди баррасӣ қарор дод.

Чунонки ба мо маълум аст, то замони Ҳочу шуарои зиёде маснавиҳои ҳамосию ишқӣ суруда буданд. Ё шояд дар замони зиндагии Ҳочу ин қадар таваҷҷуҳ ба маснавиҳои ошиқона надоштанд. Ё сабаб он бошад, ки Ҳочу таҳти таъсири маснависароёни пеш аз худ, аз ҷумла Фирдавсӣ ва Низомӣ қарор гирифтааст.

Аз мутолиа ва баррасии маснавии «Ҳумой ва Ҳумоюн» чунин бармеояд, ки Ҳочуи Кирмонӣ дар сурудани ин достон аз «Хусрав ва Ширин»-и Низомӣ бештар

таъсир пазируфтааст. Аз ин рӯ, баъзе аз донишмандон ин маснавии Хочуро назирае бар «Хусрав ва Ширин»-и Низомӣ гуфтаанд [128, с. 79]. Таъсири Хочу ҳам дар мухтаво ва ҳам дар баёни забон ва тасвирҳои шоирона аз Ҳаким Низомӣ ба хубӣ намоён аст. Дар баробари ин бояд зикр намуд, ки Хочу кӯшиш намудааст, ки дар сурудани маснавии «Хумой ва Хумоюн» ҳам дар мухтаво ва ҳам дар сохтор ва номи қаҳрамонону сужети дoston дигаргунӣ бисозад. Чунонки маълум аст, то замони Хочу шоирон дар пайравии Низомӣ дostonҳои ишқии «Лайлӣ ва Мачнун» суруданд ва танҳо ҷузъиётиҳои андаке ба маснавии «Лайлӣ ва Мачнун» ва ё «Хусрав ва Ширин»-и Низомӣ ворид мекарданд. Аммо Хочу дostonии ишқии худро, агарчи таҳти таъсири маснавиҳои ошиқонаи Низомӣ суруда, аз як қиссаи кӯҳане, ки дар эҷодиёти халқӣ байни қавмҳои эронӣ ба суратҳои мухталиф ривоят мешуд, ба риштаи назм кашидааст. Бо вучуди ин, мо таъсири Фирдавсӣ ва аз ҳама бештар маснавии «Хусрав ва Ширин»-и Низомиро дар «Хумой ва Хумоюн»-и Хочу ба хубӣ эҳсос мекунем. Дар зер боби дигар таъсирпазирии Хочуро аз Фирдавсӣ ва Низомӣ дар сурудани маснавии «Хумой ва Хумоюн» мавриди муқоиса ва баррасӣ қарор медиҳем.

2.4.1. Таъсири Фирдавсӣ ба Хочу

Ҷавҳари хунарии сухани Фирдавсӣ ва таҷрибаи эҷодии вай бисёре аз адибони бузурги оламро зерин таъсири худ қарор додааст. Аз ин рӯ, ки дар адабиёти форсу тоҷик шоиреро пайдо кардан душвор аст, ки ӯ таҳти таъсири «Шоҳнома» қарор нагирифта бошад ва дар эҷодиёти хеш ишороте аз Фирдавсӣ ва талмеҳоте ба «Шоҳнома» накарда бошад. Зеро андешаву афкор ва тасовиру ибтикороти хунарие, ки Фирдавсӣ дар «Шоҳнома» ба намоиш гузоштааст, воқеан шоистаи пайравиву таъсирпазир аст. Ба вижа, шоироне, ки ба эҷод намудани дostonҳои ҳамосиву таърихӣ ва ё тасвирҳои қаҳрамониву далерӣ иқдом намудаанд, аз «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ ва тасвирҳои ӯ намуна гирифтанишон амри табиист. Хочуи Кирмонӣ, ҳам ки дар овони ҷавонӣ ва оғози фаъолияти

шоирӣ ба навиштани достони «Сомнома» икдом кардааст, ба сабку сиёки «Шоҳнома» ва ба равиши кори муаллифи он пайравии ошкоре дотааст. Бино бар қавли Мансур Растагори Фасоӣ Хочу ибтидо «Сомнома»-ро сохтааст ва баъдан дар номи бархе аз маконҳо дигаргунӣ ворид карда ва бо афзудани муқаддимути муаххароту ҳазфи бахшҳои аз «Сомнома» достони «Ҳумой ва Ҳумоюн»-ро падида овардааст [212]. Муҳаққиқи зикршуда меафзояд, ки баррасӣ ва муқоисаи дақиқи ин ду китоб нишон медиҳад, ки вақте Хочу «Ҳумой ва Ҳумоюн»-ро ба унвони достони ошиқона аз танаи «Сомнома» ҷудо кардааст, шоире пухта ва соҳибтаҷриба будааст ва дар пардохти достони ахир ниҳояти завқу ҳушёрӣро ба қор бурда, ва дар натиҷа ҳама ҷо дар муқоиса абёти «Ҳумой ва Ҳумоюн» санҷидатар, устувортар ва дилпазиртар аз «Сомнома» ҷилва мекунад, зеро Хочу як бори дигар дақиқан ва бо риояти меъёрҳои нақди шоирона тамоми достонро арзёбӣ карда, номҳо, сахнаҳо ва вақеъро бар ҳасби зарурат ва иқтисоди завқӣ салим мавриди таҷдиди назар қарор дода, бахшҳои ҳазф ё изофа карда ва нишон додааст, ки метавон аз як асари адабӣ сурате дигарро арза дошт, ки дар айнаи баргузида будан, дар 90 дарсад аз маворид бо матни дигар ташобуҳ дошта бошад ва аҷаб он аст, ки то кунун ҳамаи муҳаққиқон ин ду китобро ба унвони ду асари муҳталиф ва мустақил ва мучаззо муаррифӣ кардаанд ва ба наҳваи сохтору ташобуҳоти мавҷуд дар онҳо муталақан тавачҷуҳ накардаанд. Воқеан, мазмуну мундариҷаву матлаби достони «Сомнома» бо «Ҳумой ва Ҳумоюн» дар аксар маврид яксон ва яқрағ мебошанд. Бо тавачҷуҳ ба таҳқиқи анҷомшуда достони «Ҳумой ва Ҳумоюн» шакли тағйирёфтае аз «Сомнома»-и Хочуст, ки шоир онро дар айёми ҷавонӣ навиштааст, аммо дар замони камолоту номварӣ онро ба сурати асари мустақил (бо қостану афзуданҳо, пайвастану буриданҳо, тағйири номҳою маконҳо...) даровардааст, ки зоҳиран, ҳеҷ рабте ба «Сомнома» надорад ва асаре тозаю навоварона аст. Бино бар ин, вақте ки мо ин ду асари дар зоти худ мустақилро бо ҳам муқоиса мекунем, ба вузӯҳ мебинем, ки шоир тамоми нуқсонҳои дар «Сомнома» ҷойдоштаро дар «Ҳумой ва Ҳумоюн» ислоҳ намудааст.

Аз ин чихат, Хочуи Кирмонӣ дар достони «Ҳумой ва Ҳумоюн» ки аслан ишқист, вазни ҳамосаро истифода бурааст. Хочу дар асари мавриди назар аз рӯзгори ашхоси таърихиву адабӣ ёд карда, дар ин замина аз муҳтавои «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ баҳраҳои фаровон гирифтааст, ки метавон онҳоро дар нуктаҳои зайл мушоҳида намуд:

1. Дар ибтидо бояд қайд намуд, ки маснави «Ҳумой ва Ҳумоюн» дар вазни мутақорибӣ мусаммани маҳзуф ё мақсур ба тақлид аз вазни «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ суруда шудааст.

2. Дар достони Хочу Ҳумой маҷбур мешавад бо Фағфури Чин бичангад, то битавонад, Ҳумоюнро ба даст оварад, ин абёти «Ҳумой ва Ҳумоюн» ёдоварии абёти «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ аст.

Хочу:

Зи гардон сияҳ гашт чашми сипеҳр,

Зи саҳми далерон биларзид меҳр [17, с. 528].

Зи бас сар ки шаҳзода аз тан биканд.

Замин гуфт «То кай?» Замон гуфт: «Чанд?» [17, с. 531].

Фирдавсӣ:

Сияҳ шуд зи гарди сипаҳ офтоб,

Зи пайкони алмосу парри уқоб.

Қазо гуфт гиру қадар гуфт деҳ,

Фалак гуфт: аҳсанту маҳ гуфт: зеҳ! [33, с. 274]

3. «Шоҳнома» танҳо китоби базму разм, диловарию қаҳрамонӣ, ривояту афсона нест. Он пандномаи беназир, ахлоқнома ва дастури омӯзандаи халқу атвори ҳасана, бозгӯи хислат ва хусусиёти неки инсонист. Хочуи Кирмонӣ дар «Ҳумой ва Ҳумоюн» мисли Фирдавсӣ дар лобалои ҳаводис нуктаҳои ахлоқии зиёдеро баён мекунад ва ба хонанда панд медиҳад:

«Ҳумой ва Ҳумоюн»:

Бувад расми ин чархи бадмеҳри пир,

Ки гаҳ чун камон асту гоҳе чу тир.

Зихй даҳри пурхиллаи пурфусус,

Ки гаҳ сандарус асту гаҳ обнус [17, с. 451-452].

«Шоҳнома»:

Чаҳоно чи бадмехру бадгавҳарй,

Ки худ парварониву худ бишкарй.

Чаҳоно саросар фусусию бод,

Ба ту нест марди хирадманд шод [36, с. 247].

Боз ҳам аз «Шоҳнома»:

Чунин аст кирдори гардуни пир:

Гаҳе чун камон асту гоҳе чу тир [34, с. 8].

«Ҳумой ва Ҳумоюн»:

Чунин аст оини гардонсипеҳр,

Ки гоҳаш бувад кинаву гоҳ меҳр.

Қароре нагирад чаҳон бар касе,

Ки бодаш чаҳонро чаҳончу басе.

Гаҳе суру гоҳе дар ӯ мотам аст,

Муқим аз паси шодмонй ғам аст [17, с. 564].

4. Хочу дар маснавии «Ҳумой ва Ҳумоюн» барои тасвири майдони ҷанг, мочароҳо, ҳарбу пархоши қаҳрамонон, умуман, баёни руҳи ҳамосӣ аз пайи Фирдавсӣ меравад ва дар ин гуна тасвирҳо мо эҳсос менамоем, ки Хочу саҳт зерӣ таъсири лаҳни ҳамосии «Шоҳнома» мондааст. Дар достони Хочу ҷанге падида меояд, пас муаллифи дoston саҳнаҳои набарду размо тавсиф мекунад ва аз алфозе чун ҷаҷоҷи тир, шафшофи шамшер, ғарши кӯс ва овои ной, пири маст ва ғайра истифода мекунад. Чунончи:

Ҷаҷоҷи тирӯ шафшофи теғ

Зада оташи саҳм дар ҷоми меғ [17, с. 529].

Хочу дар достон гоҳе чун Фирдавсӣ аз дев, аз кирдориҳои ин махлуки патёра сухан ба миён меоварад ва ба достон руҳияи афсонаву қиссаро мебахшад. Дар «Хумой ва Хумоюн» низ мисли «Шоҳнома» қаҳрамони достон барои ин ки далериву бебокиву пилтаниаш ошкор шавад, бояд ба ҷанги дев биравад, ўро мағлуб бинамояд, то мақсуди дилашро ҳосил намояд. Чунончи, дар достони «Хочу «деви зангии одамхор ба номи Самандун» ва «деви Занди ҷоду»-ро дучор мешавем, ки Хумой бо онҳо дар набард мешавад.

Бар иловаи ин ҳама дар «Хумой ва Хумоюн» истифода аз маводи «Шоҳнома»-ро метавон зиёд ба мушоҳида гирифт. Ҳангоми баррасиву таҳлили асар хонанда барало эҳсос менамояд, ки исми қаҳрамонҳои ҳамосаи Фирдавсӣ яке ҷузъи тасвири бадеӣ ва баёни гўяндаи «Хумой ва Хумоюн» қарор гирифтааст.

Хочу дар достони худ ишораҳои зиёде ба номҳои қаҳрамонони «Шоҳнома» ва воқеоти ин асар менамояд, ки ифодакунандаи иродати суханвар ба достонҳои Фирдавсӣ ва паёми ҳикмату ахлоқии достонсарои тўсӣ мебошад. Ин симоҳо барои равшантару муассиртар баён шудани матлаби шоир мусоидат кардаанд. Ба ин минвол дар маснави «Хумой ва Хумоюн» –и Хочуи Кирмонӣ аз Ҷамшед, Сиёвуш, Кайковус, Кайкубод, Кайхусрав, Манучеҳр, Фаридун, Сўҳроб, Бежан, Исфандиёр, Афросиёб, Заҳҳок ва амсоли онҳо борҳо ёд мешавад:

Шаҳи додгустар - Фаридун бимурд,

Бубин, эй бародар, ки бо худ чӣ бурд?! [17, с. 351].

Ба зиндони мағриб асир офтоб,

Чу Бежан ба зиндони Афросиёб [17, с. 358].

Хури роҳибу оташи барҳаман,

Ба дастон чу Сўҳроби рустамфikan [17, с. 542].

Ки соғар магар ҷоми гетинамост,

Ки бар дасти Ҷамшеди гетикушост?! [17, с. 546].

Гузашта аз ин, гоҳо дар «Хумой ва Хумоюн» одоби ҳарб, мунозираи паҳлавонон, усули ҳикояти набард, тасвири лаҳзаҳои бархурди лашкар ё

кахрамонон ҳамон қолаби «Шоҳнома» мемонанд. Ба ин тартиб истифода аз маводи «Шоҳнома»-ро дар «Ҳумой ва Ҳумоюн»-и Ҳочуи Кирмонӣ бармало метавон мушоҳида кард.

Дигар падидае, ки таъсиру бардоштҳои Ҳочуро аз «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ бештар аён менамояд, ин тасвирҳои гуногуни шабу рӯз ё баромадани офтоб дар достони мавриди таҳқиқ аст. Тасвири шабу рӯз ё сар бар задани офтоб дар «Шоҳнома» бо садҳо тобишу ҷилои нав ба риштаи назм кашида шудаанд, ки ба гуфти устод Айнӣ адабиётшиноси турк Зиёпошҳои Усмонӣ дар ин бора қайд намудааст, ки Фирдавсӣ «тулӯи офтобро дар 120 ҷой бо 120 ранг тасвир кард, ки яке бар дигаре монанд нест [52, с. 103]. Дар достони «Ҳумой ва Ҳумоюн» низ бо паҳлугардонии нави тасвири тулӯи офтоб ба ҷашм мерасанд, ки ба сабку тариқои Фирдавсӣ анҷом ёфтааст. Ин ҷо низ Ҳочу дар пайравии тасвирҳои Фирдавсӣ вомонда, манзараҳои ҷолиберо аз ин ҳаводиси табиӣ- тулӯи офтоб ба тасвир овардааст. Чунончи:

Чу ҷамшеди шарқӣ бияфканд ҷом,

Шаҳи занг сар бар зад аз роҳи Шом [17, с. 358].

Чу аз боми гардандаҷархи бунафш,

Шаҳи шарқ барзад дурафшондирафш [17, с. 376].

Уқоби сапеда чу пар баркашид,

Ғуроби шаб аз ошён барпарид.

Хур аз теғи кӯҳ оташе барфурӯхт,

Шаби тираро ҳамчу Ҳинду бисӯхт [17, с. 395].

Шаҳи машрик аз теғи кӯҳ теғ зад,

Сари теғ бар ҷавшани меғ зад [17, с. 407].

Чу султони анҷум баромад ба гоҳ,

Зи моҳӣ мусаллам шудаш то ба моҳ [17, с. 418].

Чу гулҷехри ин хирғаи чанбарӣ,

Баромад ба авранги нилуфарӣ [17, с. 486].

Ин гуна тасвирҳо, ки бо салиқаю завқи фирдавсиёна манзум шудаанд, метавонад бурҳони қотеи таъсирпазирии Хочу аз «Шоҳнома» бошад.

Дар «Шоҳнома» қасам ё савганд хӯрданро ҳамчун яке аз анъанаҳои шифоҳии мардумӣ хеле зиёд ба мушоҳида гирифтани мумкин аст. Қаҳрамонони «Шоҳнома» бо қасам хӯрдан асосан, дуруст будани андеша ё гунаҳкор набудани худро собит мекунаанд. Онҳо ба ҷуз Худо, боз ба номи ситораву моҳу хуршед ва ҳатто шабу рӯз савганд ёд менамоянд, ки ин аз ақидаи сайёрапарастиву гароиши онҳо ба оини митроӣ дарак медиҳад.

Тахмин намудан мумкин аст, ки зухури қасамномаи Ҳумой, дар фасли «Посух додани Ҳумой Ҳумоюнро» дар заминаи ҳамон қасамияҳои «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ аст, ки минбаъд дар назми тоҷик бо шеваву тарзи нав идома ёфтааст. Аслан, қасам иқроӣ ва эътирофест, ки шахс аз рӯйи шараф ва номуси худ мекунад ва Худоро шоҳид мегирад. Аммо қасами Ҳумой на ба номи Худованд ва ё илоҳаву муқаддасоти дигар, балки бо аносири зебандаи қаҳрамони ғиноӣ – қадду чашму миҷгону зулф, рӯю мӯй ва ғайра аст. Ҳумой, ки ошиқи Ҳумоюн аст, ба номи аъзои зебандаи вучуди қаҳрамони лирикӣ савганд ёд менамояд ва онҳоро тавсиф менамояд:

Ба шамшоди тубохиромат қасам,
Ки шуд ростиро ба олам алам.
Ба оҳуи сайёди шерафканат,
Ба суфори миҷгони ханҷарзанат.
Ба хунрезбодони бодони ту,
Ба ошуби зулфи дилорони ту.
Бад-он ҷодуафсои бобилфиреб,
К-аз ӯ бурд ҷодуи Бобил фиреб.
Ба рӯят, ки бе нур шуд нор аз ӯ,
Ба мӯят, ки чун мӯр шуд мор аз ӯ.
Бад-он рӯз, к-аз шаб бувад зевараш,

Бад-он шаб, ки бо рӯз бошад сараш.

Ба афсуни он афъии мухрабоз,

Ки бар моҳ гардад шабони дароз [17, с. 466].

Хочу дар ин чо тамоми ҳунари суханороии хешро ба қалам овардааст Дар зимн бояд гуфт, ки чунин тасвирҳои чолиб намунаи олии ашъори тавсифии адабиёти форсӣ-тоҷикӣ мебошад, ки дар манзумаҳои ошиқона бештар ба мушоҳида мерасанд.

Адабиётшиноси тоҷик Баҳром Раҳматов дар бораи вижагиҳои сохтори «Ҳумой ва Ҳумоюн» андеша ронда, таъкид менамояд, ки «аз ибтикороти дигари Хочу дар масоили сохтори асар ин аст, ки ӯ зимни достони «Ҳумой ва Ҳумоюн» қасамномаи аҷибро аз забони Ҳумой забт мекунад, ки минбаъд аз тарафи дигар маснависароён, бавижа соқиномасароён, пайваста ҳамчун рукни асосии соқиномаҳои ҳаҷман тавил истифода мешуд. Ин мухтассоти жанрии соқинома, ки аз асри ҳабдаҳ ба баъд байни шоирони соқиномасаро роиҷ гашт, асоси худро дар достони мазкури Хочу ёфтааст» [17, с. 12].

Ҳарчанд вожаи «қасам» ва «савганд» аз ҷиҳати теъдоди истифода дар дoston ба чашм намоён нестанд (ҳамагӣ якмаротибагӣ истеъмол шудаанд), аммо тавассути қасам изҳори назар кардани қаҳрамони эпикӣ як навъ таъсиргузинӣ аз «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ аст.

Ҳамин гуна дар маснавии «Ҳумой ва Ҳумоюн»-и Хочуи Кирмонӣ таъсири андеша ва баёни Фирдавсӣ, агарчи ба монанди дostonҳои Низомии Ганҷавӣ зиёд нест, аммо тасвиру сабки суханвари Тӯсӣ равшану тобнок ба назар мерасад. Дар ин замина муҳаққиқи эронӣ Ризозода Шафқ бар ҳақ ишорат фармуда, ки дар ин маснавӣ («Ҳумой ва Ҳумоюн» – М.М.) гузашта аз Низомӣ таъсири сабки «Шоҳнома» комилан махсус аст [141, с. 294].

2.4.2. Таъсири Низомӣ ба Хочу

Чунонки қаблан ишора шуд, бештари шуарое, ки пас аз Низомӣ ба сурудани маснавиҳои ошиқона шуруъ кардаанд, аз маснавиҳои панҷгонаи Низомӣ баҳраҳо бардоштаанд ва дар пайравиву таъсири ӯ достонҳои ошиқона суруданд. Хочуи Кирмонӣ ҳам аз зумраи он суҳанваронест, ки дар маснависароӣ пайрави мактаби адабии Низомии Ғанҷавӣ будааст ва аз ӯ таъсири зиёд пазируфтааст.

Дар маснавии «Гул ва Наврӯз» Хочу худро аз шогирдони пешраву муваффақи Низомӣ медонад ва боифтихор менигорад:

Набинад назм дар ширинкаломӣ,

Чу Хочу ҳеҷ шогирди Низомӣ [17, с. 856].

Хочу сароҳатан ба пайравии Низомӣ гом бардоштани худро дар ашъораш ишора намудаду ба ӯ эҳтироми зиёдеро қоилад аст:

Гарчи суҳанпарвари номӣ тӯӣ,

Муътақиди назми Низомӣ тӯӣ [17, с. 48].

Агачи Хочу ному насаби қаҳрамонони достони ошиқонаи худро Лайлӣ ва Маҷнун ё Хусрав ва Ширин нагузоштааст, лекин аз ҷиҳати сохтор ва аз ҷиҳати мундариҷаю муҳтаво дар навиштани «Ҳумой ва Ҳумоюн» аз достонҳои Ҳаким Низомии Ғанҷавӣ баҳраҳо бардоштааст.

Ҳарчанд «Ҳумой ва Ҳумоюн» дар вазни «Искандарнома»-и Низомӣ суруда шудааст, аммо таъсирпазирии Хочуи Кирмонӣ дар эҷоди ин достон бештар аз ҳама аз «Хусрав ва Ширин»-и Низомӣ аст, ки ҳоло ба таври возеҳ мавриди баррасӣ қарор хоҳем дод.

1. Пеш аз оғози асли достон Хочуи Кирмонӣ ба тарҳи мавзуоти гуногун пардохтааст; ситоиши Парвардигор ва муноҷот бо ӯ, наъти Паёмбар [с], сифати муқаррабони ҳазрати улуҳият, мадҳи мамдуҳ, накуҳиши рӯзгор, соқинома ва собиқаи назми китоб ва қиссаи «Ҳумой ва Ҳумоюн». Ин мавзӯҳо, ки аз назари теъдод бо оғози достони «Хусрав ва Ширин»-и Низомии Ғанҷавӣ баробар аст, дар тартиб ва назм то андозае аз он тафовут ҳам дорад. Хочу дар баробари Низомӣ аз

санои Парвардигор, наъти Паёмбар [с], мадҳи мамдуҳ ва сабаби назми китоб сухан дар миён овардааст. Низомӣ дар қисмати мадхали «Хусрав ва Ширин» фасле бо унвони «Сухане чанд дар ишқ» дорад, ки ҳамагӣ аз 28 байт иборат буда, ин ҷо андар тавсифи ишқ дурри сухан суфтааст. Аммо Хочу чунонки болотар таъкид гардид, дар ин фасл ғазале ошиқона овардааст. Гузашта аз ин ки дар ғазали Хочу қолабу қофияи ғазали истилоҳӣ риоя гардида, дар айни илтифоте, ки дорад, пур аз мазмунҳои ҳикамӣ ва панду андарзӣ низ ҳаст. Аллакай, дар ҳамин қисмати муқаддамотии достонҳо як бартариву навоварии достони Хочу ҳувайдо мегардад.

Аммо бояд гуфт, ки мазомини дар ситоиши Парвардигор ва наъти Паёмбар (с) гуфташуда дар «Ҳумо ва Ҳумоюн»-и Хочу моҳиятан, мазмуни ин қисмати достони «Хусрав ва Ширин»-и Низомиро ба ёд меорад. Чунончи:

Хочу:

Якero диҳӣ болу хонӣ ба хеш,

Якero диҳӣ молу ронӣ зи пеш [17, с. 335]

Низомӣ:

Якero пой бишкастию хондӣ,

Якero болу пар додию рондӣ [7, с. 32].

Хочу:

Надонам чӣ омам дар ин боргоҳ,

Ки дорам таманнои инъоми шох.

Кадомин ғуборам бар ин раҳгузор,

Ки бар ман кунад боди лутфат гузор [17, с. 336].

Низомӣ:

Надонам, то мани мискин кадомам,

Зи маҳрумону мақбулон чи номам [7, с. 32].

Ҳамон тавр ки аз абёти болоӣ маълум мешавад, таъсирпазириву баҳрабардориҳои Хочуи Кирмонӣ аз Низомӣ дар ин қисмати достон, на танҳо дар истифодаи мазмунҳои ҳамсон, балки дар истифодаи вожаҳои ҳамгун низ, ошкор

шудааст. Чунончи, дар байти аввали Хочу аз 9 вожаи байти Низомӣ «5-тояш-» якеро» (ду маротиба), «бол», «хонӣ», «ронӣ»-ро истифода гардидааст. Яъне, 50 дар сади вожагони байти Низомӣ дар байти аввали Хочу ба кор рафтааст. Албатта, дар байти дуҷуми Хочу, ин гуна таъсирпазирии вожагонӣ камтар аст. Аммо ҳамин чанд намуна гувоҳ аст, ки Хочу, бо он огоҳие, ки аз каломи Низомӣ дошт, аз шоир баҳраҳои судманд бардоштааст.

2. Дар «Хусрав ва Ширин» ва «Хумой ва Хумоюн» шоирон дар бораи сабаби ба назм даровардани дoston мавриди назари худ сухан гуфтаанд. Ин равиш суннате буд, ки дар гузашта маъмул будааст, аммо он чи метавонад, мавриди таваҷҷуҳ бошад, ин аст, ки шабоҳат ва ҳаммонандии ангезаи Хочу бо ангезаи дostonсари Ганча аст.

Дар «Хумой ва Хумоюн» Хочу аз шабе ёд мекунад, ки дар он шаб нигарон аст, аз ин ки ногаҳон рӯзгораш ба анҷом расад ва ёдгоре боқӣ нагузошта бошад. Чун ба хоб меравад, дар хоб чаманзореро мебинад, зебо ва чашмनावоз, ки лӯбате сабзпӯш дар он, дар ҳоли хиромидан аст ва чун нигоҳаш ба Хочу меафтад, аз вай меҳонад, ки ба сурудани дostonи «Хумой ва Хумоюн» ҳиммат кунад:

Чу Чамшеди шарқӣ бияфканд чом,
Шаҳи занг сар барзад аз роҳи Шом...
Шаҳи Чин ба Шом омад аз Нимрӯз,
Ба Мағриб фуру рафт гетифурӯз...
Шунидам, ки мегуфт ногаҳ касе,
Макун така бар даври гардун басте.
Ки бе мо басте бар фарозад кулоҳ,
Фурузанда хуршеду тобанда моҳ.
Бирафт аз дилам ҳушу аз дида хоб,
Зи чашмам биборид чун жола об.
Чароғи дил аз оҳи сардам бимурд,
Дар андеша будам, ки хобам бибурд.

Яке боғ дидам чу хуррам бихишт,
Зи тийбат ҳавояш чу урдубихишт.
Чамон дар чаман луъбате сабзпӯш,
Ту гуфтӣ ба мину хиромад суруш.
Ба дасташ яке сафҳа аз сими ноб,
Навишта суханҳо ба мушку гулоб.
Ҳама донишу панду тадбиру рой,
Зи кирдори фаррух Ҳумоюнхумой,
Маро гуфт, к-ин лаҳза коре бикун.
Бирав, дар чаҳон ёдгоре бикун [17, с. 358-359].

Ин суханони Ҳочу хонандаи суханшиносро ба ёди сухани Низомӣ дар «Хусрав ва Ширин» меандозад. Достонсарои Ғанҷа низ дар «Хусрав ва Ширин» аз ҳолифе ёд мекунад, ки чун ўро дамсоз дида, аз вай хостааст, ки биштобад ва даст ба коре занад. Низомӣ ҳам насиҳатҳои ҳолифро пазируфта, ҳадиси «Хусрав ва Ширин»-ро пай гирифтааст:

Маро чун ҳолифи дил дид дамсоз,
Баровард аз равоқи ҳиммат овоз.
Ки биштоб, эй Низомӣ зуд, дер аст,
Фалак бадахду олам зудсер аст.
Баҳоре нав барор аз чашмаи нӯш,
Суханро дастбофе тоза дарпуш.
Насиҳатҳои ҳолиф чун шунидам,
Чу ҳолиф рӯй дар хилват кашидам... [7, с. 51].

Чунонки аз муоинаи порчаҳои болоӣ аён аст, Низомӣ ангезандаи худ ҳолиф, ки мавҷуде аз осмон, ки овозаш шунида мешаваду ҳудаш дида намешавад, интиҳоб намуда бошад, Ҳочуро дар иншои достонаш «луъбате симинпуш» ва ғариштамонанд, ки бо дастҳои айшу ишрати мамдуҳ пайваста бар ин кор барангехтааст. Ҳарчанд тафовут миёни луъбати симинпӯши Ҳочу - илҳомбахшу

такондихандаи вай дар назми достони «Хумой ва Хумоюн» бо хотифи илҳомдихандаи Низомӣ ошкорост, вале боз ҳам унсур ё василаву сабаби иншо ҳамгун ва яксон ба назар мерасад.

3. Оғози достони «Хумой ва Хумоюн» дақиқан, ёдоварии оғози достонҳои «Хусрав ва Ширин» ва «Лайлӣ ва Мачнун» аст. Дар достони Хочу Манушанг – подшоҳи Шом аз бефарзандӣ ранҷ мебарад ва пайваста аз Худо ба дуо фарзандеро меҳоҳад, то ин ки саранҷом хостааш бароварда мешавад:

«Хумой ва Хумоюн»:

Ба фарзанд будӣ-ш доим ҳавас,

Зи Яздон ҳамин ҳочаташ буду бас.

К-аз ӯ дар ҷаҳон ёдгоре бувад,

Магар номвар шаҳриёре бувад.

Аз ин чор модар в-аз он нӯҳ падар,

Яке тифлаш омад, қазоро, писар... [17, с. 360]

Дар «Хусрав ва Ширин» ва «Лайлӣ ва Мачнун»-и Низомӣ низ қаҳрамонони асосии асар – Хусрав ва Қайс [Мачнун] ҳар ду самараи назру ниёзҳои падаранд:

«Хусрав ва Ширин»:

Насабро дар ҷаҳон пайванд меҳост,

Ба қурбон аз Худо фарзанд меҳост.

Ба чандин назру қурбонаш Худованд,

Нарина дод фарзанде, ҷӣ фарзанд!.. [7, с. 59-60]

«Лайлӣ ва Мачнун»:

Мухтоҷтар аз садаф ба фарзанд,

Чун хуша ба дона орзуманд...

Чун дурталаб аз барои фарзанд,

Мебуд ҷу кони лаъл дар банд.

Эзид ба тазарруе, ки шояд,

Додаш писаре чунон, ки бояд [6, с. 78-79].

4. Дар достони Хочуи Кирмонӣ Ҳумой бо дидани сурати Ҳумоюн дилбастаи ӯ мешавад, дар достони Низомӣ бошад, Ширин бо дидани тасвири Хусрав ба ӯ дил мебандад. Ҳарчанд асосан, ин ҷо дар чинсияти қаҳрамонҳо тафовут ба чашм мерасад, вале ҳамоно дар партави як унсур - сурат ба ҳамдигар ошиқ гаштани қаҳрамонҳо ҳамгун аст.

5. Саҳнаи сар ба саҳро ниҳодани Ҳумой аз ғами хичрони Ҳумоюн ва унс гирифтани вуҳуш бо вай такроре аз сар ба саҳро ниҳодани Фарҳод аз ишқи Ширин ва оворагии Маҷнун аз ишқи Лайлӣ ва унс гирифтан бо вуҳуш аст.

Хочу мегӯяд:

Зи девонагӣ сар ба саҳро ниҳод,

Чу девона дар кӯҳу саҳро фитод...

Дар он кӯҳу дар, то ба ҳадде бигашт,

Ки шуд мунисаш ваҳшии кӯҳу дашт.

Ғаҳе бо чаранда чароғар шудӣ,

Ғаҳе бо паранда паровар шудӣ.

Ғаҳе бар фарози гавазгон савор,

Ғаҳаш бар гузори палангон гузор.

Ғаҳе чашми шерон намақдони ӯ,

Ғаҳе ёли гурон магасрони ӯ [17, с. 514-515].

Дар «Хусрав ва Ширин»-и Низомӣ омадааст, ки Фарҳод дар ишқи Ширин ғам меҳӯрад ва рӯ ба сӯйи қасри ӯ нишаста, зорӣ мекунаду бо ҳайвоноти ваҳшӣ унс мегирад:

Чу ваҳшитафсан аз ҳар сӯ шитобон,

Гирифта унс бо ваҳши биёбон...

Ғаҳе бо оҳувон хилват гузидӣ,

Ғаҳе дар мавқаби гӯрон давидӣ.

Ғаҳи ашқи гавазгон дона кардӣ,

Ғаҳе дунболи шерон шона кардӣ.

Ба рӯзаш охувон дамсоз буданд,

Гавазнонаш ба шаб ҳамроз буданд... [7, с. 210].

6. Хочу дар достони «Хумой ва Хумоюн» мунозараеро миёни ошику маъшук ба назм оварда, ки ҳарчанд дар латофати баён ба пойи сухани Низомӣ намерасад, аммо мизони таваҷҷуҳи вайро ба дostonсарои Ганча нишон медиҳад. Мунозараи Хусраву Фарҳод дар «Хусрав ва Ширин»-и Низомӣ, ки бе ҳеҷ муболиға, беҳтарин ва пуршӯртарин мунозараҳо дар адабиёти форсу тоҷик аст, ки ҳамвора назари шоирони пас аз вай, баҳусус онҳоеро, ки аз ӯ дар ҳамсасароӣ тақлид кардаанд, ба худ ҷалб кардааст. Хочу низ дар достони «Хумой ва Хумоюн» аз ин мунозараи дар «Хусрав ва Ширин» буда, таъсир пазируфтааст.

Дар «Мунозараи Хусрав бо Фарҳод»-и Низомӣ посухи санҷидаву нишонраси Фарҳод ба Хусрав бештар ҷолиби таваҷҷуҳ мебошад, ки ин барои нафари дуюмӣ бисёр ғайримунтазира буд. Фарҳод худро мутаалиқ ба «дорумулки ошноӣ» медонад ва бо ин ба Хусрав меҳаҳад, бигӯяд, ки ту бо чунин ҷое ҳамеша бегона будӣ, зеро он ҷойи қасонест, ки вучудашон дар ишқ парварда шуда, аз худ тижӣ гаштаанд:

Нахустин бор гуфташ, к-аз кучоӣ?

Бигуфт: Аз дори мулки ошноӣ [7, с. 215].

Дар суоли дуюм, ки Хусрав аз қасбу қори диёри Фарҳод мепурсад, посух мешунавад, ки «андух харидану ҷон фурӯхтан» ва ин посух ҳам аз ҳадди интизори Хусрав дур буд. Ин посух аз тарафи дигар баёнғари дарки амиқи Фарҳод аз ишқ ва дунёи ҳоси ӯ, ки мутафовит бо дунёи воқеӣ аст:

Бигуфт: Он ҷо ба санъат дар ҷи кушанд?

Бигуфт: Андух харанду ҷон фурӯшанд [7, с. 215].

Дар достони «Хумой ва Хумоюн»-и Хочуи Кирмонӣ, вақте ки Хумой барои дидани Хумоюн ба қанори қасри ӯ меравад ва Хумоюн ӯро намепазирад, ғамгину афсурда боз мегардад.

Ҳумоюн, ки аз кори худ пушаймон шуда, дар пайи Ҳумой ба роҳ меафтад, ба бешае мерасад ва вайро дар он ҷо мебинад ва бе он ки Ҳумой ўро бишносад, дар миёни онон гуфтугў ва мунозарае пеш меояд.

Агарчи дар ин ҷо ҳам ибтидо суол аз ному наҷод ва хостаи ошиқи саргашта мешавад ва посухи Ҳумой ҳам посухе дархур ва шоиста аст, аммо он тароват ва латофати баён дар ин ҷо камтар эҳсос мешавад. Ҳумоюн дар мақоми озмудани Ҳумой, бо ин ки ўро мешиносад, аз ному нишонаш мепурсад:

Бигуфто: «Бад-ин ҷой коми ту чист?

Наҷод аз кӣ дорию номи ту чист?» [17, с. 476]

Ва Ҳумой дар посухи ў аз беномии худ суҳан мегуяд:

Бигуфто: «Ки гум кардаам номи хеш,

Ҳама хоҳам аз додгар коми хеш» [17, с. 476]

Дар ҷое дигар, вақте ки Ҳумоюн аз ошиқи хеш меҷӯяд, ки дил аз меҳри ў барканад ва ўро аз ёд бибарад, Ҳумой мегӯяд:

Бигуфто, ки «Ку дил? Суҳан дар дил аст,

Чу дил шуд маро кор, аз он мушқил аст [17, с. 477].

Ба ҳамин тартиб, суҳаноне миёни ошиқу маъшук радду бадал мешавад, ки ба рӯшанӣ аз мазомине, ки дар ин абёт мундариҷ аст, назирагӯи Ҳочу, ҳатто дар тарҳи навъи суолҳо, бар мунозараи Фарҳод бо Ҳусрави Низомӣ ба ҳубӣ ба ҷашм меҷӯрад.

7. Яке аз саҳнаҳои «Ҳусрав ва Ширин», ки Ҳочу дар «Ҳумой ва Ҳумоюн»- и хеш ба бозсозии он даст зада аст, ин гуфтугӯи Ҳусрав бо Ширин мебошад, ки онро Низомӣ дар достони хеш хеле ба тафсил овардааст.

Ҳочуи Кирмонӣ дар достони хеш бар он меҷӯшад, ки ин саҳнаро бо хости худ бозсозӣ намояд. Дар баёни достонсарои Кирмонӣ, албатта, таъсири суҳанони Низомӣ ба рӯшанӣ дида мешавад, аммо тафовутҳои ҳафт, ки ин саҳнаро аз ҳам фарқ мекунонад. Гуфтугӯи Ҳумой ва Ҳумоюн нисбатан кӯтоҳ аст, дар ҳоле ки гуфтугӯи Ҳусрав ва Ширин дар достони Низомӣ ба тафсил омадааст.

Дар мунозара байни Ҳумой ва Ҳумоюн ҳам суҳанони Ҳумоюн монанди Ширин гилаву шиква ва суҳанони Ҳумой арзу ниёзмандӣ аст. Маъшук ошиқро дар меҳрварзӣ нотаом медонад ва суҳанони ӯро қариб ба афсун меҳонад:

Ту дар меҳр чун маҳ наойӣ тамом,
Ки аз шомиву меҳр н-ояд ба Шом...
Мадех дам, ки бо мо найӣ ҳамнафас,
Фусунам мадам, з-он ки бод асту бас.
На тифлам, ки гуйӣ ба як дона нор,
Ситонам аз ӯ гавҳари шоҳвор [17, с. 461]

8. Гуфтугӯи Ҳумой бо шамъ пас аз гирифтори ба ишқи Ҳумоюн, ки сахнаи розу ниёзи ӯст ва низ хитоби вай бо абру боду барф пас аз роҳ наёфтан ба қасри маъшук дар достони Ҳочу, нусхае дигар аз хитоб ва гуфтугӯи Маҷнун бо Зухраву Муштарӣ дар манзумаи «Лайлӣ ва Маҷнун»-и Низомист, аммо бо рангу таровиши дигаргун.

9. Ҳарчанд Ҳочуи Кирмонӣ дар достони «Ҳумой ва Ҳумоюн» кӯшиш бар он дорад, то барои тасвири лаҳзаҳои гуногуни шаб тарзу шеваи дигарро ба кор гирад ва аносиреро, ки дар каломи Низомӣ омадааст, дигаргуна ва эҷодкоронаву мустақилона дар назми хеш дароварад, аммо боз ҳам дар партави суҳанони Низомӣ дармондааст. Чунончи, дар ин абёт мо ин гуфтаҳоро ба таври фактологӣ дида метавонем:

Низомӣ:
Чи ҷойи шаби сияҳ морест гуйӣ,
Чу зангӣ одамӣ хорест гуйӣ [7, с. 292].

Ҳочу:
На шаб, зангии одамихор буд
Ва ё ҳиндуи девкирдор буд [17, с. 452].

10. Ҳочу дар «Ҳумой ва Ҳумоюн», мисли Низомӣ дар «Ҳусрав ва Ширин» мекушад, то дар шарҳи ишқ ва баёни фарозу нишеб ва печу ҳамҳои он андешаҳои

хешро гӯяд. Мавзуи асосии достон, ки дар ҳар ду асар васфи ишқи поку самимӣ ва муборизаи қаҳрамонон барои расидан ба мақсади хеш аст, бахсҳоеро дар мавриди ишқи воқеии дур аз риёву фиреб матраҳ мекунад. Ҳоҷуи Кирмонӣ бар он аст, ки аз оғоз то поёни достон ва ба таносуб аз забони баъзе қаҳрамонон тасвири ҷаззоб аз ишқи поку пуршӯрро тасвир намояд. Аз нигоҳи ӯ ошиқи ростин касест, ки як маъшуқ дорад ва аз доштани маъшуқе дигар ҳаргиз намеандешад ва ҷуз ба як қибла ба қиблагоҳе дигар руй намеоварад. Ба андешаи ӯ, агар ошиқ ин ҳамаро риоят накунад, бевафоиву булҳпавасӣ зоҳир намояд, пас сазовори сарзанишу маломат аст. Аммо дар «Ҳумой ва Ҳумоюн» ошиқи Ҳоҷу як дил ба ду дилбар баста аст ва аз ин рӯ мавриди итоби маъшуқ қарор мегирад:

Бирав, бо нигоре, ки дорӣ бисоз,

Ба зорӣ бисӯз, ар ба хорӣ бисоз.

Магӯ, к-аз ту дил барнашояд гирифт,

Ба як дил ду дилбар нашояд гирифт.

Бирав боз пас гарду раҳ пеш гир,

Сари мо надорӣ сари хеш гир [17, с. 460-461].

Ин низ ёдоварии абёти Низомӣ аз забони Ширин хитоб ба ошиқ аст:

Макун пардадарӣ дар маҳди шоҳон,

Туро он бас, ки кардӣ дар Сипоҳон.

Ту бо Шаккар тавонӣ кард ин шӯр,

На бо Ширин, ки бар Шаккар кунад зӯр...

Ду дилбар доштан аз якдилӣ нест,

Дудил будан тариқи оқилӣ нест [7, с. 276].

11. Ҳангоме ки Ҳумой барои дидори Ҳумоюн ба қасри вай меравад, Ҳумоюн ӯро ба қаср роҳ намедихад, ба ин далел ки Ҳумой чанд рӯзеро бо Симинрух гузаронида ва ғайр аз Ҳумоюн ба маъшуқае дигаре ишқ варзидааст. Монанди достони «Хусрав ва Ширин», ки Ширин даъвати Хусравро, ки барои дидораш ба қаср омада намепазирад, чунки рӯзгоре бо Шакари Исфаҳонӣ сипарӣ кардааст.

«Ҳумой ва Ҳумоюн»:

Магӯ, к-аз ту дил барнашояд гирифт,

Ба як дил ду дилбар нашояд гирифт [17, с. 460].

«Хусрав ва Ширин»:

Ду дилбар доштан аз якдилӣ нест,

Дудил будан тариқи ошиқӣ нест [7, с. 276].

12. Ҳумоюн ва Ширин ҳар ду пас аз рондани ошиқон аз даргоҳи худ аз кардаи хеш пушаймон гашта, барои дидори онҳо шитобон рӯ ба роҳ мегузоранд.

«Ҳумой ва Ҳумоюн»:

Чу маҳчур монд аз вафодори хеш,

Хичил шуд зи гуфтору кирдори хеш [17, с. 476].

«Хусрав ва Ширин»:

Ки «Чун бе шоҳ шуд Ширини дилтанг,

Ба дил бармезад аз сангиндилӣ санг [7, с. 313].

13. Дар «Ҳумой ва Ҳумоюн» ҳангоме, ки Ҳумоюн аз кори хеш пушаймон мешавад, либоси разм мепӯшад ва дунболи Ҳумой ба роҳ меафтад. Вақте ба ӯ мерасад дар ҳоле ки чехраашро пӯшонда буд, бо Ҳумой ба мунозира мепардозад. Ин мунозира, чуноне ки қаблан ёдрас гашт, мисли мунозираи Хусрав ва Фарҳод дар достони «Хусрав ва Ширин» аст.

Аз муқоиса ва баррасии маснавии «Ҳумой ва Ҳумоюн» бо «Хусрав ва Ширин»-и Низомӣ чунин бармеояд, ки Ҳочу бештар аз ҳама ба маснавии «Хусрав ва Ширин» назар дошта, аз Низомӣ таъсири зиёд пазируфта ва аз ин ҷиҳат бисёр аз донишмандон «Ҳумой ва Ҳумоюн»-ро назирае ба «Хусрав ва Ширин» гуфтаанд.

Бо вучуди ин, ҳамоҳангӣҳое, ки байни ин ду достон ба назар мерасад, ҳаргиз наметавонем бигӯем, ки Ҳочу як муқаллиди ноухдабаро буд ва ҳеҷ ҳунаре аз худ нишон наодоаст, балки Ҳочу аз пайравони муваффақи Ҳаким Низомӣ аст, ки дар

бештари маврид кӯшиш намудааст, ки хунару истеъдоди худро дар баёни воқеаҳои дoston ба кор барад ва то ҷое муваффақ ҳам шудааст.

Дар ҳама маврид Хочу саъй бар он дорад, ки беҳтару хубтар аз пешиниён дostonи ишқии худро, хосса аз Низомӣ баён кунад.

Дар охир ба ин масъала бояд таваҷҷуҳ намуд, ки сабаби маъруфият пайдо накардани Хочу дар маснавиҳои ошиқона дар чист? Ба андешаи мо, ба монанди «Хусрав ва Ширин»-и Низомӣ шуҳрат пайдо накардани дostonи ошиқонаи Хочу «Ҳумой ва Ҳумоюн» дар далоили зер бошад:

1. Хочу замоне ба дostonсарой оғоз кард, ки рӯзгор дигаргуна шуда буд ва асre дигар фаро расида буд. Дар асри ӯ на дигар руҳияи ашрофӣ ва хушбошӣ байни мардум ривоч дошт ва на ашӯр шоду пурнишот буд. Дар асрҳои гузашта мардум аз манфиатҳои сиёсӣ иқтисодӣ бархурдор буданд ва шоирон ба дарбор омаду рафт доштанд, силаҳо мегирифтанд ва шод мезистанд. Аммо дар қарни XIV, баъди ҳучуми хонабарандози муғул бо парешонии авзоъ хабаре аз ин шодиҳо набуд. Мардум бештар ба хурофоту қазову қадар руй оварда буданд ва онон, ки аҳли хирадварзӣ ва дониш буданд, руйи таваҷҷуҳ ба ҷаҳони боқӣ гардонда буданд ва аз ирфон дар осори худ баҳра мегирифтанд. Хочу дар чунин аҳвол маснавӣ мегӯяд, он ҳам маснавиҳои ошиқона, ки зиёд мавриди таваҷҷуҳ қарор намегирад.

2. Шеваи Хочу дар сурудани дostonҳои ишқиаш дар пайи Низомӣ аст. Сухани қаҳрамонони дostonҳои Хочу ҳамон сухани қаҳрамонони дostonҳои Низомӣ аст, васфҳо низ ҳамон васфҳои Низомӣ аст, ҳатто дар тасовири шеърӣ, рӯшан аст, ки маснавиҳои Хочу дар муқобили хуршеди ганҷинаи Низомӣ камфуруғ менамояд.

3. Ҳарчанд Хочу ҷуёи ному шуҳрати адабӣ аст, аммо бо навъе сардаргумӣ рӯ ба рӯ аст, ӯ меҳодад, наоварие дар шаклу қолаби дostonсарой ба миён биёрад. Ба ҳамин далел, дostonи ошиқонаро дар вазни ҳамосӣ месарояд ва ин низ худ дар

чиҳати пазириш аз тарафи мардум наметавонад, бетаъсир бошад, зеро вазни достонҳои ошиқона як андоза хуштараннум ва шод буд.

4. Аз тарафи дигар, яке аз омилҳои пазириши достонҳои ошиқона аз сӯйи мухотаб он аст, ки мунтаҳои осори ошиқона ба васли қаҳрамонони асар анҷом нашавад. Мисли достони «Лайлӣ ва Мачнун», ё агар васле ҳам бошад, он бояд кӯтоҳ ва гузаро бошад, мисли достони «Хусрав ва Ширин»-и Низомӣ. Аммо дар достон «Ҳумой ва Ҳумоюн» дар ниҳоят ҳама ошиқон ба ҳам мерасанд ва мочаро ба хайру хубӣ тамом мешавад. Ҳумой ва Ҳумоюн солҳо бо ҳам зиндагӣ мекунанд, ҳатто соҳиби фарзанд мешаванд.

Боби III. Бадеиёти «Ҳумой ва Ҳумоюн»

3.1. Забон ва сабки баёни дoston

Забон ва сабки нигориши бадеӣ дар ҳама давраҳои инкишофи адабиёти форсу тоҷик яке аз аносири муҳим ба шумор мераванд, ки барои бознамоии маҳорати эҷодкориву забондонии суҳанвар ва тарзи истифодаи ӯ аз имконоти забон мусоидат менамоянд. Бар замми ин, қудрату маҳорати эҷодкории адибро маҳз ҳамин сабки баёнаш муайян мекунад ва бартарияту афзалияти осори онҳоро таъйин месозад. Ба иборати дигар, вижагиҳои лафзиву нигориш ва бандубасти бадеии ин ё он асари адабӣ моҳиятан, сабки эҷоди онро низ муайян менамояд. Ба ин вачҳ, дар ин боб хостем, ба масъалаҳои забон, сабк ва ороҳои бадеии асари мавриди пажӯҳиш таваққуф намоем.

Тарз ва равиши суҳани Ҳочуи Қирмонӣ дар достони «Ҳумой ва Ҳумоюн» бо сабки роиҷи замони зиндагиву эҷодаш иртибот дорад. Ба мо маълум аст, ки асри XIV давраи нашъунамою таҳаввули сабки ироқӣ яке аз се сабки муҳимми адабиёти форсу тоҷик ба ҳисоб меравад. Назар ба маълумоти Аҳмади Тамимдорӣ сабки ироқӣ асосан, ҳавзаҳои ғарб ва марказу Ироқи Аҷам, яъне дар Исфahон ва дигар навоҳии марказии Эрон, аз қабилӣ Шерозу Нишопуру Қирмон ривож дошт ва ҳамин сабаб ин сабк ироқӣ ном гирифтааст [151, с. 100]. Чунонки муҳаққиқи мазкур ишора менамояд, ки Ҳочуи Қирмонӣ бо ҳамроҳии дигар шоирони маъруфи ин сабк, аз қабилӣ Низомиву Ҳоконӣ, Саноиву Аттору Мавлавӣ, Амир Хусраву Саъдӣ, Ҳофизу Камол ва ғайра, дар такмил ва таҳаввули вижагиҳои мавзуйву ҳунарии ин сабки адабӣ нақши муассир гузоштааст.

Дар «Ҳумой ва Ҳумоюн»-и Ҳочу, бо тақозои сабки ироқӣ, истилоҳоти фаннӣву луғоти арабии дучузъаву сечузъа ва такаллуфу тасаннуъ хеле зиёд истифода гардида, забони асарро як навъ мушқилфаҳм низ гардониданд, аммо кас ҳангоми мутолиаи дoston ҳеҷ гоҳ осори хастагиро эҳсос намекунад. Зеро ба андешаи ин ҷониб, Ҳочу барои баёни афкори авотиғӣ худ саноеи бадеии лафзиву маънавӣ ва баъзе аз аносири сабки хуросониро чунон моҳирона истифода

намудааст, ки гуногунии онҳо осори ҳама гуна ранчи равониву кайфияти нохушро рафъ месозад.

Хочу дар дostonсарой ҳама анъана ва суннатҳои ин шакли шеърро, ки то замони ӯ дар тӯли асрҳо ташаккул ёфта буд, асосан идома додааст. Вале дар баробари ин чуноне ки қаблан гуфта шуд, кӯшиш намуда, ки дар сохтору шакли маснавӣ каме навоарӣ дохил намояд.

Яке аз вижагиҳои сабки ироқӣ он аст, ки дар ашъори дар ин сабк таълифёфта луғоти аслии қадими порсӣ кам шуда, ҷойи онро луғоти арабӣ ва қисман туркиву муғулӣ мегирад. Албатта, дар «Ҳумой ва Ҳумоюн»-и Хочу низ ин вижагии лафзӣ то ҷое ба мушоҳида мерасад. Аммо бояд гуфт, ки чун Хочу дар ин асар бештар ба сабки баёни Фирдавсӣ дар «Шоҳнома» пайравӣ намудааст. Аз ин рӯ, басомади калимоти арабӣ, чунонки дар осори шоирони маъруфи сабки ироқӣ ба мушоҳида мерасад, зиёд ба ҷашм намехӯрад. Ҳатто дар баъзе аз фаслҳои «Ҳумой ва Ҳумоюн», хосса он қисматҳое, ки руҳи ҳамосиву паҳлавонӣ дорад ва дар онҳо муҳорибаву далерӣ ва васфи қаҳрамонон дида мешавад, басомади калимоти арабӣ хеле андак аст. Аз хондани чунин фаслҳо кас беихтиёр мепиндорад, ки порчаи матнро аз «Шоҳнома» қироат менамояд. Чунончи:

Шаҳи шердил, хусрави шергир,
Ҳумои ҳумоюни равшанзамир.
Бигуррид монандаи пили маст,
Бипечид бар хешу аз ҷо бичаст.
Чунон баркашид аспро танг-танг,
Ки дар ҷанбаш омад ба фарсанг санг,
Ба кӯҳкӯби саркаш даровард пой,
Барошуфту баркард маркаб зи ҷой.
Ба ҳам дар фитоданд чун пили маст,
Яке теғу дигар каманде ба даст.
Зи суми сутурони ҳомуннавард,

Пур аз гард шуд гунбади лочвард.
Сари теғ бар авчи гардун расид,
Хайи бодпоён ба Чайхун расид.
Руҳи шоҳи гардун шуд аз бим зард,
Пур аз хок шуд чашмаи маҳ зи гард.
Гиреҳ карда моҳи гиреҳму каманд,
Бияфканду овард шахро ба банд... [17, с. 479].

Аз ин порча ҳамон тасвирҳои Фирдавсӣ, ҳамон муболиғаву игроқи хосси ҳамосӣ ва муҳимтар ин аз ҳама, мавҷуд набудани вожаҳои зиёди арабӣ зуд ба чашм меҳӯранд. Масалан, дар фасли «Чанг кардани Ҳумоюн бо шоҳзода Ҳумой» [17, с. 479- 481], ки порчаи болоӣ аз ҳамин фасл аст, ҷамъулҷамъ аз 430 вожа фароҳам омадааст, аз ин ҳамагӣ 21 калимаи арабӣ аст, ки 4,88 дарсади вожаҳои умумии фасли мазкурро ташкил медиҳад. Аз порчаи болоӣ ҳам содагии сабки хуросонӣ бештар аён аст.

Аз ин нуктаи назар, дар масъалаи корбурди вожаҳои тоҷикиву форсӣ дар «Ҳумой ва Ҳумоюн» мухтассоти адабии сабки хуросонӣ назар ба сабки ироқӣ бештар ба чашм мерасад, ҳарчанд ки Хочу дар достон ба овардани калимаву ибороти арабӣ ё вожаҳои сечузьаву чаҳорчузъаи тоҷикӣ низ майли тамом дорад. Ин нукта хосса дар қисмати муқаддамотии достон, ки фарогири ҳамду наът ва мадҳ аст, хеле равшан намудор аст. Чунончи:

Ҳазорон дуруд аз Ҷаҳнофарин,
Сӯйи равзаи сайид-ул-мурсалин.
Шафеи умам, хотаи анбиё,
Сипеҳри рисолат, шаҳи асфиё.
Калиди дари ганчи рабби Ҷалил,
Имоми ҳудо, дурри дурчи Халил.
Ҳабибе, ки мақсуди кавнайн ўст,
Камонабрӯи «қоба қавсайн» ўст.

Шаҳи осмонқадри сайёрачайш,
Маҳи ҳошимӣ, офтоби Қурайш.
Гаҳаш шарзаморе будӣ ёри ғор,
Гаҳаш анкабуте шудӣ пардадор [17, с. 336-337].

Чунонки аз ин порча ҳувайдост, дар он бар хилофи намунаи қаблӣ калимоту ибороти арабӣ ва вожаҳову ибораҳои таркибии васфӣ, мисли «сайид- ул- мурсалин», «шафеи умам», «хотами анбиё», «калиди дари ганчи рабби Чалил», «Имоми ҳудо», «шаҳи осмонқадри сайёрачайш» ва ғайра бештаранд.

Мусалламан, ин ҷо истифодаи вожаҳои арабӣ ва калимоту ибороти арабии васфӣ заминаи мавзӯӣ доранду ва муносиб бо муҳтавои фикрии муаллиф истифода шудаанд, зеро чун дар ин порча сухан аз наъти Пайғамбари акрам [с] ба миён омада, лочарам калимоту ифодаҳои арабӣ ва ҳатто ибороти қуръоние баргузида мешаванд, ки намоёнгари сирату ҳашам ва қорнамоиҳои Расули акрам [с] мебошанд. Ҳамин ҳолат, дар қисмати таҳмиду муноҷот ва мадҳ низ ба мушоҳида мерасад. Мо бар ин назар ҳастем, ки Ҳочу ин ҷо дар барорбари он нуктае, ки болотар ироа гардид, боз барои арзаи ҳунару фазилати хеш аз имконоти калимаву ибороти арабӣ истифода намудааст.

Аз мавридҳои дигари истифодаи каломи арабӣ дар достон ин аст, ки Ҳочу дар асар гоҳо мисраъ ва байтҳои арабиеро қорбасти намудааст, ки ҷанбаи мадҳавию тавсифӣ доранд. Чунин абёти арабии тавсифӣ танҳо дар қисмати муқаддамотӣ ва ё бахши мадҳиявии «Ҳумой ва Ҳумоюн» ба мушоҳида мерасад. Ин ҷо суоле пеш меояд, ки чаро Ҳочу дар ифодаи афқору мақсади хеш дар ин бахши достон ба имдоди абёти арабӣ рафтааст? Ҳол он ки ӯ метавонист, ин андешаи худро бо забони форсӣ зебо ифода намояд ва қудрати инро ҳам дошт. Ба андешаи мо, иллати ин амр он аст, ки Ҳочу бо овардани ин абёт кӯшиш намудааст, ки аввалан, вусъати донишу иттилоъ ва огоҳиҳои хешро аз забону адаби арабӣ ба намоиш гузорад ва сониян, дар ашъори ин давр расм гардида буд, ки зимни тавсифу мадҳу ҳамд аз авсофи маъмули арабӣ истифода намоянд. Шояд

ба ҳамин далел, суханвари Кирмонӣ дар оғози дoston чуни абётро манзум намудааст:

Саломун минал- олим-ил- ҳокими,

Ало равзат-ил- мустаф-ал- хошимӣ [17, с. 336].

Сарию-с-сурайё, мағису-л-милал,

Захиру-л-бароё, Ғиёсу-л-дувал [17, с. 345].

Чунонки Аҳмади Тамимдорӣ ишора менамояд, яке аз шохисаҳои муҳими вожагониву забони сабки ироқӣ ин истифодаи фаровон аз луғоти туркиву муғулӣ аст. Аммо агар аз ин дидгоҳ, ба дostonи Хочу таваҷҷуҳ зоҳир кунем, мебинем, ки басомади калимоти туркӣ дар «Хумой ва Хумоюн» хеле кам аст.

Мо дар «Хумой ва Хумоюн» танҳо ҳафт калимаи туркиро, аз қабili туғрал, хоқон, туғро, хон, байрақ, яғлиқ ва санҷақ дучор шудем, ки аксаран бо талаботи мазмуну муҳтавои асар ва вобаста ба ҳолати тасвир сурат гирифтаанд. Яъне, ин бори дигар гувоҳ бар он аст, ки ҳар вожа дар дoston ҳавзаи истифода дорад. Агар сухан дар мавриди муноҷоту ҳамду наът ва мадҳу таърифу тавсиф равад, истифодаи калимоти арабӣ бештар аст ва агар сухан дар ҳарбу корзор равад, истифодаи калимоту ибороти форсӣ афзалият дорад ва агар заминаи тасвир ба Чин алоқаманд бошад, калимоти таърихӣ туркие, ки марбут ба лақабу фаъолияти ҳокимони турк аст, авлабият доранд. Масалан, вожаи «хоқон», ки дар дoston серистеъмолтарин калимаи туркӣ буда, ҳамагӣ 12 маротиба истифода шудааст, бештар ҳангоми ёд кардан аз подшоҳи Чин ё авлоди ӯ, лақаби «хоқон»-ро дошт, истеъмол мешавад. Чунончи:

Шакархандае карду гуфт: «Эй ҷавон,

Манам духти хоқон, Паризод ном ...» [17, с. 414]

Аз аввал гаронмоя хоқони Чин,

Ба зери нигин дошт Туронзамин [17, с. 414].

Ҳама мулки Фағфуру Туронзамин,

Бад ӯ дод бо духти хоқони Чин [17, с. 553].

Ҳамчуни, «туғро», «туғрал», «хон» низ вожагони таърихии туркиву муғулӣ маҳсуб ёфта, ба лақабу фаъолияти ҳокимони турк алоқаманданд, ки дар дoston хам ба таври ҷудо ва хам бо ҷузъи тоҷикӣ истeъмол шудаанд. Таҷаллии онҳо дар коргоҳи андешаи Ҳочу сабаби тасвиргароии фaровон ва гуногун шудаанд:

Ки ин **туғра**ли обнусинқафас,

Наяфтад бад-ин дона дар доми кас [17, с. 352].

Ба абруят - он қавси **туғро**мисол,

Ки **туғро** кашад бар мисоли ҷамол [17, с. 467].

Аммо калимаҳои туркии таърихии «яғлиқ» [тири пайкандор – М.М.] ва «байроқ» [байрақ] бевосита бе ҳеҷ алоқамандӣ ба туркон, дар шакли ҷудогона ва хам бо ҷузъи тоҷикӣ – пасванду вожаҳои дигар истифода шудаанд:

Зи хуршед дар қабзааш ханҷар аст,

Зи симурғ бар **яғлиқ**аш шаҳпар аст [17, с. 343].

Ҳама кӯх пурбарқи **байрақ**намой

Ҳама дашт пурбайрақи барқзой [17, с. 409-410].

Бад-он домани кӯх дартохтанд,

Бар он кӯх **байрақ** барафрохтанд [17, с. 523].

Ба ин тариқ, Ҳочу дар «Ҳумой ва Ҳумоюн» дар сохтор ва рангу маънӣ додани андешаҳои худ асосан, аз калимаҳои арабӣ ва миқдори хеле кам аз туркиву муғулӣ ва ҳатто юнонӣ хам суд бардоштааст.

Замони зиндагии Ҳочуи Кирмонӣ давраи ривоҷи сабки маснуъ дар каломи манзум, хосса дар маснависарой ба ҳисоб меравад. Мақсад аз сабки маснуъ истифодаи фaровони саноеи адабӣ ба тарзи хос аст. Аз ин рӯ, ин сабкро гоҳе «тарзи хос» ном кардаанд.

«Ҳумой ва Ҳумоюн» аз зумраи он дostonҳоест, ки дар он истилоҳоти гуногуни илмӣ истифода шудааст. Яке аз ҷунин истилоҳҳо мусталехоти илми нучум (астрология) мебошад, зеро ҷунонки қаблан зикраш рафт, Ҳочуи Кирмонӣ ба илми ҳайат вуруди комил дошт ва дар мавридҳои зарурӣ дар ашъораш донишу

огоҳиҳои хешро аз ин фан ба намоиш мегузошт. Чунончи, дар баҳрабардорӣ аз донишҳои нучумӣ дар достони «Гул ва Наврӯз» мавлуди хешро бо чанд тақвим ва солшуморӣ ифода намудааст, ки назираш дар назми классикии форсу тоҷик кам дида мешавад. Метавон гуфт, ки яке аз нишонаҳои сабки фардии Хочу дар дoston ин истифодаи зиёди истилоҳоти нучум дар мазмунофаринӣ ва маънибаёнӣ аст.

Табиист, ки аҷроми самовӣ ва мусталехоти нучум имконияти васеи маънигустарӣ дорад ва адибони мо ҳанӯз аз оғози пайдоиши шеърӣ форсӣ- тоҷикӣ аз ин имконот ба таври густарда истифода менамуданд, ки дар ин замина қайдҳои профессори равоншод А. Насриддинов хеле ҷолиб ба назар мерасанд [61]. Зимнан, бояд ёдовар шуд, ки дар дostonсари то Хочу низ истифода аз истилоҳоти нучум роиҷ буд, ки намунаҳои хуби онро дар дostonҳои «Шоҳнома»-и Ҳаким Фирдавсӣ ва «Ҳамса»-и Низомӣ метавон мушоҳида намуд.

Хочуи Кирмонӣ ҳамчун донандаи моҳири илми нучум ва санъати танҷим дар «Ҳумой ва Ҳумоюн» зимни мазмунсозӣ ва маъниофаринӣ аз аҷроми фалакӣ, ҳодисоти самовиву заминӣ, ки бо илми нучум рабт мегиранд истифода намудааст, ки метавон инро ба унвони яке аз мушаххасоти сабкии асар маънидод намуд.

Бояд гуфт, ки Хочуи Кирмонӣ дар «Ҳумой ва Ҳумоюн» ҳини истифода аз мусталехоти илми нучум маъниҳои бас дилкашу зебо ва зехнрасро ифода намудааст. Масалан, ташрифи Ҳумойро ба қасри Ҳумоюн чун омадани Уторид ба хонаи Моҳ тасвир намудааст:

Ҳумои ҳумоюн чу пар барфарохт,
Нишеман дар айвони Фағфур сохт.
Зи корогаҳон ходими номвар
Хабар бурд сӯйи Ҳумоюн магар,
Ки шаҳзода меҳмони шоҳ омадаст,
Уторид ба айвони Моҳ омадаст [17, с. 430].

Тибқи андешаи мунаҷҷимони қадим ҳафт кавкаби фалакиро дар осмон манзиле хоссу вижа аст ва гарчанде ин сайёраҳо дар фазо аз ҳам дар масофаи дур

чойгиранд, вале метавонанд, дар яке аз бурҷҳои фазо ва дар як дараҷа бо ҳам рӯбарӯ шаванд. Назар ба ин ақида Моҳ дар осмони якум ва Уторид дар осмони дуюм хона доранд, яъне ҳамсоя ҳастанд. Маълум аст, ки инҳо воқеан, дар осмон наметавонанд, дар як манзил ба ҳам оянд, вале шоир дар байти болоӣ бо истифода аз донишҳои илми нучум-кирони ин ду сайёра дар яке аз бурҷҳои фазо, ки нек арзёбӣ мешавад, маънисозӣ намудааст. Хочу ба мақсади мулоқот омадани Ҳумойро ба даргоҳи Ҳумоюн нек арзёбӣ намуда, дар як маврид тавассути аҷроми осмонӣ Ҳумойро Уторид ва Ҳумоюнро Моҳ хондааст. Ба назари аввал, чунин менамояд, ки Хочу бидуни ягон рабт ин ҷо «Уторид ба айвони Моҳ омадаст» - гуфта. Вале дар зимни ин тасвир – ба ҳам наздик омадани сайёраҳо шоир мулоқоту ошиқ шудани ин ду қаҳрамонро дар назар дорад.

Ҷойи дигар барои тасвири чеҳраи Ҳумоюн ва аносири зебандаи ӯ низ аз номҳои аҷроми самовӣ – Маҳу Муштарӣ ва яке аз дувоздаҳ бурҷи осмонӣ Сунбула мадад ҷустааст:

Ба гирди гул аз сунбулаш силсила

Зада ҳалқа бар Муштарӣ Сунбула...

Ду абруи мушкинаш аз дилбарӣ

Кашида камон бар Маҳу Муштарӣ [17, с. 431].

Хочуи Кирмонӣ истеъдоди ғавқулода дар мушоҳида ва дарки ситораву сайёраҳо дошт, ки ин ҳама аз тасаллути комили вай аз ин фан гувоҳӣ медиҳад. Аз ин рӯ, дар достони «Ҳумой ва Ҳумоюн» барои тасвири сифати дарозиву тирагии шаб аз истилоҳоти зиёди илми нучум истифода бурда, чойгиршавии бурҷҳои осмонӣ ва сайёраву ситорагонро дар ин шаб аз рӯйи илми ситорашиносӣ нишон додааст:

Шабе тира чун рузи беҳосилон,

Ҳаво сард чун оҳи оташдилон.

Шуда қутби хилватнишин Пайкарон,

Супурда ба қутби фалак духтарон.

Уқобони шарқӣ фуру бурда сар,
Ғуробони ғарбӣ бароварда пар.
Шуда далви Кайвон гусастарасан,
Бароварда байрақ Сухайл аз Яман.
Рамида Бузи кӯҳӣ аз теғи кӯҳ,
Шуда Гови гардун зи ҳайбат сутуҳ.
Бурун рафта Тири сипеҳр аз камон,
Мар он Тирро Ҷадии кӯҳӣ нишон.
Маху Муштариро бад-ин осиеб,
Равон гашта Харчангу Моҳӣ дар об.
Ба раҳ Тир Миррихро карда рад,
Бар ин бешаи сабзпуён Асад.
Аруси сипеҳрӣ ниҳон дар тутук,
Шуда Зухра барбатнавоз аз уфук.
Уторид шуда, Зухрааш хӯшачин,
Қамар гашта бар Савр маҳмилнишин.
Бар ин чанбари чархаи осмон,
Раҳи Қаҳкашон чун раҳи қаҳ кашон [17, с. 453].

Чуноне ки аз абёти болоӣ бармеояд, бидуни огоҳӣ аз илми ситорашиносӣ ва санъати танҷим наметавон инчунин тасвиrho ба қалам дод. Хочу бо истифода аз истилоҳоти илми нучум майдони тасвиру баёнро вусъат дода, ҳамзамон фазилати хешро дар ин фан дар сар то сари достони мавриди назар ба намоиш гузоштааст.

Яке аз вижагиҳои сабкии «Ҳумой ва Ҳумоюн» марбут ба вожаву таркибсозист, зеро баргузидани вожа ва истифодаи таъбиру ибораи нав ҷузви мушаххасоти сабкии ҳар як суҳанвар аст. Маҳорату қудрати ҳар адиб дар баробари дигар аносири эҷодкорӣ дар овардани таркибу ибораҳои тоза намоён мешавад. Дар шеърӣ форсӣ-тоҷикӣ амалияи вожаву ибора ва таркибсозии шуаро собиқаи дерин дошта, бо зуҳури сабки ироқӣ ин раванд рӯ ба раванқ ёфт. Бо

бoвaрӣ мeтaвoн иxҳoр дoшт, ки ин пaдидa якe аз хуcуcуcиятҳoи cабки иpoқӣ бa хиcоб мeрaвaд. Вoжaву тaъбирoти худcoхт бa иcтилoҳ oинaи тaмoмнaмoeст, ки мaхcули тaфaккyри шoир вa фaзoи тaхaйюли ўpo бa нaмoиш мeгyзoрaд.

Дocтoни «Хyмoй вa Хyмoюн» аз вoжacoзиҳoи хyдии cуxaнвaр cаршoр acт, ки бa хaйcи пaдидaи хyнaрӣ вa yнcyри cабкcoз тaчaллӣ нaмyдa, нaтиҷaи тaфaннyнҳoи фaрдии шoирaнд. Тaбииcт, ки хaлқ нaмyдaни чyнин кaлимoт аз мaҳoрaти cуxaнoрoии шoир гyвoҳӣ мeдixaнд. Пaйвacтaни чaнд кaлимaи мyстaқил дaр шeър, ки аз мaчмyи oнҳo мaънии тoзae ҳocил мeшaвaд, тaркибҳoи шoирoнa нoмидa мeшaвaнд. Вyчyди тaркибҳoи шoирoнa дaр aшъoри ҳaр шoирe бoзтoбe аз хyнaр вa иcтeъдoди oфaрaндaгии ўcт. Тaркибҳoи шoирoнa бa шeър хycни нaв, мaънии нaв, тaрзи ифoдaи нaв бaхшидa, аз aндeшaпaрвaрӣ, нoзyкбинӣ, хaёлпaрдoзӣ вa ибoрaopивy cуxaнoфaринии cуxaнвaр дaрaк мeдixaнд.

Шeвaҳoи вoжaoфaринии Хoчyи Кирмoнӣ дaр дocтoн гyнoгyн бyдa, cуxaнвaр бaрoи бaёни мaънӣ вa мaфҳyм аз чyнин рaвишҳoи хoc кoр гиpифтaacт:

1. Офaриниши кaлимoти мyрaккaби дyчyзъa. Ин нaвъи вoжacoзӣ дaр acocи дy кaлимaи мyстaқил, бидyни ягoн вoситaи aлoқa, cypaт мeгipaд, ки нa тaнҳo дaр aшъoри Хoчy, бaлки ocopи дигaр cуxaнвaрoн низ cepиcтeъмoл acт. Мaсaлaн, дaр бaйти зep cифaтчинихoи шoирoнaи бoд – «тиҳимaғз», «cаркaш», «тyндхў», «cабyкпo», «тopикpуй» бo ҳaмин шeвaи вoжaoфaринӣ coмoн пaзипyфтaaнд:

Тихимағзиву саркашу тундхўй,

Сабукпойиву тунду торикрўй [17, c. 472].

2. Эҷoди вoжaҳoи мyрaккaби cечyзъa. Бaр acocи тaҳқиқoти aнчoмёфтa мaълyм мeшaвaд, ки ин нaвъи вoжacoзӣ, бo пaйдoиши cабки хиндӣ pивoчи бeштaрe ёфтaacт, вaлe Хoчyи Кирмoнӣ дaр эҷoди вoжaҳoи мyрaккaби cечyзъa кўшиши фaрoвoнe бa хaрч дoдaacт, тo дaр oфaриниши вoжaҳoи мyрaккaби шoирoнaвy cаршoри мaънӣ хyнaри бaрчacтaи шoиpивy вoжaoфaринии хeшpo бa нaмoиш гyзoрaд.

Чу шуд шергирохуяш масти хоб,

Даромад зи по хушаш аз дасти хоб,
Чу гулзори чаннат яке боғ дид,
Ҳама боғ пурсунбулу шанбалид [17, с. 403].

Шакарлабшигарфони ширин чу қанд,
Барафканда бар маҳ шакаргунпаранд [17, с. 425].

Қасабпӯшмоҳи гирехгирмуй,
Гуландомсарви суманбаргрӯй [17, с. 468].

Санавбархиромони **буғтоқпӯш,**
Паривашбутони **бағалтоқпӯш** [17, с. 438].

Хуроиннигорони **гулчехрчехр,**
Кашида ба оини хур теғи меҳр [17, с. 438].

3. Калимаи мураккаб бо иштироки ҷаҳор вожа, мисли сарбарқамарсой,
рӯбарсуманмоӣ, шакаррезнӯшинлаб:

Ба **сарбарқамарсоии** кокулат,
Ба **рухбарсуманмолии** сунбулат [17, с. 467].

Шакаррезнӯшинлаби қандханд,
Паричеҳра, бутрӯи мушкинкаманд [17, с. 468].

Барои равшан шудани ин матлаб тасвири образи Ҳумойро, ки аз қасри
Ҳумоюн навмеду ошуфта бармегардад, аз назар мегузаронем:

*Сиҳисарви бӯстони озодагон,
Сафорои майдони дилдодагон.
Шабафрӯзи айвони рӯшандилон,
Маҳи шабравон, қиблаи мақбулон.
Гули боғи шавқ, ахтари бурҷи ишқ,
Шаҳи мулки ғам, гавҳари дурҷи ишқ.
Ҳумоӣ чигархастаи дилфигор,
Парокандааҳволи ошуфтакор [17, с. 470].*

Чунонки аз порчаи болой маълум мешавад, дар ҳар мисраи он калимаву ибораҳои сертаркиба ба мушоҳида мерасанд, ки ин тасвирро боз ҳам ҷолиб ва сухани муаллифро пурҷозибамудааст.

Талмеҳоти қуръонӣ, ки аз нишонаҳои боризи сабки ироқӣ ба шумор мераванд, дар «Хумой ва Хумоюн» фаровон мушоҳида мегардад. Барои намуна ва тақвияти фикри хеш чанде аз онҳоро меоварем:

Зиҳӣ, руҳи Исо равон дар танат,

Ба бикрӣ шуда Марям обистанат.

Расонандаи нақҳати пирахан

Зи Юсуф ба маҳбуси байтулаҳзан [17, с. 504].

Чу дар таҳти фармони ӯ буд бод,

Нигини Сулаймон ба дасташ фитод [17, с. 551].

Аз ӯ озари Пури Озар тафе,

В-аз ӯ дасти Мусии Имрон кафе [17, с. 542].

Зи Юнус ҳар он кас на огоҳӣ аст,

Чи огаҳ зи моҳияти моҳӣ аст [17, с. 565].

Азизе, ки ӯ моҳи Канъони мост,

Кунун ҳамчу Юсуф ба зиндони мост [17, с. 524].

Дар қисмати муқаддимаӣ ва мадеҳавии дoston дар баробари талмеҳоти қуръонӣ ишораҳои зиёде ба оятҳои қуръонӣ ва аҳодиси набавӣ низ мавҷуданд, ки барои мазмунсозӣ ва маъниофаринӣ ба суханвар кӯмак намудаанд. Масалан, намунаҳояшро дар ин абёт дида метавонем:

Ҳабибе, ки мақсуди кавнайн ӯст,

Камонабруи «қоба қавсайн» ӯст [17, с. 336].

«қоба қавсайн» – яъне, «Ба қадри ду камон...». Порае аз ояти 9-уми сураи «Наҷм» аст, ки дар он наздик шудани Паёмбар [с] ба Ҳақ, субҳонаху ва таоло, баён гардидааст ва андар маънии ин оят шарҳу тавзеҳи бисёр омадааст.

Расуле, ки сархайли даргоҳ буд,

Дилаш маҳрами «лӣ маъаллоҳ» буд [17, с. 337].

«**лӣ маъаллоҳ**» – ишора ба ин ҳадиси набавӣ аст «Лӣ маъа-л-лоҳи вақтун ло йасаъуни фихӣ набийун мурсалун ва ло малакун муқаррабун». Яъне: Маро бо Худо вақтест, ки ягон фариштаи муқарраб ё паёмбари мурсале ҳамроҳи ман дар он намеғунчад. Ин ибора дар китобҳои суфиён бисёр ба чашм мерасад.

Хароб аз шароби «Аласт» омада,

Бурун рафта хушёру маст омада [17, с. 340].

«**Аласт**» – ишора ба ояти 172-юми сураи «Аъроф» аст, ки манзури шоир аз зикри ин пора аз оят рӯзи офариниш аст.

Чу моҳии килкаш занад дам зи ям,

Дихад ақли кул шарҳи «нуну қалам» [17, с. 346].

Ибора аз ояти аввали сураи «Қалам» гирифта шуда, ишора ба сураи мазкур аст.

Туй Маҳдиву «кун факон» маҳди ту,

Намондаст Дачҷол дар аҳди ту [17, с. 346].

Ибораи «кун фа кон» [Шав [гуфт Худо] ва ҳастӣ [ҳаст] бишуд] ишора ба ояти 117-уми сураи «Бақара» мебошад.

Дар мачмуъ, Хоҷуи Кирмонӣ чун намояндаи давраи рушду нумуи сабки ироқӣ осори худро бо меъёрҳои суханофаринии он, аз ҷумла, корбурди луғоти арабӣ, туркию муғулӣ, истифодаи истилоҳоти илмӣ, хосса улуми ҳайат ва нучум, талмеҳоти қуронӣ ва ғайра зиннат дода, матлаб ва афкори гуногунмавзӯ, махсусан, афкори ошиқонаашро чун достони «Хумой ва Хумоюн» манзури хонанда кордааст.

3.2. Воситаҳои тасвири бадеии дoston

Корбасти саноеи бадеӣ дар коргоҳи эҷодии суҳанварон одатан бо мақсади ороиш ва муассир гаштани суҳани бадеӣ амалӣ мешавад, зеро маҳз ҳамин орояҳои бадеӣ суҳани адибро ҷилову дурахши тоза мебахшанд.

Ҳоҷуи Қирмонӣ дар маснавии мавриди таҳқиқ аз санъатҳои бадеӣ хеле фаровон истифода намуда, ба ин васила ҳунари баланди эҷодкории худро ба намоиш гузоштааст. Истифодаи фаровон аз таҷнису ташбеҳу истиора, маҷоз, такрор, талмех ва дигар санъатҳои бадеӣ аз маҳорати суҳанофарии шоир дарак медиҳад. Ҳоҷуи Қирмонӣ барои арзаи ҳунари хеш ба санъатпардозӣ ғароида ва ин амалро аз нишонаҳои қудрати таъби хеш донистааст.

Таҷнис. Таҷнис аз ҷумлаи санъатҳои пурқорбурд ва ҷозибадори маснавии «Ҳумой ва Ҳумоюн»-и Ҳоҷуи Қирмонӣ ба шумор меравад, ки он дар шевоиву саросати баён ва зебоиву назокати гуфтори суҳанвар хеле асаргузор аст. Зеро «санъати таҷнис моҳиятан, ба сабаби он ки бар мабнӯи истифодаи ду ва ё зиёда вожаҳои дорои талаффузашон яксон ва ба ҳам наздик асос меёбад, имконе густурда барои ифодаи мазмунҳои нозук ва дилчасп фароҳам меоварад» [65, с. 4]. Ба назари аввал, қорбурди таҷнис дар шеър як навъ бозиву паҳлугардонии ниҳону аёни вожагон менамояд, аммо чун ба моҳияту ҳосияти ин саноеи адабӣ бештар таваҷҷуҳ менамоям, равшан мегардад, ки истифодаи ҳунармандонаи таҷнис боиси эҷоди мазмунҳои ғавқулода ҷозибангез ва ҳушоянд мегардад. Беҳуда нагуфтаанд, ки таҷнис «...боиси ба ҷӯшу ҳурӯш овардани завқи бадеӣ ва тақвияти ғавқолияти димоғӣ ва сурури қалб мегардад...» [65, с. 138].

Дар замони зиндагии Ҳоҷуи Қирмонӣ таваҷҷуҳи вижаи суҳанварон ба ин орояи латифи бадеӣ ба назар мерасад, ки онҳо беш аз пеш дар мазмунсозиву ифодаи нуктаҳои борик ба таҷнис рӯй оварда, дар ин замина маъниву мазмунҳои аҷибу ғариберо ба миён овардаанд. Танҳо зикри ҷиносовариву ҷинософарии Шайх Камоли Ҳуҷандӣ дар ғазал худ кофист, ки ин санъати бадеӣ дар ин замон ҷӣ маҳбубияту ҷаззобияте миёни суҳанварон доштааст.

Тачниси том. Тачниси том яке аз навъҳои маъмулу маълуми ин воситаи тасвир буда, дар китобҳои илми бадеъ бо номҳои «тасрех» ё «мумосила» ҳам ёд шудааст. Дар ин навъи чинос калимаҳои ҳамчинс ҳам дар талаффуз ва ҳам дар навишт якхелаанд, вале ҳар кадом маънои дигареро дорад» [55, с. 174]. Намунаи ин навъи тачнисро дар достони «Хумой ва Хумоюн»-и Хочу бисёр мушоҳида менамоем ва аксари тачнисоти Хочу аз ҳамин навъанд.

Дар байти зер лафзи «гӯр» дар аввал ба маънии навъе аз ҳайвон, яъне «гӯрхар» ва дар мавриди сонӣ ба маънии «қабр» истифода шудааст ва он ба хотири ин ки дар ҳарфҳо ва ҳаракат яке буда, дар маънӣ мухталиф аст, тачниси том мебошад:

Макун гӯргирӣ чу Баҳроми *Гӯр*

Ки ногаҳ шавӣ бастаи доми *гӯр* [17, с. 364].

Ё дар байти поёнӣ низ тачниси томо мушоҳида менамоем:

Чу кардӣ фурузон ба шатранҷ *рух*,

Шаҳи чархро мот кардӣ ба *рух* [17, с. 361].

Дар байти болоӣ «рух» дар мисраи аввал ба маъноӣ яке аз муҳраҳои шатранҷ омада, «рух»-и дуюм ба маъноӣ рӯй, гуна, рухсора ва чехра омадааст.

Чунончи, дар байти зерин вожаи «биҳишт», ки ба ҳайси қофия дар ҳар ду мисраи омада, дар ҳар ду маврид ҳам як хел навишта мешавад ва аз ин рӯ, тачниси том маҳсуб меёбад:

Ҷаҳонро ба шоҳи ҷаҳонбон **биҳишт**

Пас он гаҳ алам зад ба боғи **биҳишт** [17, с. 563].

«Биҳишт» дар мисраи аввал ба маъноӣ гузошт, монд ва ё партофт омадааст. Дар ин ҷо «ҳишт» асоси замони гузаштаи феъли ҳиштан (тарк кардан, мондан, партофтан) буда, бо пешванди феълии би-, ки асосан, анҷомрасии амалро ифода менамояд, ҳамроҳ омадааст. «Биҳишт»-и мисраи дуюм ба маъноӣ боғ ё бўстонеро, ки дар ҷаннат мавҷуд аст, ифода менамояд. Бо ҳамроҳии вожаи «боғ» омадани «биҳишт» дар мисраи дуюм, маъниро як навъ рӯшантар менамояд.

Дар ин байт низ таҷниси том бо тамоми назокату хушӣ чилва мекунад ва истифодаи он яке аз рукнҳои афзоиши хушоҳангии каломи шоир гардидааст:

Дами исавӣ пеши нутки ту **бод**,

Масеҳо ҳаводори нутки ту **бод** [17, с. 466].

Дар ин намуна вожаи «бод»-и якум маҷозан, ба маънои «ҳеч» омада, «бод»-и дуум шакли кӯтоҳшудаи феъли «бошад» аст.

Чунонки дар абёти болоӣ мушоҳида мешавад, калимаҳои ҳамчунс дар қофияи байт воқеъ гашта, дар баробари он ки вазифаи қофияро иҷро намоянд, мусикиву ҷазобати сухани шоирро афзудаанд. Яксонии ду вожа дар зоҳир (баробарии ҳарфу овозҳо) ва тафовути онҳо дар маъно (таҷниси том) арзиши мусикии зиёде дорад, ки суханвари ҳунароманд, аз ин хусусияти вожаҳо устодона истифода менамояд. Дар «Ҳумой ва Ҳумоюн аксар вақт таҷниси том дар қофияи байт воқеъ мегардад.

Аммо таҷниси том метавонад, дар рукнҳои мувозии мисраҳои байт низ воқеъ гардад. Чунончи, таҷниси том дар байти поёни дар рукнҳои садру ибтидо омадааст:

Гаҳе **чанг** бар сози булбул зананд,

Гаҳе **чанг** дар шохи сунбул зананд [17, с. 439].

Дар абёти поёни таҷниси том возеҳ аст ва суханвар бо маҳорати хос вожаҳои мутаҷонисро паҳлӯи ҳам қарор додааст:

Фалак шишаи маҳ чу бар санг зад

Маҳи чангзан **чанг** дар **чанг** зад [17, с. 446].

Таҷниси ноқис. Таҷниси ноқис он аст, ки вожаҳои ҳамчунс дар ҳарф яксон, вале дар ҳаракат мухталифанд. Т. Зеҳнӣ таҷниси ноқисро чунин шарҳ додааст: «дар таркиби овозии калимаҳои ҳамчунс [чиносӣ] ҳамсадоҳо якранг бошанд ҳам, садонокҳо гуногунанд» [55, с. 177]. Таҷниси ноқисро дар байти зери «Ҳумой ва Ҳумоюн»-и Ҳочу мушоҳида намуда метавонем:

Ҳанӯзаш аз ин гунбади лочувард,

Ба **гирди** маҳ аз мушк наншаста **гард** [17, с. 384].

Дар ин намуна калимаҳои «гирд» [گرد] ва «гард» [گرد], ки мутаҷонис омадаанд, дар ҳарфҳо як хел буда, дар ҳаракат гуногун мебошанд. Гирд бо зер ё каср – аломати ҳаракати поён, ки садоноки «и»-ро ифода менамояд, хонда мешавад, гард бошад бо забар ё фатҳа - ҳаракати болоӣ, ки садоноки «а»-ро ифода мекунад, қироат мешавад.

Дар ин байт вожаҳои «танг» ва «тунг», ки мутаҷонисанд, дар ҳарфҳо яке буда, дар ҳаракат гуногун мебошанд:

Миён мӯву бар мӯяш аз мӯ камар,

Даҳан **тангу** ширин чу **тунги** шакар [17,с. 386]

Таҷниси ноқисро дар китобҳои поэтикаи асримиёнагии мо «таҷниси мутарраф» ва «таҷниси мухталиф» низ гуфтаанд.

Таҷниси мураккаб. Ин навъи таҷнис чунин аст, ки дар он калимаҳои ҳамчинс яке вожаи сода ва дигаре мураккаб ва ё ба шакли таркиб меоянд, ки ҳар ду дар талаффуз якранг бошанд ҳам, вале дар имло аз ҳам фарқ мекунанд:

Чу бигзашт аз соли умраш **ду чор**,

Наёраст зад чарх бо ӯ **дучор** [17, с. 361].

Дар ин байт калимаҳои мутаҷонис «ду чор» ва «дучор» мебошанд. Дар мисраи аввал калимаи ҳамчинс аз ду шумора – «ду» ва «чор» таркиб ёфта, маънои ҳаштро ифода намудааст. Дар мисраи дувум бошад, «дучор» якҷоя мавриди истифода қарор гирифта, ба маънои вохӯрдан омадааст. Чунин ба назар мерасад, ки шоир дар ин навъи таҷнис аз воситаҳои забонӣ низ моҳирона истифода бурдааст.

Туйй қоимуллайли шабзиндадор,

Гар имшаб бимирам, ту шаб зинда дор [17, с. 434].

Дар байти фавқ «шабзиндадор»-и аввал исм буда, ба маънои шаббедор ва бедорхоб омада, «шаб зинда дор»-и дуюм феъли фармоиш буда, маънои зинда ниғаҳ доштан истифода шудааст.

Мавриди корбасти ин навъи таҷнис дар байти зерин дар мисоли «дил бар»-и мисраи аввал ва «дилбар»-и мисраи дуюм боз ҳам равшантар чилвагар мешавад:

Мағӯ, к-аз ту *дил бар* нашоёд гирифт,

Ба як дил ду *дилбар* нашоёд гирифт [17, с. 460].

Ҳамин тариқ, бо таваҷҷуҳ ба таҷниси ин байт маълум мегардад, ки таҷниси мураккаб мисли таҷниси том буда, танҳо тафовут дар он аст, ки дар ин навъ яке аз калимаҳои мутаҷонис мураккаб аст. Ба мисли калимаҳои «дурбош» ва «дур бош» дар байти поёнӣ. Дар мисраи аввали байт «дурбош» ба маънои найзаи душоха, ё чубе ҷавоҳирнишон омадааст, ки дар қадим пешопеши шоҳон мебурданд, то мардум бидонанд, ки подшоҳ меояд ва худро ба канор кашанд, «дур бош»-и мисраи дуюм, феъли фармоиш аст. Ба он найза ва ё чӯб дар гузашта шотирҳҳо ва пешхизматҳо пеш-пешӣ подшоҳ рафта, «дур бош»-гӯён нидо медоданд ва ба ин васила, роҳ мекушодаанд, ки ин маъниро дар байти зер маърифат намудан мумкин аст:

Ҷаҳонсӯз туркони бо *дурбош*

Зада бар фалак наъраи «*дур бош*» [17, с. 425].

Қобили тазаккур аст, ки Атоуллоҳ Маҳмуди Ҳусайнӣ [38, с. 23-24] таҷниси мураккабро ба якчанд навъ тақсим менамояд:

а) муташобеҳ: агар вожаҳои ҷиносӣ дар навишт монанди якдигар бошанд, мисол дар даст-дард аст. Аксар таҷниси мураккаби достони Хочу аз ҳамин навъанд, ки намунаҳои болоӣ ба ин мисол шуда метавонанд.

б) мафруқ: агар мутаҷонисот дар хат мухталиф бошанд. Мисол: гул об [گل آب]-гулоб [گلآب]. Ин навъи таҷниси мураккаб хусусияти худро танҳо дар расмулхати форсӣ нишон дода метавонад, зеро ҷуноне ки аз ҳамин як мисол маълум мешавад, аломатҳои он дар хатти кириллӣ хувайдо намегардад.

Дар он рӯзи маймун шаҳи *бахтёр*,

Ки будаш фалак бандаву *бахт ёр* [17, с. 559]

Дар ин намуна мутаҷонисот яке мураккаб ва дигаре сода буда, онҳо дар хатти форсӣ аз нигоҳи имло фарқ менамоянд: бахтиёр [بختيار], бахт ёр [بخت يار].

в) мурфуъ: агар яке аз аркони мутаҷонисин калимае бошад ва дигаре аз як калима ва бо ҷузъи калимаи дигар васл карда шуда бошад. Ин навъи таҷниси мураккаб дар достони Хочу ба мушоҳида нарасид.

Таҷниси хат. Ин навъи таҷнис чунон аст, ки калимаҳои ҳамчинс дар навишт мисли ҳам, аммо дар талаффуз ва нуқот мутафовит бошанд. Масалан, дар байти зер:

Хурӯси саҳар дар **хурӯш** омадӣ,

Дами субҳ анбарфурӯш омадӣ [17, с. 380].

Гоҳе таҷниси хат паи ҳам оварда мешавад:

Ба Кайвон баромад **хурӯши хурӯс**

В-аз айвони шаҳзода овои кӯс [17, с. 398].

Ин навъи ҷинос дар достони «Ҳумой ва Ҳумоюн»-и Хочуи Кирмонӣ басомади зиёд доранд ва аксар ба вазифаи қофия ё радиф омадаанд, ки як навъ тасаннугароии шоир ва ҳунари суҳанварии ўро ба намоиш мегузоранд. Намунаҳои зер фикри моро тасдиқ менамоянд:

Худоё, Туӣ холиқи ҷузъу **кул**,

Ки аз гул дамӣ хору аз хор **гул** [17, 334].

Чӣ номам, ки ному нишонат **барам**,

Чӣ мурғам, ки бар бӯстонат **парам** [17, 336].

Чу Исо агар нагзарӣ 3-ин **сароб**,

Кай аз чашмаи меҳр нушӣ **шароб** [17, 565].

Агар пухтай, бодаи **хом** гир,

Ба хаммор деҳ ҷомаву **ҷом** гир [17, 559].

Таҷниси зойд. Яке аз зеботарин ҷилваҳои таҷнис дар маснавии мавриди таҳқиқ марбут ба ҷиноси зойд аст. Ба қавли Шамси Қайси Розӣ, «ҷиноси зойд он

аст, ки калимаи мутаҷонис аз дигаре ба ҳуруфе зиёдат бошад» [28, с. 340]. Донишмандони зиёде доир ба ин навъи таҷнис андешаҳои хешро дар таълифоташон овардаанд. Аз ҷумла, Ҳусайн Воизи Кошифӣ онро бар ду навъ чудо намудааст: «яке он ки зоид дар охири калимот бувад: чун «наво» ва «навол» ва «бод»-у «бода», ки онро таҷниси музайял хонанд, барои он ки музайял дар луғат дароздоман аст. Ин ҷо низ домани як калима дарозтар афтода. Ва дуҷумӣ зоид дар аввали калимот бошад, чун: «ғубор» ва «бор», «диёр» ва «ёр». Яъне, зиёдакардашуда ба эътибори зиёдати ҳарфи аввал» [11, с. 89].

Атоулло Маҳмуди Ҳусайнӣ ин навъи таҷнисро ба се қисмат чудо намудааст: ҳарфи зоид дар аввал, дар васат ва дар охир [38, с. 18].

Бубин **бозии** дидаи **бози** ман,

Ки ҳар лаҳза пайдо кунад рози ман [17, с. 462].

بین یازی دیدہ یاز من

که هر لحظه پیدا کند راز من. [15, с. 129].

Дар «Ҳумой ва Ҳумоюн» таҷниси зоид бештар бо ҳуруфи зиёдати охири калимоти мутаҷонис дида мешавад. Чунончи:

Зи шои ҷудой ба **рӯзе** фитод,

Ки касро чунон **рӯз рӯзӣ** мабод.

Ману орзуят кучо то кучо,

Ки н-ояд зи турки **хитойӣ хато** [17, с. 461].

Зи савдои он наргиси **шергир**,

Намебуда аз **шергирӣ** гузир [17, с. 441].

Замин дар сар оварда чатри сиёх,

Зи **моҳӣ** шуда тирагун то ба **моҳ** [17, с. 454].

Туро, эй шаби тира, имшаб чӣ буд?

Ки гардун баровардат аз **дуда дуд** [17, с. 455].

Санавбарқадон бо **чамона чамон**,

Зи қад Тир карда, зи абру камон [17, с. 538].

Хочуи Кирмонӣ бо корбурди анвои мутанаввеи таҷнис дар маснавии «Ҳумой ва Ҳумоюн» намунаҳои бисёр нағзу бадеёро аз ин санъати шеърӣ ба намоиш гузоштааст.

Ба ин минвол, аз баррасии масъалаи корбурди таҷнис ва анвои он дар «Ҳумой ва Ҳумоюн»-и Хочуи Кирмонӣ метавон чунин натиҷагирӣ намуд:

1. Ҳама навъҳои таҷнис, ки дар сарчашмаҳои назариявии поэтикаи асримиёнагии форсу тоҷик оварда шудаанд, дар «Ҳумой ва Ҳумоюн»-и Хочуи Кирмонӣ хеле устодона ва бо маҳорати хос корбаст гардидаанд, далели услуби хоси эҷодии шоир дар ин дoston аст.

2. Санъати таҷнис дар dostonи «Ҳумой ва Ҳумоюн»-и Хочуи Кирмонӣ хеле фаровон истифода гардида, бо навъҳои гуногун ва басомади афзунӣ худ аз ҷумлаи хусусиятҳои муҳими сабки асари мавриди таҳқиқ ба ҳисоб меравад.

3. Хочуи Кирмонӣ дар корбурди ҷинос ва анвои он забардастӣ ва лаёқату истеъдоди хос зоҳир намуда, бо кор фармудани таҷнисот ҷанбаи ҳунарии каломашро таъмин сохтааст. Соҳиби таъби ғавқулода будани шоирро танҳо аз шеваҳои гуногуни корбурди ин санъати бадеӣ метавон ба мушоҳида гирифт.

4. Ҷинос боиси тақвияти ҷанбаи мусиқии каломӣ Хочуи Кирмонӣ гардида, истифодаи анвои гуногуни он чун калимаи қофия салосату оҳангнокии мусиқии берунӣ ва дохилии абётро таъмин ва танзим кардааст.

Ташбеҳ. Ташбеҳ аз серистеъмолтарин навъи санъати бадеист, ки дар ашъори шоирони сабки ироқӣ ба назар мерасад. Ташбеҳоти шоирони сабки ироқӣ назар ба ташбеҳоти ашъори суҳанварони сабки хуросонӣ, аз ҷумла дар маснавии «Ҳумой ва Ҳумоюн»-и Хочуи Кирмонӣ зиёд ба назар мерасад. Дар китобҳои назарӣ, ҷунончи, дар асари «Бадоеъ-ус-саноеъ»-и олими асримиёнагӣ Атоулло Маҳмуди Хусайнӣ, дар китоби «Санъати суҳан»-и Туракул Зеҳнӣ ва дигарон навъҳои гуногуни ташбеҳ нишон дода шудаанд, ҷунончи, ташбеҳи мутлақ ё мурсал, киноят, маршрут, тасвир, акс, измор, тафсил....

Чунонки маълум аст, дар шеър барои тасвири ходисаву воқеот, равшантар шудани матлаби суҳанвар ва эҷоди симои асари бадеӣ [образ] мақоми ташбеҳ хеле бузург аст. Ба андешаи саҳеҳи Саид Нафисӣ, «бузургтарин маҳорати ҳар шоире дар ташбеҳот аст. Шеърӣ беташбеҳ чун ҳусни ноороста ва чун гули нопероста аст. Шоирӣ бузург он аст, ки мушаббаҳи худро ба чизе ташбеҳ кунад, ки дар ҳама ҷо ва ҳар замон битвонад ёфт ва ҳар кас лутф ва шеваи онро дарёбад» [134, с. 72]. Гоҳе бидуни ташбеҳ офаридани образ умуман, ғайримумкин аст. Маҳз ҳамин ташбеҳ барои барҷаста ифода намудани образ ё нишон додани вижагиҳои фардии воҳиди тасвиршаванда имкону шароити бештар фароҳам меорад. Масалан, барои тасвири аспӣ Ҳумой – Ғуроб аз ин санъати бадеӣ хеле устодона истифода намудааст:

Ба пӯя чу мурғу ба симо чу зоғ,
Ба боло чу меғу ба дарё чу моғ
Ба рафтор кабку ба кина уқоб,
Ба чилва чу товусу номаш Ғуроб [17, с. 362].

Хочуи Кирмонӣ низ мисли суҳанварони дигар аз равишҳои анъанавии тасвири бадеии шоирони то замони худ баҳраҳо бурда, дар ҳамон равиш ташбеҳофаринӣ намудааст. Яъне, як идда ташбеҳоти Хочу ҳамонҳоеанд, ки шоирони муқаддам дар раванди эҷоди бадеӣ ҳамчун таҷрибаи тайёру муҳайё аз онҳо истифода намудаанд. Намунаҳои поёнӣ, ки аз ташбеҳоти муқаррарии шоиранд, ҳама суннатӣ буда, дар ашъори шоирони дигар низ чунин ташбеҳот ба мушоҳида мерасад. Яъне, «чашм»-ро ба «бодом», «даҳон»-ро ба «писта», «рух»-ро ба «моҳ», «қад»-ро ба «сарв», «зулф»-ро ба «шаб» монанд кардан ташбеҳоти маъмулие мебошанд, ки то Хочу мавҷуд буда, шоир онро ҳангоми эҷоди асари бадеӣ бидуни тасарруфот чун ташбеҳоти тайёру маълум истифода намудааст. Чунончи:

Қадаш сарву бар сарви симин-ш моҳ,
Рухаш моҳу шабро бар ӯ такагоҳ [17, с. 403].

Чу чашмаш бад-он **чашии бодом** буд,

Надонист к-он дона ё дом буд [17, с. 388].

Мо дар «Хумой ва Хумоюн»-и Хочу анвои гуногуни ташбеҳро мушоҳида намудем, ки намунаҳои онҳи ба таври зайл аст:

1. Ташбеҳи мутлақ, ки ташбеҳи сарех низ мегуянд, содатарин навъи ташбеҳ дар адабиёт ба шумор меравад, ки дар ашъори Хочу хеле зиёд ба назар мерасад. Мисол:

Қазоро шабе бо *рухе ҳамчу моҳ*,

Даромад ба қасри Манушангшоҳ [17, с. 361].

Дар ин мисол мушоҳида мекунем, ки чехраи маъшуқа ба моҳ монанд карда шудааст, ки ташбеҳи маъмулӣ ва анъанавист. Ҳамчунин, ин намуна ташбеҳи ҳиссӣ аст, ки асоси монандкунӣ бар пояи чизҳои махсуси дидашаванда аст. мисоли дигар:

Дилаш чун кабӯтар тапидан гирифт,

Зи чашмаш равон хун чакидан гирифт [17, с. 517].

2. Ташбеҳи измор [музмар]. Дар ин маврид чизе ба чизе ташбеҳ карда мешавад, аммо зоҳиран чунин метобад, ки ташбеҳ мақсади ӯ нест, ҳол он ки дар замири ин тасвир мақсуд ҳамон ташбеҳ аст. Чунончи, дар байти зер калимаи «мах» ташбеҳи измор аст:

Дурафшон шуда маҳ бар ин сабзбоғ,

Чу дар дасти зангӣ фурузончароғ [17, с. 383].

Ҳарчанд Хочуи Кирмонӣ дар ташбеҳсозӣ асосан, анъанаи шоирони пешинро идома додааст, бо вучуди ин баъзан дар ташбеҳоти ӯ тозагиву навардозихоро ҳам мушоҳида кардан мумкин аст.

Аксар ташбеҳҳое, ки Хочуи Кирмонӣ дар «Хумой ва Хумоюн» овардааст, моддиву ҳисшаванда буда, хеле устувору ҷоуфтода офарида шуда, ташбеҳоти тозаву нав ба ҳисоб мераванд.

Истиора. Истиора аз серистеъмолтарин ва маъмултарин воситаҳои тасвири бадеист, ки дар адабиёти классикии мо мақоми хосса дорад. Зеро маҳз бо воситаи хамин санъати бадеӣ адибон ҳунари баланди нигорандагӣ ва ҳаёлпардозии худро ифода карда метавонанд.

Дар адабиёт истиора як навъи маҷоз буда, ба ҷойи як вожа истифода шудани калимаи дигар аст. Истифодаи истиораро Унсуралмаолии Кайковус чун аносири муҳимму зарурии адабиёт ва сухани олии дониста, дар боби сиву панҷуми «Қобуснома», ки «Дар оин ва расми шоирӣ» ном дорад, қайд менамояд, ки «агар хоҳӣ, ки сухани ту олии намояд, бештар мустаор гуй ва истиорат бар мумкинот гуй» [10, с. 130].

Туракул Зехнӣ истиораро аз ташбеҳ муҷаз ва барҷастатар меҳисобад ва дар ифодаи эҳсосот ва дар тасвири ягон лавҳаи ҳаёт ва табиат беҳтарин воситаи бадеӣ медонад [53, с. 84].

Истиора дар достони «Ҳумой ва Ҳумоюн»-и Ҳочу қорбурди зиёд дорад, зеро тавассути он суханвар пеш аз ҳама, ҳақиқати бадеиро образнок, барҷаста ва бофасоҳат баён менамояд. Гузашта аз ин, истиора яке аз воситаҳои тасвиру баёни андешаи шоир аст, ки аз олами ҳаёлу тасаввур ва фазои эҷодкории вай дарак дода, ба каломи суханвар латофату зебоии хос зам менамояд.

Истиора дар достони мавриди назари мо асосан, дар заминаи ду мавзӯи тасвир қорбасти шудааст:

1. Ба василаи вожа ва ибороте, ки шоир ошиқ ё маъшуқро тавассути онҳо ном мебарад. Ин вожаҳо маъмулан, ба ҷойи зикри номи маъшуқа зоҳир мешаванд, ки аксар истиораҳои анъанавӣ буда, қаблан дар назми классикии форсу тоҷик истифода шудаанд, монанди «бут», «гул», «дилбар», «кабк», «мах», «махпайкар», «офтоб», «оҳу», «парӣ», «париваш», «паризод», «парипайкар», «паричеҳра», «сарв», «шакархо» ва ғ. Чунончи:

Маликзода гуфт: – «Эй **бути** ховарӣ,

Надонам чӣ қардӣ ба ҷодугарӣ

К-аз ин гуна шере шикори ту шуд,

Бар ин хоки раҳ хоксори ту шуд?!» [17, с. 387]

2. Калима ва ибораҳое, ки ба чойи аносири зебандаи маъшук меоянд, монанди «нарғис», «бодом», «оҳу» ба чойи **чашм**, «ёқут», «гулоб» ба чойи **ашк**, сарв, ростсарв, сарви озод, шамшод, ар-ар, тубӣ ба чойи **қад** ва ғ. Чунончӣ:

Ба чилва дароварда **шамшодро**,

Бале, **ростисарви озодро** [17, с. 403].

Агар ба қитъаи зер аз фасли «Посух додани Ҳумоюн» Ҳумойро»-и достон таваҷҷуҳ кунем, хоҳем дид, ки дар он калимаву ибораҳои «тунги шакар, «шакар», «дурчи гавҳар», «гуҳар», «ёқут», «рутаб», «ақиқ» ва ғайра ба маънии аслии худ наомадаанд. Хочу ба суҳан оғоз намудани Ҳумоюнро ин тавр тасвир намудааст:

Суманбаргрӯи ҳумоюнҷамол,

Ҳумоюн ба ному ҳумоюн ба фол.

Равон кард аз тунги шаккар шакар,

Фурӯ рехт аз дурчи гавҳар гуҳар,

Шакарро ҳаловат зи ёқут дод,

Рутабро зи шириншакар қут дод.

Ба ёқут бишкаст нархи набот,

Барангехт оташ зи оби ҳаёт.

Ақиқаш бибурд оби дурри Адан,

Чу тӯтӣ шакархой шуд дар суҳан [17, с. 464].

Абёти зер куллан аз образҳои мустаор таркиб ёфта, барои зинати тасвир ва дурӣ чустан аз вожа ва образҳои такрор ба имдоди Хочу расидаанд:

Зи **бодом гулбаргро** об дод,

Ба **фундуқ** сари зулфро тоб дод.

Пас он гаҳ **шакарҳои** ширинсуҳан,

Шакар рехт аз **шаҳди шаккаршикан**.

Сари **дурчи ёқут** бикшоду гуфт,

Ки «мушки таторӣ нашояд нухуфт» ... [17, с. 414]

Чунонки мебинем, суханвар ба таври образнок ба чойи чашм – «бодом», рухсор – «гулбарг», ангушт – «фундук» [писта], маъшуқа – «шакархо», сухан – «шакар», забон – «шаҳди шаққаршикан», даҳон – «дурч», лаб – «ёқут»-ро истифода намуда, тасвирро рангин ва суханро ба авҷи фасоҳат расонидааст. Ин ҷо аслан, соҳибистиораҳо оварда нашуда, танҳо истиорашавандаҳо зикр ёфтаанд, ки хонандаро барои дарки маънӣ намудан як андоза ташвиқу таҳрик медиҳад, то маъноӣ аслии мустаорот ва дар зимн маънии матлубро дарёбад.

Чу махро малик бар лаби бом дид,

Мусалсал ба гирди маҳаш шом дид [17, с. 459].

Чунин мисолҳоро доир ба истиора аз «Ҳумой ва Ҳумоюн» фаровон овардан мумкин аст ва онҳо дар батни асар хеле бисёранд. Вале ба назари мо, аз мисолҳои мазкур ҳам чигунагии масъала равшан аст.

Такрор. Дар достони «Ҳумой ва Ҳумоюн» санъати такрор фаровон истифода шудааст. Такрор дар луғат ба маънии бозгӯӣ, воғӯӣ, дуборақорӣ, воғардонидан омадааст. Аммо такрор ҳамчун истилоҳи адабиётшиносӣ ё яке воситаҳои баёни сухан ду ва ё чандбора айнан овардани вожаҳо дар асари бадеӣ аст.

Шоир барои боз ҳам сарех ва равшантар ифода кардани баён, калима ё таркибе ва ибораеро интихоб менамояд, ки фикри асосӣ бо он беҳтар зоҳир мешавад. Ин калима ё ибора ба тарзи таъкид дар як байт ва ё якчанд байт гаштаву баргашта такрор меёбад. Меёёри истифодаи ин санъат он аст, ки калимаи такроршаванда бамавқеъ ба кор равад ва он маъно матлубро равшан ифода намояд. Масалан, истифодаи такрори бамавриди калимаҳои «дур» ва «наздиқ» дар байти зерӣ «Ҳумой ва Ҳумоюн» баёнро муассир ва равшан гардонидаст:

Ҳама дур наздику наздиқ дур,

Шуда эман аз нору форигъ зи нур [17, с. 340].

Бино бар мушоҳидаи мо, дар достони «Ҳумой ва Ҳумоюн»-и Ҳочу аз анвои такрор бештар такрори мутлақ ба кор рафтааст. Ин навъи «такрорро мутлақ

чихати он гуфтаанд, ки мукайяд ба ҳеч қайде нест» [55, с. 201]. Ба ибораи дигар, ин навъро такрори комил низ метавон гуфт, зеро вожаҳои такроршаванда ба таври кулӣ аз чихати маъно якхеланд, аммо дар баробари ин дар таркиби ҷумла побанди ҳам нестанд ва ҳар яке дар ҷойи худ мустақилу озод афтодаанд. Чунончи, дар ин байт «Хумой ва Хумоюн»:

Ки эй рафта аз дида поят ба гил,

Хирад рафта аз дастат аз дасти дил [17, с.389].

Дар ин байт вожаҳои «рафта» дар мисраи аввалу сонӣ ва «даст» дар мисраи дуюм такрори мутлақанд, зеро онҳо дар матн ба як маънӣ омада, яке ба дигаре побанд нест, яъне ҳар яке мутлақо озоданд.

Ҳусайн Воизи Кошифӣ такрори мутлақро ба ду навъ шинохтааст: такрори мутлақи муфрад ва такрори мутлақи ҷомеъ. Такрори мутлақи муфрад назар ба қавли Ҳусайн Воиз «чунон бошад, ки лафзҳои такрорӣ дар як маҳал беш эрод карда нашавад ва шояд ки он такрор дар аввали байт, аввали мисроъи сонӣ, охири мисроъи аввал ва аввали мисроъи сонӣ, дар охири мисроъи сонӣ, дар байт бошад» [11, с. 323] Масалан, дар асари мавриди таҳлил як калима дар оғози мисраъҳо такрор ёфта, дар баробари як навъ мавзунияту хушоҳангии каломро таъмин намудан, ба гунае ба мусиқии дарунии матн таъсир гузоштааст. Чунончи, дар ин абёти «Хумой ва Хумоюн» вожаи «яке гуфт» дар рукнҳои садри байт такрор ёфта, боиси дилнишиву зебоии матн гардидааст:

Яке гуфт: «Булбул ба вақти саҳар

Бувад нолаи зери ӯ зортар»

Яке гуфт: «Қумрӣ ба фасли баҳор

Баровард дам, субҳ бонги ҳазор» .

Яке гуфт: «Агар 3-он ки дарде-ш ҳаст,

Чӣ дармон, чу кораш бурун шуд зи даст» .

Яке гуфт: «Маст аст, масти хароб,

Барорад ғиғон чун наёбад шароб» [17, с. 447].

Агар дар мисоли болой такрор фақат дар рукнҳои садри байт ба мушоҳида расад, дар порчаи поёни таркиби «якero» дар рукнҳои садру ибтидои байтҳо ба такрор омада бори маънии кашидаанд:

Якero ба дoston барорад зи сар,
Якero ба сар дар ниҳад тоҷи зар.
Якero ба хок андар орад зи тахт,
Якero кунад дар ҷаҳон некбахт.
Якero зи моҳӣ барорад ба моҳ,
Якero зи гоҳ андар орад ба чоҳ.
Якero ба кайвон барорад ба фавр,
Якero зи айвон барорад ба ҷавр [17, с. 377-378].

Ҳамчуни, вожаҳои «зи», «гаҳе», «гаҳ [гоҳ]», «гуфт» низ дар оғози мисраъҳои достони мавриди таҳқиқ зиёд такрор меёбанд. Хочу дар «Ҳумой ва Ҳумоюн» такрори ин вожаҳо ро тавре ба ҷо овардааст, ки он чун яке аз авомили муҳими мусиқӣ ва зебоии калом намудор гардида, зеҳни хонанда аз такрори онҳо дар оғози ҳар мисраъ ҳаргиз ҳаста намегардад, балки боиси навозиши завқу зеҳн мешавад. Тарзи офариниши такрорҳои гӯшнавоз аз маҳорати хосси гӯянда гувоҳӣ медиҳад. Чунончи, дар мисоли зерин вожаи «гоҳ» [«гаҳ»] ба дараҷаи хушоянд ва мувофиқи мақсад дар шакли такрори мутлақи муфрад омада, ба тағйирёбии ҳолати руҳониву амали қаҳрамони асар ишора менамояд:

Гаҳе лоба мекарду гоҳе тараб,
Гаҳе қанд меҳӯрду гоҳе рутаб.
Гаҳе масти май буду гаҳ масти хоб,
Гаҳе бо шаробу гаҳе бо рубоб.
Гаҳе дар хумору гаҳе нимамаст,
Гаҳе лаъли майгуну гаҳ май ба даст.
Бад-ин гуна то муддате даргузашт,
Зи айшу тараб ҳеҷ холӣ нагашт [17, с. 552].

Дигар аз навъи такрори мутлақ, ки такрори мутлақи чомеъ аст, дар асар камтар ба мушохида мерасад. Хусайн Воизи Кошиф дар таърифи ин навъи такрор мегӯяд: такрори мутлақи чомеъ ... чунон бошад, ки лафзҳои такрорӣ дар ду маҳал оранд [11, с. 345]. Чунончӣ:

Чӣ донад касе, к-ӯ зи дил ғофил аст,

Ки бемории бедилон аз дил аст [17, с. 442].

Такрори маъалвосита ва он чунон бошад, ки миёни ду лафзи такрор восита афтад. Масалан, дар ин байт:

Зи мӯйи миёни ту мӯйе шудам,

Зи мушки ту қонеъ ба бӯйе шудам [17, с. 460].

Зимнан, бояд ёдрас шавем, ки дар «Хумой ва Хумоюн» такрор ҳамзамон омили таъсиринок сохтани маънӣ аст. Дар абёти поёнӣ такрори мутлақи чомеъ таъсири маънӣ ва баёни матлабро баланд сохтааст:

Ба коми дили дӯстон бӯстон

Шуда бӯстони хуррам аз дӯстон [17, с. 538].

Равон гашта бо наргиси майпараст,

Чу гулдастае дастаи гул ба даст [17, с. 403].

Такрор дар «Хумой ва Хумоюн» вазифаҳои гуногунро адо мекунад, ки муҳимтаринашонро метавон чунин баршумурд:

3) Такрори айни вожаҳо (исм, сифат, феъл) дар охири мисраъ ё байт:

Пас он гаҳ бичастанд ҳамчун паланг,

Кашиданд куҳкӯбро танг-танг [17, с. 526].

Сиҳисарви симин-шро бори нор,

Паранди шаб аз гесуяш тор-тор [17, с. 547].

Он чи ба иртиботи ин санъат дар китобҳои бадеъ тавзеҳ гардида, ин аст, ки ин санъат барои чанд манзур ба кор бурда мешавад:

а) барои таъкид:

Гадои дараш бар шаҳон подшо,

Ба даргоҳи Ё подшоҳон гадо [17, с. 335].

Манам абри гириянда шаб то сахар,

Бувад абри гириянда болои сар» [17, с. 462].

б) барои таъмини динамикаи тасвир:

Гаҳе маҳ ба шах дарфикандӣ каманд,

Гаҳе шах зи маҳ баркашидӣ паранд [17, с. 550].

Гаҳе шер мегашт бар гӯр чир,

Гаҳе гӯр мечаст аз чанги шер [17, с. 550].

Сируси Шамисо такрорро ҳамчун равиши мустақили бадеӣ муаррифӣ карда, бар он назар аст, ки «усулан, такрорро бояд яке аз мухтассоти сабки адабӣ қаламдод кард» [160, с. 63]. Воқеан, ин гуфтаи Сируси Шамисо қобили мулоҳиза аст, зеро боздиди санъати такрор дар «Ҳумой ва Ҳумоюн»-и Ҳочу нишон дод, ки ин орояи бадеӣ дар офариниши маъниҳои бикр, мазмунҳои нозуку латиф, тасвирҳои хотирнишин ва ғайриинтизор низ мусоидат менамояд.

Зимнан, як нуктаи қобили таваҷҷуҳро меҷӯем, дар ин ҷо баён намоем. Ҳарчанд матлаби мавриди баён ба санъати такрор дахл надорад, вале дар поёни ин фасл тавзеҳи онро лозим донистем. Масъала ин аст, ки дар «Ҳумой ва Ҳумоюн» баъзе аз мисраъҳо дар чанд ҷойи дoston айнан, такрор меёбанд.

Масалан, мисраи «Зи чашмаш равон гашта сад чашма об» бори аввал дар фасли «Рафтани Шохзода Ҳумой бо Беҳзод ба талаби Ҳумоюн» омада, айнаи ҳамин мисраъ бори дувум дар фасли «Дидани шахзода Ҳумой Ҳумоюнро дар ҳоб ва рӯй ниҳодан ба шаҳри Чин» такрор гардидааст. Гуфтанист, ки дар ҳар ду маврид мисраи «Зи чашмаш равон гашта сад чашма об «мисраи ҷуфти байт аст. Аммо бори савум ин мисраъ дар фасли «Расидани Беҳзод ва Фаринӯш ба корвон ва огоҳӣ ёфтан аз ҳоли шохзода Ҳумой ва бо ӯ боз омадан ба шаҳри Чин ва Ҳумоюнро аз сардоба берун овардан ва байте чанд ба васфи шутур» такроран истифода шуда, мисраи тоқи байт аст. Қобили зикр аст, дар ҳар се маврид мисраъ барои тасвири ҳолати руҳиву равонии шохзода Ҳумой истеъмом гардидааст. Ё ин

ки мисраи «Дилаш чун кабӯтар тапидан гирифт» дар фасли «Руй овардани Ҳумой ба боргоҳи Фағфури Чин ва расидан ба кавкабаи Ҳумоюн» овардашуда, дар фасли «Ошиқ шудани Фаринӯш бар Паризод ва ошкор кардани ҳоли Ҳумоюн ва рафтан ба талаби Ҳумой» мукарраран истеъмол мегардад. Ҳамчунин, мисраи «Ба Кайвон баромад хурӯши хурӯс» низ ду маротиба – чойе дар мисраи аввал ва чойи дигар дар мисраи дуюм айнан такрор ёфтааст.

Аз ин ҳама дармеебем, ки Хочу дар достони «Ҳумой ва Ҳумоюн» на танҳо такрори калимоту иборот, балки такрори мисроъро низ худогоҳ ва ё нохудогоҳ мавриди истифода қарор додааст. Ин ҷо «худогоҳ» ва «нохудогоҳ» бар он хотир гуфтем, ки эҳтимоли бошуурона ва бешуруна такрор намудани сатрҳои байт вучуд дорад, ки чунин такрори мисраъҳоро назми классикии мо дар таҷриба дорад, ки намунаи онро дар ғазалиёти Мавлавӣ ба осонӣ мушоҳида карда метавонем.

Чойи таачҷуб нест, агар гуфта шавад, ки Хочу дар мукаррар истифода намудани мисраи болоӣ худ огоҳона тасмим гирифтааст, зеро ин мисраъ танҳо барои ифодаи авзову ҳолати як нафар – Ҳумой мавриди қорбаст қарор ёфтааст. Мумкин аст, баръакси ин ҳам бошад, зеро чунонки дар фаслҳои болоӣ тазаккур ёфт, достон дар бадали чанд сол ба танаффусҳо навишта шуда, тасодуфан такрор омадани мисроъ дар достон як амри табиӣ ба назар мерасад, ҳол он ки дар жанрҳои нисбатан хурди адабӣ низ такрори мисраъҳо ба чашм мерасанд.

Тавсиф ва сифатчинӣ. Тавсиф яке аз воситаҳои муҳимми тасвири бадеӣ буда, бидуни он мавҷудияти ҳеҷ як асари бадеиро тасаввур намудан ғайриимкон аст. Зеро «тавассути тавсифҳо симои зоҳириву олами маънавии қаҳрамонҳо, ҳодисаву ашёву ҷиҳоз, характерҳои муҳимми қаҳрамонҳо комилтар аён мешаванд. Ба ибораи дигар, маҳз авсоф инъикоси образноку таъсирбахши ҳодисаҳо, қаҳрамонҳо, ашёву ҷиҳозро таъмин мекунад» [78, с. 50]. Суханвар «барои тасвир кардани ягон воқеа, касе ё чизе гоҳе сифатеро меорад, ки яке аз муҳиммтарин хусусиятҳои он воқеа, он касе ё чизеро хеле барҷаста нишон

медихад» [78, с. 96]. Масалан, сифатхое, ки дар абёти поёнии «Хумой ва Хумоюн» омадаанд, ҳар яке аз вижагиҳои асосии воҳиди тасвиршаванда – абрро тавсиф намудаанд:

Чу он **абри боранда** маҳмил биронд,

Сиёҳӣ бар ин сабзгулшан намонд [17, с. 473].

Зи ногаҳ баромад яке **тираабр**,

Хурӯшон чу шеру **ғиревон** чу бабр [17, с. 410].

Аё **абри тардомани тираруй**.

Чаро тирай бо ман, охир бигӯй?! [17, с. 471].

Сифатчинӣ дар адабиёт як чизро ба чанд ном ё чанд сифат дар пайи якдигар ёд кардан аст. Сифатчинӣ бар ҳасби маъмул бо ду роҳ ифода карда мешаванд. Аввалӣ, дар шакли чида шуда омадани тавсифҳо оварда шуда, дигарӣ, сифатҳо паи ҳам, ба ҳукми ибораи мусалсал меоянд. Дар «Хумой ва Хумоюн» ҳар ду навъи сифатчинӣ ба мушоҳида мерасад.

Дар байтҳои поёнӣ сифатҳои хоси асп барои таъкидан баён намудан барчида шудаанд:

Яке бодпо барқи ҳомуннавард

Заминкӯби дарёбури чархгард [17, с. 362].

Яке гӯр дид андар он паҳндашт,

Ки бар тарфи нахчиргаҳ бар гузашт.

Лабонаш зи ёкуту мушкин-ш дум

Сари дасташ аз лаълу заррин-ш сум

Сияҳчаишму гесувашу маҳҷабин

Паринӯю дарёбуру кӯҳсурин [17, с. 364]

Диле доштам пеш аз ин барқарор,

Хирадманду фармонбару хушёр [17, с. 388].

Дар байти зер сифатҳои бод чида шуда омадаанд:

Макун тундӣ, эй боди бе оби сард,

Фусурдадами қачрави ҳарзагард [17, с. 473].

Муболиға. Муболиға дар адабиёти мо ҳамчун меҳвари санъатҳо дар ифодаи фикр, тасвиру тавсиф ва монанди инҳо арзиши баланди бадеиро дорост. Бино ба навиштаи Туракул Зехнӣ: «Гоҳе нависанда дар тасвир ва ситоиш чизе аз ҳадди табиӣ ва аслиӣ мебарояд, онро калонтар ва ё хурдтар карда нишон медиҳад, дар таъриф ба болотарин нукта мебарорад ва ё ин ки ба пасттарин дараҷа мефарорад, ки ин ҳолати тасвир муболиға ном дорад. Дар забони халқ муболиға болобардорӣ ва муҳобот номида мешавад» [53, с. 92]. Пас, моҳияти муболиға аз андоза берун таърифу тавсиф кардани чизе, аз ҳад гузаронидан дар таъриф (дар сухан) будааст. Чунончи, Хочу дар «Хумой ва Хумоюн» дар тасвири миёни қаҳрамони асар аз андозаи табиӣ ва аслиӣ берун рафта, онро дар наҳифиву нозукӣ ба нестӣ овардааст, ки ин албатта, муболиға аст:

Миёни ту ҳамчун даҳон ҳеч нест,

Туро бо камар дар миён ҳеч нест [17, с. 445].

Қобили тазаккур аст, ки Хочуи Кирмонӣ дар «Хумой ва Хумоюн» ҳини тасвирҳои ҳамосӣ ва майдони ҳарбу разм даст ба муболиға мезанад, зеро муболиға ва анвои он яке мухтассоти осори ҳамосӣ буда, барои тезу тунд тасвир намудани воқеа мусоидат менамояд. Чунончи:

Чунон бар сипар зад, к-аш аз захми даст

Сари теғ бо қабза дарҳам шикаст [17, с. 479].

Гоҳе муболиғаҳои Хочу дар партав ва таъсири муболиғаҳои Фирдавсӣ офарида шуда, мазмунҳои тоза ва маъниҳои латифро бозгӯ мекунанд. Чунончи, дар абёти зерин Хочу аз ҳадди муболиға гузашта, ба ғулув рӯй овардааст. Ғулув ҳамчун яке аз анвои муболиға, даргузаронидани тасвир аз сарҳади ақлу мантиқ аст. Вале ҳамин ғулувви шоирона барои пуртаъсир кардани каломи шоир ва афзудани ҳусну таровати сухани ӯ муассир афтодаанд:

Зи сумми сутурони ҳомуннавард,

Пур аз гард шуд гунбади лочвард.

Сари теғ бар авчи гардун расид.

Хайи бодпоён ба Чайхун расид.

Руҳи шоҳи гардун шуд аз бим зард,

Пур аз хок шуд чашмаи маҳ зи гард [17, с. 479].

Ин абёти Хочу ба зеҳни кас ҳамон тасвири барҷастаи пурмуболиғаи Фирдавсиро мерасонад, ки майдони ҷангро тасвир намуда мегӯяд:

Зи сумми сутурон дар он паҳндашт,

Замин шуд шашу осмон ғашт ҳашт [36, с. 298].

Аз баррасии достони «Ҳумой ва Ҳумоюн» маълум мегардад, ки Хочу завқи баланди суҳанварӣ ва суҳансароӣ дошта, ба ҳубӣ дарёфтааст, ки дар тасвирҳои ҳамосӣ, ҳолати эҳтиросӣ ва майдони корзор мавқеи иғроку ғулув бояд махсус бошад. Аз ин рӯ, дар истифодаи бамавқеи ғулув дар офаридани тасвир ва ё баёни матлаб камоли маҳоратро ба ҳарч додааст:

Зи ҳомун барангехт ҳомуннавард

Ниҳон кард гардуни гардон зи гард.

Барафтохт болу биёзид ҷанг,

Камарбанди дилбанд бигрифт танг.

Чу боди вазон даррабудаи зи зин

Ба нерӯ бароварду зад бар замин.

Ба кирдори барқ аз тақовар бичаст

Сарашро зи тан хост бибурид паст [17, с. 480].

Дар байти аввал зери гарди аз тохтутози асп (ҳомуннавард) дар дашт ҳосилгардида пинҳон шудани осмон як андоза аз воқеият дур аст, вале тавассути иғроқи шоирона суҳанвар аз тезиву тундии ғашти асп дарак медиҳад.

Дар абёти дувуму сеум рақиб (Ҳумоюн)-ро аз зини асп ба замин гузоштани Ҳумой тасвир шудааст, ки ин ҷо муболиға – монанди боди вазанда аз сари зин рабуда, бо тамоми нерӯ ба замин задан, бори маънӣ кашидааст.

Дар байти чахорум, ҳаракати тезу бошитоби Ҳумой ба чаҳиши барқ ташбех зада шудааст, ки чанбаи муболиғавӣ дорад.

Зимнан бояд гуфт, ки дар мисраи дуоми байти чахоруми порчаи болоӣ, ки аз нашри тоҷикистонӣ оварда шудааст, халали вазнӣ мушоҳида мешавад. Агар дар ин мисраъ калимаи «бибурид» дар шакли «бибрид» навишта шавад, он гоҳ ин ғалат аз байн хоҳад рафт.

Дар муболиғаву игроқҳои истифоданамудай Ҳочу хонанда мавқеи таҳайюлро равшан ҳис менамояд. Аз ин рӯ, маҷоз ва анвои он – игроқу ғулув барои дарку эҳсоси шиддати тасвир кӯмак мекунад, яъне тасвирҳо хеле эҳсосшаванда мегарданд. Аммо як нуктаи қобили мулоҳиза ин аст, ки тасовири маҷозӣ дар асоси бунёди ташбеҳу истиора сурат мегиранд, зеро ташбеҳу истиора динамикаву экспрессивияти тасвирро шиддат бахшида, барои халқи мазомини аз ҳадди табиӣ дур замина мегуздоранд. Дар ҳамин замина, хоҳем дид, ки домани тасовири маҷозӣ густарда мешавад:

Ҳумойи ҳумоюн зи пушти Ғуроб,

Зи чашмаш равон гашта сад чашма об [17, с. 372].

Зи хуни дилаш дида дарё шуда,

Зи оҳаш фалак зеру боло шуда [17, с. 423].

Нағмаи ҳуруф (аллитератсия). Нағмаи ҳуруф – такрори ҳуруфи яхела ё ҳаммаҳраҷ дар шеър аст, ки ба он ифодаи махсуси мусиқии зебо медиҳад. Дар поэтикаи классикии форсу тоҷик чунин истилоҳ ё санъати шеърӣ мавҷуд набуд. Дар забони русӣ нағмаи ҳуруфро аллитератсия (аллитерация) меноманд, ки он решаи лотинӣ (Alliteration) дорад. Дар забони лотинӣ «litera» ба ҳарф гуфта мешавад.

Адабиётшиноси тоҷик Б. Раҳматов, зимни таҳқиқи хасосиси сабкӣ ва поэтикии «Ҳамса»-и Ҳочуи Кирмонӣ ин навъи орои бадеиро шартан «поэтикаи ҳуруф» [17, с. 13] номидааст, аммо ба сабаби комилан мафҳум набудани истилоҳи сохтани муҳаққиқ бо пешниҳоди ӯ дар ин замина наметавон розӣ шуд. Зеро чунонки маълум аст,

истилоҳ бояд дар заминаи яке аз барҷастатарин аломатҳои мафҳум сохта шуда, мазмуни онро пурра ифода карда тавонад. Дар истилоҳи шартан пешниҳоднамудаи Б. Раҳматов ҳамин аломати намоёни мафҳум ифода нашудааст. Албатта, «хуруф» яке аз шохиси ин истилоҳ аст ва метавонад, ҷузъи ин истилоҳ бошад, аммо муҳаққиқи мазкурро мебоист, ба ҷойи калимаи «поэтика» вожаи дигареро баргузинад, то мафҳум равшан ифода шавад. Дар ин замина, Б. Раҳматов метавонист, аз истилоҳҳои роиҷе, мисли «мусиқии хуруф», «нағмаи хуруф», «вохорой», «таносуби хуруф», ки муҳаққиқон барои аллитератсия истифода менамоянд, баҳра барад.

Аллитератсия такрори бадеии овозу ҳарфро гӯянд. Ин истилоҳро ба форсӣ вохорой ё нағмаи хуруф гуфтаанд:

Дилам дилбару дилрабояш туй,

Чӣ дармон, чӣ дардам, давояш туй [17, с. 463].

Дар байти мазкур паи ҳам такрор омадани ҳамсадои **д** дар мисраъҳо нағмаи хуруфро ба вучуд овардааст. Дар байти поёнӣ ҳамсадои **ш** дар мисраи аввал ва дар мисраи дуюм ҳамсадои **м** боиси хушоҳангӣ гардидааст:

Чу аз **шир** пардахта **шуд** **шахди** ӯ,

Баромад **мах** аз **матлаи** **махди** ӯ [17, с. 360].

Дар намунаҳои зер низ мукаррар омадани ҳамсадои **ш**:

Шакар шӯр аз он **шахди шакарвашаш**,

Гухар об аз он лаъли чун ота**шаш** [17, с. 413].

Сияҳгӯ**ш** бар охуе га**шта** чир

Шуда об **шамшер** дар ҳалқи **шер**

Шаҳи шомӣ аз охувон ча**шмёр**

Намебуд бе охувонаш қарор [17, с. 441].

Хочуи Кирмонӣ дар офариниши маънии тоза ва ҳалқи лафз бориқандешӣ ва нозукбинии вижаеро аз худ нишон дода, саноеи бадеиро дар анҷоми ин кор васила намудааст ва ба ҳамин сабаб, ӯро ҳаллоқулмаонӣ лақаб ниҳодаанд.

На ҳастӣ, ки мастӣ зиён дорадам,

На мастӣ, ки ҳастӣ зиён дорадам [17, с. 566].

Тарсеъ аз ҷумлаи санъатҳоест, ки агар бо *ӯ* санъати дигаре мисли таҷнис ва иштиқоқ ва ғайри он ҳамроҳ гардад, ҳусни калом афзунтар, пурмоятар ва баландпоятар шавад. Агар тарсеъ бо таҷнис ояд, онро «тарсеъи ботаҷнис» гӯянд:

Зи **бурчи** шаҳй ахтаре тобнок

Зи **дурчи** маҳй гавҳаре обнок [17, с. 563].

Атоуллоҳ Маҳмуди Ҳусайнӣ дар «Бадоеъ-ус- саноеъ» [38, с. 14] фармуда, ки агар онро риоят кунанд, ки лафзҳо дар ҳаракот ва саканот низ мувофиқ бошанд, дар ғояти латофат бошад. Мисол:

Якero диҳй болу хонй ба хеш,

Якero диҳй молу ронй зи пеш [17, с. 335].

Фалак-шон шиrhoисари боргоҳ,

Малак-шон гадои дари хонақоҳ [17, с. 340].

Зи фарсанги *ӯ* бўйи хун омадй,

Зи ҳар санги *ӯ* чӯйи хун омадй [17, с. 374].

Гаҳе посбонам ба зорй кушй,

Гаҳе боғбонам ба хорй кушй [17, с. 461].

Чу мурғи паранда паридан гирифт,

Чу ваҳши раманда рамидан гирифт [17, с. 523] .

Магас бин, ки бо шоҳ бозй кунад,

Асас бин, ки бо шоҳ бозй кунад [17, с. 574].

Даромад бихори мусибат ба мавч,

Баромад бухори фаҷиат ба авч [17, с. 527].

Аз баррасии ҷанбаҳои ҳунарий ва бадеии «Хумой ва Хумоюн» метавон ба натиҷае расид, ки Хочу достони хешро тавассути корбурди санъатҳои сухан ва аносири бадеӣ зинат бахшида, омилҳои тасвири бадеиро ҷиҳати муассиру матлуб гардидани афкораш корбаст намудааст. Бешубҳа, корбурди саноеи бадеӣ ба рифъати ҷанбаи ҳунарии он тавъам омада, сухани шоирро муассир ва мақбул гардониданд.

Хулоса

Аз омӯзишу таҳқиқ ва баррасии рӯзгору осори Хочуи Кирмонӣ ва достони «Хумой ва Хумоюн»-и ӯ чунин бармеояд, ки дар баробари он таҳқиқоте, ки дар адабиётшиносии ватаниву хориҷӣ доир ба арзишу аҳаммияти осори Хочу ба анҷом расидааст, боз ҳам осори ин шоири маъруф, хосса достони «Хумой ва Хумоюн»-и ӯ ниёзи бештаре ба пажӯҳиш дорад.

Омӯзишу таҳқиқи вижагиҳои ғоявӣ бадеии достони «Хумой ва Хумоюн» моро ба натиҷаи муайяне мерасонад, ки онҳоро метавон ҳамчун хулосаҳои илмӣ диссертатсия ба таври зайл баршуморӣ кард:

1. Аз баррасӣ ва омӯзиши ном, таҳаллус ва алқоби Хочуи Кирмонӣ маълум шуд, ки дар ин хусус дар адабиётшиносӣ баҳсу андешаҳои ба ҳам муҳолиф мавҷуданд. Баҳсу назарҳои дар ин мавзӯ ба миён омадаро таҳлил намуда, дар асоси сарчашмаҳо метавон муайян кард, ки Хочуи Кирмонӣ рӯз, моҳ ва соли таваллуди хешро дар ашъораш ба таври ошкоро ва ғайрӣ баён намудааст, ки ин ҷиҳати дурӣ чустан аз ҳама гуна иштибоҳу тахминҳо, ки дар таини таърихи таваллуди аксар шоирони классики форсу тоҷик ба миён меояд, мусоидат менамояд. Ҳамчунин, шоир номи воқеии худро ба вузӯҳ дар ашъораш баён мекунад ва бо ин амали хеш тамоми баҳсҳои мутазадро, ки перомони ин мавзӯ миёни соҳибназарони гузаштаву имрӯз ба вучуд омада буданд, аз байн мебарад. Таҳаллуси шоир – Хочу дар баробари он ки мансубияти шоирро ба хонаводаи бузургон – хоҷагон ифода намояд, ба шеваи гуфтори мардуми Кирмон – зодгоҳи шоир низ бевосита рабт дорад, ки аз мадди назари пажӯҳишгарон дур мондааст. Лақабу унвонҳои ифтихории Хочуи Кирмонӣ «нахлбанди шуаро», «халлоқулмаонӣ», «маликулфузало» ба эътибор, қудрату таъъ ва ҳунару навгариҳои ӯ дар ҳунари шеърӣ иртибот доранд [2-М].

2. Аз Хочуи Кирмонӣ мероси арзишманде то замони мо омада расидааст, ки аз ҳар ҷиҳат шоистаи омӯзишу пажӯҳиш мебошанд. Хочуи Кирмонӣ дар эҷоди ғазал маҳорату истеъдоди ғайриоддае доштааст, ки бидуни шак, ӯро метавон дар

радифи бузургтарин ғазалсароёни асри худ – Хоча Ҳофизи Шерозӣ ва Шайх Камоли Хучандӣ гузошт ва шинохт. Хочу дар эҷоди анвои гуногуни шеър, аз кабили қасида, мусаммат, тарҷеъбанд, таркиббанд, қитъа ва рубой қудрату тавоноии зиёд нишон дода, барои густаришу таҳаввули ин жанрҳо хидмати арзанда намудааст. Аз мутолааи осори арзишманде, ки аз Хочуи Кирмонӣ ба мерос мондааст, чунин бармеояд, ки воқеан, ӯ дӯстдори пешаи худ буда, умри азизашро дар ин роҳ ба сар овардааст. Аз ин рӯ, Хочу дар замони зиндагияш ва баъд аз даргузашташ аз ин дунёи фанӣ то ба имрӯз назди ҳамагон маҳбубу мақбул аст [2-М; 6-М].

3. Хочуи Кирмонӣ дар эҷоди маснавӣ низ маҳорату ҳунарнамоии ғавқулодаи хешро нишон дода, анъанаи хамсанависиро дар адабиёти асри XIV идома дода, бо эҷоди ду достони саргузаштии марғуб – «Ҳумой ва Ҳумоюн» ва «Гул ва Наврӯз» чун устоду идомабахши достонҳои ишқӣ-романтикӣ эътироф гардидааст [6-М].

4. Нусхаҳои хаттии достони «Ҳумой ва Ҳумоюн» дар китобхонаҳои маъруфи Русия, Амрико, Британия, Олмон, Ҳиндустон, Покистон, Эрон, Туркия, Озарбойҷон, Узбекистон ва Тоҷикистон нигоҳдорӣ мешаванд. Аз мундариҷаи феҳристҳои нусхаҳои хаттӣ маълум гардид, ки дар китобхонаҳои олам «Ҳумой ва Ҳумоюн» дар 97 дастхат ба шакли алоҳида, дар таркиби «Куллийёт» ва «Ҳамса»-и шоир ба қайд гирифта шудаанд. Бисёре аз ин нусхаҳо аз китобхонаҳои Эрон дастрас кардан мумкин аст [3-М; 4-М].

5. Чустучӯ ва мутоилаи феҳристҳои нусхаҳои хаттии форсӣ ва таҳқиқоти адабиётшиносон собит кард, ки дар китобхонаҳои шаҳрҳои Қуния [1 нусха], Истамбул [7 нусха], Техрон [1 нусха], Лондон [2 нусха], Мюнхен [1 нусха], Тошканд [3 нусха], Калкутта [1 нусха], дар маҷмӯ, 44 нусхаи дастнависи «Ҳумой ва Ҳумоюн»-и Хочуи Кирмонӣ мавҷуд мебошад [4-М].

6. «Ҳумой ва Ҳумоюн»-и Хочуи Кирмонӣ, ки онро Камол Айнӣ дар асоси чаҳор нусхаи қаламӣ тасҳеҳ ва нашр намудааст, аввалин матни бо роҳи муқобалаи нусхаҳои хаттӣ тасҳеҳгардида мебошад, ки аз соли 1348 ҳ.ш. / 1970 м. инҷониб

дар истифодаи аҳли адаб қарор дошта, арзиши илмии хешро ханӯз аз даст надодааст, аммо таҳқиқи матншиносии наشري мазкур собит сохт, ки новобаста аз равиши интихобкардаи нақду тасҳеҳи матн, бо истифода аз нусхабадалҳои дар хошия зикрнамудаи мусахҳеҳ имкони боз ҳам сатҳу сифати танқеҳи матнро баланд бардоштан мавҷуд аст [4-М].

7. «Хумой ва Хумоюн»-и Хочуи Кирмонӣ дар таърихи адабиёти форсу тоҷик достони аз нигоҳи мазмуну мундариҷа нав аст. Ҳарчанд номҳои Хумой ва Хумоюн дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ ва «Ҳафт пайкар»-и Низомӣ якҷанд маротиба вомехӯранд, дар таърихи адабиёти форсу тоҷик пеш аз Хочу ва баъд аз ӯ ҳеҷ кас достони ҷудогонае иншо накардааст. Хочу барои достони «Хумой ва Хумоюн» вазни мутақориби мусаммани маҳфуз/мақсурро (V - - / V - - / V - - / V - /V~) интихоб намудааст, ки пеш аз ӯ дар ин вазн танҳо достонҳои ҳамосӣ («Шоҳнома»-и Фирдавсӣ ва «Искандарнома»-и Низомӣ) эҷод шудаанд ва бо ин кор ба анъанаи эҷоди достонҳои ишқӣ дар вазни мутақориб асос гузоштааст [1-М; 8-М].

8. Сарчашмаи достони «Хумой ва Хумоюн»-и Хочуи Кирмонӣ сужету мазмуни яке аз афсонаҳои қадимаи эронӣ будааст, ки дар ин хусус муаллифи асар ишораҳои малеҳе низ кардааст [3-М].

9. Дар бораи сохту мундариҷаи куллии достон бояд гуфт, ки ҳарчанд ин асар аз нигоҳи мазмуну муҳтаво тоза ба назар мерасад, Хочу дар ин асари худ, то андозаи зиёде таҳти таъсири суннати достонпардозии дигарон боқӣ мондааст. Дар сурудани «Хумой ва Хумоюн» Хочу бештар ба шеваи Фирдавсиву Низомӣ ва маснависароёни асри XIII назар доштааст, вале бояд гуфт, ки пайравии ӯ танҳо дар шеваи кор аст, на бар асоси маншаи он [6-М; 8-М].

10. Аксари муҳаққиқон қайд менамоянд, ки Хочуи Кирмонӣ дар эҷоди «Хумой ва Хумоюн» бештар таҳти таъсири Низомӣ мондааст, аммо инсофан бояд гуфт, ки Хочу дар сохтори достони хеш дигаргуниҳои ҷашмрасеро ҳам ба вуҷуд овардааст [6-М].

11. Аз мукоиса ва баррасии достони «Хумой ва Хумоюн»-и Хочу бо «Хусрав ва Ширин»-и Низомӣ бармеояд, ки Хочу бештар аз ҳама ба достони «Хусрав ва Ширин» тавачҷух дошта, аз Низомӣ таъсири зиёд пазируфтааст, ки аз ин чихат баъзе аз донишмандон «Хумой ва Хумоюн»-ро назирае ба «Хусрав ва Ширин» гуфтаанд. Бо вучуди ин ҳамоҳангӣ, ки байни ин ду достон ба назар мерасанд, ҳаргиз наметавон гуфт, ки Хочу як муқаллид буд ва ҳеҷ ҳунаре аз худ нишон намодааст. Балки Хочу аз пайравони муваффақи Ҳаким Низомӣ аст, ки дар бештари маврид кӯшиш намудааст, ҳунару истеъдоди худро дар баёни воқеаҳои достон ба кор барад ва то чое муваффақ ҳам шудааст. Дар ҳама маврид Хочу сабӣ бар он дорад, ки бештар хубтар аз пешиниён достони ишқии худро, хосса аз Низомӣ баён кунад [6-М; 7-М].

12. Тарз ва равиши сухани Хочуи Кирмонӣ дар достони «Хумой ва Хумоюн» бо сабки роҷу маъмули замони зиндагиву эҷоди суханвар – асри XIV иртибот дорад. Дар «Хумой ва Хумоюн»-и Хочу, бо тақозои сабки ироқӣ, истилоҳоти фаннӣ луғоти арабии дучузъаву сечузъа ва такаллуфу тасаннуъ хеле зиёд истифода гардида, аммо ин ба маърифати матлабҳои шоир ҳалале ворид накардааст, зеро ҳананда ҳангоми мутолиаи достон ҳеҷ гоҳ осори ҳастагиро эҳсос намекунад. Хочу барои баёни афкори авотиғӣ худ саноеи бадеии лафзӣ маънавӣ ва баъзе аз аносири сабки хуросонӣ чунон моҳирона истифода намудааст, ки гуногунии онҳо осори ҳама гуна ранҷи равонӣ кайфияти ноҳушро рафъ месозад [5-М; 7-М].

13. Дар масъалаи корбурди вожаҳои ноби тоҷикиву форсӣ дар «Хумой ва Хумоюн» мухтассоти адабии сабки хуросонӣ назар ба сабки ироқӣ бештар ба чашм мерасад, ҳарчанд ки Хочу дар достон ба овардани калимаву ибороти арабӣ ё вожаҳои сечузъаву чаҳорчӯзӣ тоҷикӣ низ майли тамом дорад [1-М].

14. «Хумой ва Хумоюн» аз нигоҳи истифодаи калимоти туркиву муғулӣ, ки дар сабки ироқӣ назар ба сабки хуросонӣ истеъмоли онҳо хеле зиёд гардид, низ қобили тавҷҷӯҳ аст. Вожаҳои туркиву муғулӣ дар достон басомади чашмрасе

надоранд ва вожаҳои иқтибосии ғайрифайол ба ҳисоб мераванд. Корбурди онҳо аксаран, бо талаботи мазмуну муҳтавои асар ва вобаста ба ҳолати тасвир сурат гирифтааст [3-М; 9-М].

15. Аз баррасии ҷанбаҳои ҳунарии ва бадеии достони «Ҳумой ва Ҳумоюн» маълум гардид, ки Ҳочу бо корбурди санъатҳои сухан ва аносири бадеӣ асари ҳудро зинат баҳшида, омилҳои тасвири бадеиро ҷиҳати муассиру матлуб гардидани афкораш корбаст намудааст. Дар «Ҳумой ва Ҳумоюн» истифодаи таҷнис, ташбеҳ, истиора, муболиға, такрор, тавсифу сифатчинӣ барин ороҳҳои адабӣ ҷиҳати таъйини сухани шоир мусоидат намуда, ҳунари суханорории Ҳочуи Кирмониро ошкор намудааст [5-М; 7-М].

Тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқот

Аз омӯзиши мавод ва баррасии масъалаҳои дар диссертатсия матраҳшуда чунин бармеояд, ки он нахустин пажӯҳиши фарогир рӯч ба масъалаҳои матншиносӣ ва поэтикии достони «Ҳумой ва Ҳумоюн»-и Ҳоҷуи Қирмонӣ мебошад. Аз ин рӯ, бо натиҷагирӣ аз таҳқиқи мавзӯ чӣхати истифодаи амалии он чунин тавсияҳо пешниҳод карда мешаванд:

1. Диссертатсия метавонад, барои омӯзиш ва таҳқиқи адабиёти асри XIV, вижагиҳои осори манзум, хосса дoston (маснавӣ)-ҳои асри мазкур, масъалаҳои матншиносӣ ва поэтикаи ин навъ осор мусоидат намояд.

2. Матолиби дар диссертатсия ироашуда барои ошно намудани доираи васеи хонандагону дӯстдорони адабиёти бадеӣ бо паҳлуҳои нави зиндагиву фаъолияти эҷодии Ҳоҷуи Қирмонӣ ва маҳорати дostonсароии ӯ метавонанд, хидмат кунанд.

3. Бо таъ бар муътабартарин ва қадимтарин нусхаҳои хатӣ барои таҳия ва chopи илмию интиқодии достони «Ҳумой ва Ҳумоюн»-и Ҳоҷуи Қирмонӣ ва дар маҷмӯъ, «Ҳамса»-и ӯ ба хатти кириллӣ бо ҷалби бештари муҳаққиқони дохиливу хориҷӣ метавонад, мусоидат намояд.

4. Дар асоси натиҷагирӣҳои дар диссертатсия баанҷомрасида метавон пайвандҳои мавзӯӣ ва сохтори достони Ҳоҷу бо дostonҳои дигари адабиёти форсу тоҷик мавриди омӯзиш қарор гирад.

5. Натиҷаҳо ва хулосаҳои таҳқиқоти мазкурро метавон дар амалияи илми адабиётшиносӣ, бахусус ҳангоми таълими масоили марбут ба таърихи адабиёти классикии тоҷик, нусхашиносӣ, матншиносӣ, сарчашмашиносӣ, вижагиҳои поэтикӣ ва таҳлили филологии матн истифода кард.

Рӯйхати адабиёт

I. Сарчашмаҳо:

1. Айнӣ, С. Намунаи адабиёти тоҷик [Матн] / С. Айнӣ. Аз хатти форсӣ таҳия ва тасҳеҳи М. Акбарзод. – Душанбе: Адиб, 2010. – 438 с.
2. Балёнӣ, Т.М. Арафот-ул-ошиқин ва арасот-ул-орифин. Иборат аз 8 ҷилд. [Матн] / Тақиуддин Муҳаммад ибни Муҳаммад Авҳадии Балёнӣ. Тасҳеҳи Забеҳулло Соҳибқорӣ, Омина Фаҳраҳмад. Бо назорати илмии Муҳаммади Қаҳрамон. – Техрон: Маркази пажӯҳиши мероси мактуб, 1389. – 979 с.
3. Бекдилий, Л.О. Оташкада [Матн] / Лутфалибеки Озар Бекдилий. Бо эҳтимоми Ҳ.Н. Содот. – Техрон: Асотир, 1389. – 1154 с.
4. Босвард, К.Е. Силсилаҳои исломӣ [Матн] / К.Е. Босвард. – Техрон, 1959. – 358 с.
5. Ганҷавӣ, Н. Куллийёт. Иборат аз 5 ҷилд. Ҷ. 2. [Матн] / Н. Ганҷавӣ. Ба ҷоп тайёркунанда, муаллифи сарсухан ва мураттиби луғату тавзеҳот: А. Афсаҳзод. – Душанбе: Ирфон, 1982. – 368 с.
6. Ганҷавӣ, Н. Куллийёт. Иборат аз 5 ҷилд. Ҷ. 3 [Матн] / Н. Ганҷавӣ. Ба ҷоп тайёркунанда, муаллифи сарсухан ва мураттиби луғату тавзеҳот: А. Афсаҳзод. – Душанбе: Ирфон, 1983. – 416 с.
7. Ганҷавӣ, Н. Куллийёт. Иборат аз 5 ҷилд. Ҷ. 1 [Матн] / Н. Ганҷавӣ. Ба ҷоп тайёркунанда, муаллифи сарсухан: З. Аҳрорӣ. – Душанбе: Ирфон, 1983. – 464 с.
8. Ғаффорӣ, Қ.М. Таърихи Нигористон [Матн] / Қозӣ Аҳмад ибни Муҳаммади Ғаффорӣ. – Техрон: Ҳофиз, 1352. – 548 с.
9. Дироятӣ, М. Феҳриствораи дастнавиштаҳои Эрон. Иборат аз 12 ҷилд. Ҷ. 10. Чопи аввал [Матн] / М. Дироятӣ. – Техрон: Музей ва маркази асноди Маҷлиси Шурои исломӣ, 1389. – 1199 с.
10. Кайковус, У. Қобуснома [Матн] / У. Кайковус. Ба ҷоп ҳозиркунанда: М. Муллоаҳмадов. – Душанбе: Маориф, 1979. – 192 с.

11. Кашифи, К.Х. Бадоеъ-ул-афкар фи санаеъ-ул-ашъар [Текст] / К.Х. Кашифи; Изд. текста, предисловие и указатель Р. Мусульманкулова. – М.: Наука, 1977. – 236 с.
12. Кирмонӣ, Х. Ашъори хоста [Матн] / Х. Кирмонӣ. Тартибдодаи К. Айнӣ // Садои Шарқ. – 1968. – №6. – С. 118-136.
13. Кирмонӣ, Х. Хумой ва Хумоюн [Матн] / Х. Кирмонӣ. Нусхаи хаттии Китобхонаи Байериши Бовария. – Шероз, 1428. – 256 с.
14. Кирмонӣ, Х. Гул ва Наврӯз [Матн] / Х. Кирмонӣ. Бо эҳтимом ва кӯшиши К. Айнӣ. – Техрон: Интишороти бунёди фарҳанги Эрон, 1350. – 273 с.
15. Кирмонӣ, Х. Хумой ва Хумоюн [Матн] / Х. Кирмонӣ. Бо тасҳеҳи К. Айнӣ. – Техрон: Интишороти бунёди фарҳанги Эрон, 1347. – 255 с.
16. Кирмонӣ, Х. Хамса [Матн] / Х. Кирмонӣ. Бо тасҳеҳи С.Н. Кирмонӣ. – Кирмон, 1370. – 806 с.
17. Кирмонӣ, Х. Хамса [Матн] / Х. Кирмонӣ. Таҳия ва тавзеҳи Б. Раҳматов, О. Оқилов, Ш. Олимова. – Хучанд: Хуросон, 2017. – 880 с.
18. Кирмонӣ, Х. Девони ашъор. Чопи дувум [Матн] / Х. Кирмонӣ. Ба тасҳеҳ ва муқаддимаи А.С. Хонсорӣ. – Техрон: Марв, 1369. – 932 с.
19. Қазвинӣ, А.Ф. Майхона [Матн] / А.Ф. Қазвинӣ. Бо эҳтимоми А.Г. Маонӣ. – Техрон: Иқбол, 1391. – 1052 с.
20. Мирзоев, А.М. Феҳристи дастхатҳои шарқии Академияи фанҳои РСС Тоҷикистон. Ҷ. 5 [Матн] / А.М. Мирзоев, Е.Э. Бертелс. – Душанбе, 1974. – 447 с.
21. Мунзавӣ, А. Феҳриствораи китобҳои форсӣ. Иборат аз 10 ҷилд. Ҷ. 2 [Матн] / А. Мунзавӣ. – Техрон: Маркази доиратулмаорифи бузурги исломӣ, 1382. – 793 с.
22. Мунзавӣ, А. Феҳристи нусхаҳои хаттии Ганҷбахш. Шумораи 48 [Матн] / А. Мунзавӣ. – Лоҳур: Маркази таҳқиқоти форсии Эронӣ Покистон, 1980. – 1924 с.
23. Ниязов, Х.Н. Описание персидских и таджикских рукописей Института востоковедения: Персоязычная художественная литература (XI – начало XIII в.).

Вып. 8 [Текст] / Х.Н. Ниязов; Отв. ред.: А.Н. Болдырев. – М.: ГРВЛ Наука, 1979. – 144 с.

24. Персидские и таджикские рукописи Института народов Азии АН СССР. Краткий алфавитный каталог. Ч.1 [Текст] / под ред. Н.Д. Миклухо-Маклая. – М.: Наука, 1964. – 633 с.

25. Персидские и таджикские рукописи «Новой серии» Государственной публичной библиотека им. М.Е. Салтыкова-Щедрина. Алфавитный каталог [Текст] / Сост.: Г.И. Костыгова. – Ленинград, 1973. – 350 с.

26. Родуёнӣ, М.У. Тарҷумон-ул-балоға [Матн] / М.У. Родуёнӣ. Таҳияи матн, муқаддима ва тавзеҳоти Х. Шарифов. – Душанбе: Дониш, 1987. – 80 с.

27. Розӣ, А.А. Ҳафт иқлим [Матн] / А.А. Розӣ. Бо кӯшиши М. Тоҳирӣ [Ҳасрат]. – Техрон, 1378. Ҷ. 1. – 539 с.; Ҷ. 2. – 937 с.; Ҷ. 3. – 391 с.

28. Розӣ, Ш.Қ. Ал-Муъҷам фӣ маъойири ашъор ил-Аҷам [Матн] / Ш.Қ. Розӣ. – Душанбе: Адиб, 1997. – 464 с.

29. Самарқандӣ, Д. Тазкирату-ш-шуаро [Матн] / Д. Самарқандӣ. Гузориши матн, нигориши дебочаву тавзеҳот аз М. Ансор, А. Худодод. – Душанбе: Матбааи ВМ ҶТ, 1999. – 158 с.

30. Самарқандӣ, Д. Тазкират-уш-шуаро [Матн] / Д. Самарқандӣ. Таҳияи М. Нуруллоева. – Хучанд: Ношир, 2015. – 544 с.

31. Собрание восточных рукописей Академии наук Узбекской ССР. Т. 2 [Текст] / Под ред. А.А. Семёнова. – Ташкент, 1954. – 549 с.

32. Табрезӣ, М.А. Райҳонат-ул-адаб. Иборат аз ҳашт ҷилд. Ҷ. 1-2 [Матн] / М.А. Табрезӣ. – Техрон: Хайём, 1374. – С. 102-105.

33. Фирдавсӣ, А. Шоҳнома. Иборат аз 9 ҷилд. Ҷ. 5 [Матн] / А. Фирдавсӣ. Таҳияи К. Айнӣ, З. Аҳрорӣ, Б. Сирус. – Душанбе: Адиб, 1989. – 274 с.

34. Фирдавсӣ, А. Шоҳнома. Иборат аз 9 ҷилд. Ҷ. 2 [Матн] / А. Фирдавсӣ. Таҳияи К. Айнӣ, З. Аҳрорӣ, Б. Сирус. – Душанбе: Адиб, 1987. – 319 с.

35. Фирдавсӣ, А. Шоҳнома. Иборат аз 9 ҷилд. Ҷ. 6 [Матн] / А. Фирдавсӣ. Таҳияи К. Айнӣ, З. Аҳрорӣ, Б. Сирус. – Душанбе: Адиб, 1989. – 552 с.
36. Фирдавсӣ, А. Шоҳнома. Иборат аз 9 ҷилд. Ҷ. 7 [Матн] / А. Фирдавсӣ. Таҳияи К. Айнӣ, З. Аҳрорӣ, Б. Сирус. – Душанбе: Адиб, 1989. – 656 с.
37. Халифа, Ҳ. Кашф-уз-зунун [Матн] / Ҳ. Халифа. – Техрон: Амири Кабир, 1368. – 375 с.
38. Ҳусайнӣ, А.М. Бадоеъ-ус-саноеъ [Матн] / А.М. Ҳусайнӣ. Бо сарсухан, тавзеҳот ва таҳрири Р. Мусулмонкулов. – Душанбе: Ирфон, 1974. – 221 с.
39. Ҷомӣ, А. Баҳористон. Осор. Иборат аз ҳашт ҷилд. Ҷ. 7 [Матн] / А. Ҷомӣ. – Душанбе: Адиб, 1989. – 544 с.
40. Шерозӣ, Ю. Феҳрасти китобхонаи Маҷлиси Шурои миллӣ. Ҷ. 3 [Матн] / Ю. Шерозӣ. – Техрон, 1353. – 164 с.
41. Шерозӣ, Ҳ. Девон [Матн] / Ҳ. Шерозӣ. Таҳияи матн аз Ш. Исрофилниё. – Душанбе: Адиб, 2015. – 480 с.
42. Шерозӣ, Ҳ. Куллиёт [Матн] / Ҳ. Шерозӣ. Мураттиб: Ҷ. Шанбезода. – Душанбе: Ирфон, 1983. – 672 с.

II. Осори таҳқиқӣ:

A) бо забони тоҷикӣ:

43. Абдолов, Н. Достонҳои ишқӣ дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ [Матн] / Н. Абдолов. – Душанбе: Сино, 2007. – 180 с.
44. Абдолов, Н. Нигоҳе ба достонҳои ишқӣ-романтикӣ дар адабиёти форсу тоҷик [Матн] / Н. Абдолов. – Душанбе: Дониш, 2007. – 72 с.
45. Авғонов, А. Воситаҳои бадеии шеърӣ маснуъ [Матн] / А. Авғонов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – 2012. – № 4/2 (84). – С. 155-164.
46. Адабиёти форсу тоҷик дар асрҳои XII-XIV. Қ.2 [Матн]. – Душанбе: Дониш, 1983. – 232 с.

47. Айнӣ, К. Бист гуфтор аз маънавият [Матн] / К. Айнӣ. – Душанбе: Адиб, 2004. – 240 с.
48. Айнӣ, К. Хочуи Кирмонӣ [Матн] / К. Айнӣ // Энциклопедияи советии тоҷик. Ҷ. 8. – Душанбе, 1988. – С. 31.
49. Айнӣ, К. Хочуи Кирмонӣ [Матн] / К. Айнӣ // Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Ҷ. 3. – Душанбе, 2004. – С. 323.
50. Айнӣ, К. Хочуи Кирмонӣ ва девони ӯ [Матн] / К. Айнӣ // Дирӯз ва имрӯз. – Душанбе: Адиб, 1989. – С. 51-93.
51. Айнӣ, К. Ҳофиз ва тарзи сухани Хочу [Матн] / К. Айнӣ // Садои Шарқ. – 1971. – № 4. – С. 77-73..00.
52. Айнӣ, С. Куллийёт. Иборат аз понздаҳ чилд. Ҷ.11. К. 1. [Матн] / С. Айнӣ. Тартибдиҳанда ва ба чоп тайёркунанда: К. Айнӣ; муҳаррир: Р. Ҳодизода. – Душанбе: Ирфон, 1964. – 437 с.
53. Аминӣ, А.Ф. Шеърӣ маснуъ ва оғози рушди он дар адабиёти форсу тоҷик (асрҳои XI-XII) [Матн] / А.Ф. Аминӣ. – Душанбе, 2022. – 288 с.
54. Бобоев, Ю. Назарияи адабиёт. Муқаддимаи адабиётшиносӣ. Қ. 1 [Матн] / Ю. Бобоев. – Душанбе: Маориф, 1987. – 320 с.
55. Зеҳнӣ, Т. Санъати сухан [Матн] / Т. Зеҳнӣ. – Душанбе: Адиб, 2007. – 400 с.
56. Маҳкамов, С.Б. Хусусиятҳои услубӣ ва бадеии маснавиҳои ошиқонаи достони форсӣ-тоҷикӣ дар асри XV [Матн] / С.Б. Маҳкамов. – Душанбе: ҶДММ Офсет, 2012. – 164 с.
57. Мирзозода, Х. Таърихи адабиёти тоҷик (асрҳои XIII-XV). К. 2 [Матн] / Х. Мирзозода. – Душанбе: Маориф, 1977. – 400 с.
58. Муродӣ, Н. Муноҷоту наът ва хусусиятҳои он дар назми форсу тоҷик [Матн] / Н. Муродӣ. – Хучанд, 2004. – 206 с.
59. Мусулмонӣ, Р. Назарияи адабиёт [Матн] / Р. Мусулмонӣ. – Душанбе: Маориф, 1990. – 334 с.

60. Мусулмонқулов, Р. Назарияи чинсҳо ва жанрҳои адабӣ [Матн] / Р. Мусулмонқулов. – Душанбе: Маориф, 1987. – 87 с.
61. Насриддинов, А. Куллиёти осор. Дар ҳафт мучаллад [Матн] / А. Насриддинов. – Хучанд: Ношир, 2013. – 764 с.
62. Нафисӣ, С. Муҳити зиндагӣ ва аҳволу ашъори Рудакӣ [Матн] / С. Нафисӣ. – Душанбе: Нодир, 2008. – 934 с.
63. Ниёзов, П.О. Хусусиятҳои ғоявӣ ва бадеии «Саломон ва Абсол»-и Абдурахмони Ҷомӣ. Диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои филологӣ: 10.01.03 [Матн] / П.О. Ниёзов. – Душанбе, 2004. – 189 с.
64. Нуъмонӣ, Ш. Шеър-ул-Аҷам. Панҷ чилд дар ду китоб [Матн] / Ш. Нуъмонӣ. Таҳияи А. Набавӣ; зери назари Н. Салимӣ. – Душанбе: ДДОТ, 2016. – К.1. – 544 с.; К.2. – 576 с.
65. Пулодова, Ш.С. Санъати таҷнис ва вежагиҳои қорбасти он дар назми классики форсу тоҷик. Диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмии номз. илм. фил. [Матн] / Ш.С. Пулодова. – Хучанд, 2009. – 142 с.
66. Раупова, М.Т. Назарияи ташбеҳ дар нақдушшеърӣ форсу тоҷик ва хусусиятҳои он дар назми асри X [Матн] / М.Т. Раупова. – Хучанд: Нашриёти давлатии ба номи Раҳим Ҷалил, 1999. – 144 с.
67. Раҳматов, Б. Дар бораи Хочу ва «Хамса»-и ӯ [Матн] / Б. Раҳматов // Хочуи Кирмонӣ. Хамса. – Хучанд: Хуросон, 2017. – С. 3-24.
68. Раҳмонов, Ш. Мусаммат, ташаккул ва таҳаввули он [Матн] / Ш. Раҳмонов. – Душанбе: Дониш, 1987. – 172 с.
69. Сайфиев, Н. Достонсароии форсу тоҷик дар асри XIV. Қ. 1 [Матн] / Н. Сайфиев. – Душанбе: ИДПД ба номи Т.Г. Шевченко, 1983. – 112 с.
70. Сайфиев, Н. Достонсароии форсу тоҷик дар асри XIV. Қ. 2 [Матн] / Н. Сайфиев. – Душанбе, 1989. – 126 с.

71. Сайфиев, Н. Проблемаи ишқ дар маснавиҳои «Гулу Наврӯз» [Матн] / Н. Сайфиев // Аз таърихи афкори адабии халқи тоҷик. – Душанбе: ИДПД ба номи Т.Г. Шевченко, 1977. – С. 142-156.

72. Самеев, А. Мулоҳизаҳо доир ба нашри кириллии достони – «Хумой ва Хумоюн»-и Хочуи Кирмонӣ [Матн] / А. Самеев, Ш.Ғ. Тоҷибоев // Ахбори Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон. Силсилаи илмҳои ҷомеашиносӣ. – 2020. – №3 (84). – С. 67-80.

73. Сатторзода, А. Такмилаи бадеъ [Матн] / А. Сатторзода. – Душанбе: Адиб, 2011. – 379 с.

74. Сатторзода, А. Баргузидаи навиштаҳо. Ҷ. 1 [Матн] / А. Сатторзода. – Душанбе: Дониш, 2021. – 593 с.

75. Сатторов, А. Нукоти қуръонӣ дар ашъори Хочуи Кирмонӣ [Матн] / А. Сатторов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе: Сино, 2014. – №4 (52). – С. 189-194.

76. Сатторов, А. Таъсирпазирии Хочуи Кирмонӣ аз Қуръони Мачид [Матн] / А. Сатторов // Илм ва инноватсия. – 2014. – №1-2. – С. 70-73.

77. Саъдиев, С. Мазмун ва шакли асари бадеӣ [Матн] / С. Саъдиев. – Душанбе: Ирфон, 1976. – 22 с.

78. Тоҷибоев, Ш. Тавсиф ва масъалаҳои танзими фарҳанги тавсифоти назми классики форсу тоҷик. Диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмӣ ном. илм. фил. [Матн] / Ш. Тоҷибоев. – Хучанд, 1999. – 156 с.

79. Тоҷибоев, Ш. Тавсиф ва масъалаҳои танзими фарҳанги тавсифоти назми классики форсу тоҷик [Матн] / Ш. Тоҷибоев. – Хучанд: Нури маърифат, 2020. – 164 с.

80. Худоёров, Р.С. Ғазал дар маснавӣ (асрҳои X-XV). Диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмӣ ном. илм. фил. [Матн] / Р.С. Худоёров. – Душанбе, 2010. – 164 с.

81. Хочаева, М. Масъалаҳои сабкшиносӣ [Матн] / М. Хочаева. – Хучанд, 1994. – 223 с.
82. Шарифзода, Х. Шоҳнома ва шеърҳои замони Фирдавсӣ [Матн] / Х. Шарифзода. – Душанбе: Андалеб-Р, 2014. – 400 с.
83. Шарифов, Х. Таҷнис [Матн] / Х. Шарифов // Энциклопедияи советии тоҷик. Ҷ. 7. – Душанбе: Сарредаксияи илмӣи ЭСТ, 1987. – С. 318.
84. Шарифов, Х. Балоғат ва суханварӣ [Матн] / Х. Шарифов. – Душанбе: Ирфон, 2002. – 276 с.
85. Шарифов, Х. Каломӣ бадеъ [Матн] / Х. Шарифов. – Душанбе: Маориф, 1991. – 159 с.
86. Шукуров, М., Акбаров, Ю. Анъана ва навоварӣ [Матн] / М. Шукуров, Ю. Акбаров. – Душанбе: Ирфон, 1976. – 36 с.
87. Шукуров, М. Ҳар сухан ҷоеву ҳар нукта мақоме дорад [Матн] / М. Шукуров. – Душанбе: Ирфон, 1985. – 368 с.

Б) бо забони русӣ:

88. Абдолов, Н. Любовно-романтическая поэма в персидско-таджикской поэзии X-XII веков. Автореф. дисс... д-ра филол. наук: 10.01.03 [Текст] / Н. Абдолов. – Душанбе, 2009. – 40 с.
89. Алиев, Г.Ю. Легенда о Хосрове и Ширин в литературах народов Востока [Текст] / Г.Ю. Алиев. – М.: Восточной литературы, 1960. – 170 с.
90. Алиев, Г.Ю. Темы и сюжеты Низами в литературах народов Востока [Текст] / Г.Ю. Алиев. – М.: Наука, 1985. – 338 с.
91. Аллахвердиева, З.А. Вопросы тематики и структуры в «Хамсе» Хаджу Кирмани [Текст] / З.А. Аллахвердиева // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. – 2016. – №3-4. – С. 39-44.
92. Аллахвердиева, З.А. Сравнительное исследование на материале месневи «Хосров и Ширин» Низами Гянджеви и «Гюль и Новруз» Хаджу Кирмани [Текст] / З.А. Аллахвердиева // The Eighth International Congress on Social Sciences and

Humanities (Vienna, 02 августа 2016 г.). – Vienna: East West» Association for Advanced Studies and Higher Education, 2016. – С. 97-104.

93. Багадурхан, А. Родословно древо тюрков. Иокания. История первых четырёх ханов Дома Чингисова. Стэнли Лэн-Пуль. Мусульманские династии [Текст] / А. Багадурхан. – Москва-Ташкент-Бишкек, 1996. – 544 с.

94. Бертельс, Е.Э. Избранные труды. История персидско-таджикской литературы [Текст] / Е.Э. Бертельс. – М.: Восточная литература, 1960. – 555 с.

95. Брагинский, И.С. Из истории таджикской и персидской литературы [Текст] / И.С. Брагинский. – М.: Наука, 1972. – 524 с.

96. Брагинский, И.С. Очерки из истории таджикской литературы [Текст] / И.С. Брагинский. – Сталинабад, 1956. – 455 с.

97. Брагинский, И.С. 12 миниатюр: От Рудаки до Джами [Текст] / И.С. Брагинский. – М.: Худ. литература, 1976. – 302 с.

98. Брагинский, И.С. Из истории таджикской народной поэзии [Текст] / И.С. Брагинский. – М.: АН СССР, 1956. – 496 с.

99. Брагинский, И.С. Иранское литературное наследие [Текст] / И.С. Брагинский. – М.: Наука, 1984. – 296 с.

100. Додоходжаева, П.И. Арабские заимствования и особенности их использования в «Хамсе» Хаджу Кирмани. Автореф. дисс... канд. филол. наук: 5.9.6 [Текст] / П.И. Додоходжаева. – Душанбе, 2023. – 27 с.

101. Додоходжаева, П.И. Место арабских элементов в сложносоставных словах «Хамса» Хаджу Кирмани [Текст] / П.И. Додоходжаева, Ф. Нуруллозода // Наука и инновации – современные концепции. Сборник научных статей по итогам работы Международного научного форума, Москва, 22 октября 2021 года. – М.: Инфинити, 2021. – С. 47-56.

102. История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века [Текст] / Н.Е. Пигулевская, А.Ю. Якубовский, И.П. Петрушевский и др. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1958. – 390 с.

103. Крымский, А.Е. История Персии ее литературы и дервишской теософии. Т. I [Текст] / А.Е. Крымский. – М.: Типография А.Я. Нироевберга, 1914. – 569 с.
104. Кязимов, М.Д. «Хафт пейкар» Низами и традиция назире в персоязычной литературе XIV-XVI вв. [Текст] / М.Д. Кязимов. – Баку: Элм, 1987. – 202 с.
105. Кязимов, М.Д. Последователи Низами: с проблемами назире в персоязычной литературе XII-XVI вв. [Текст] / М.Д. Кязимов. – Баку: Азернешр, 1991. – 232 с.
106. Максудов, Б. Фахраддин Ироки и его место в истории персидско-таджикской поэзии. Автореф. дисс... д-ра филол. наук: 10.01.03 [Текст] / Б. Максудов. – Душанбе, 2007. – 52 с.
107. Махкамов, С.Б. Идеино-художественные особенности любовно – романтических поэм в персидско-таджикской литературе XV века. Дисс... д-ра филол. наук [Текст] / С.Б. Махкамов. – Душанбе, 2018. – 372 с.
108. Олимджонов, М.О. Структурно-семантические особенности композитов в поэзии Бедия (на примере композитов типа татпуруша). Дисс... д-ра филол. наук [Текст] / М.О. Олимджонов. – Худжанд, 2023. – 332 с.
109. Рипка, Я. История персидской и таджикской литературы [Текст] / Я. Рипка. – М.: Прогресс, 1970. – 440 с.
110. Сайфиев, Н. Основные направления развития романтического эпоса и сюжет легенды «Гул и Навруз» в персидско-таджикской поэзии XIV века. Автореф. дисс... д-ра филол. наук: 10.01.03 [Текст] / Н. Сайфиев. – Душанбе, 1981. – 45 с.
111. Стеблева, И.В. К реконструкции древнетюркской религиозно мифологической системы [Текст] / И.В. Стеблева // Тюркологический сборник – 1971. – М.: Наука, 1972. – С. 213-226.
112. Стори, Ч.А. Персидская литература. Библиогр. Обзор. Т. 1-3 [Текст]/ Ч.А. Стори. пер. с англ., перераб. и доп. Ю.Э. Брегель. – М.: Наука, 1972. – 1884 с.

113. Суфиев, Ш. Об одном литературном нововведении Низами Гянджеви [Текст] / Ш. Суфиев // Иран-наме. – 2013. – №4 (28). – С. 250-276.

114. Худоёров, Р.С. Газел в месневи. Автореф. дисс... канд. филол. наук: 10.01.03 [Текст] / Р.С. Худоёров. – Душанбе, 2009. – 20 с.

В) бо хатти форсӣ:

115. Арберри, А. Адабиёти классикии форсӣ [Матн] / А. Арберри. Тарҷумаи А. Озод. – Техрон, 1374. – 369 с.

116. Аҳмад, Н. Хочуи Кирмонӣ ва муршиди ӯ – Шайх Аминуддини Козарунӣ [Матн] / Н. Аҳмад // Қанди порсӣ. – 1371. – №4. – С. 39-82.

117. Басорӣ, Т. Сабкҳо ва мактабҳои адабӣ [Матн] / Т. Басорӣ, С. Зиёуддинӣ. – Техрон: Ормон. – 328 с.

118. Биниш, Т. Тахаллуси Хочу [Матн] / Т. Биниш // Нахлбанди шуаро. Маҷмуи мақолоти кунгураи ҷаҳонии бузургдошти Хочуи Кирмонӣ. – 23 ило 26 меҳроҳи 1370. – Кирмон: Маркази Кирмоншиносӣ, 1379. – С. 208-2013.

119. Браун, Э. Аз Саъдӣ то Ҷомӣ [Матн] / Э. Браун. Тарҷума ва ҳавошӣ ба қалами А.А. Ҳикмат. – Техрон, 1327. – 261 с.

120. Ваҳидиён, Т.К., Зарринқӯб, А. Сабки шеър [Матн] / Т.К. Ваҳидиён, А. Зарринқӯб // Адабиёти форсӣ. Бахши 1 (Қофия ва арӯз). – Қум: Ал-ҳодӣ, 1377. – №2/283. – С. 105-179.

121. Домодӣ, С.М. Таҷалии сурату маънӣ дар шеъри Хочуи Кирмонӣ [Матн]: қисмати аввал / С.М. Домодӣ // Шеър. – 1372. – С. 16-19.

122. Дурахшон, М. Бузургон ва суҳансароёни Ҳамадон [Матн] / М. Дурахшон. – Техрон: Иттилоот, 1374. – 374 с.

123. Зарринқӯб, А. Дидор бо Каъбаи ҷон [Матн] / А. Зарринқӯб. – Техрон, 1389. – 224 с.

124. Ибодиён, М. Даромаде бар сабкшиносӣ дар адабиёт [Матн] / М. Ибодиён. – Техрон: Интишороти илмӣ, 1372. – 146 с.

125. Кадканӣ, М.Ш. Сувари хаёл дар шеъри форсӣ [Матн] / М.Ш. Кадканӣ. – Техрон: Огоҳ, 1366. – 732 с.
126. Масрур, Ҳ. Шарҳи ҳоли Ҳочуи Кирмонӣ [Матн] / Ҳ. Масрур // Ҳочуи Кирмонӣ. Равзат-ул-анвор. Бо эҳтимоми Кухии Кирмонӣ. – Техрон, 1306. – 412 с.
127. Машхур, П. Таъсирпазирии таълимии «Равзат-ул-анвор»-и Ҳочуи Кирмонӣ аз «Махзан-ул-асрор»-и Низомии Ганҷавӣ [Матн] / П. Машхур, Р. Чалилӣ // Пажӯҳишномаи адабиёти таълимӣ. – 1395. – №21. – С. 171-206.
128. Мирҳошимӣ, С. Сояи офтоб. Ишорае ба Ҳумой ва Ҳумоюн [Матн] / С. Ҳошимӣ // Маҷаллаи донишгоҳи адабиёт ва улуми инсонӣ. – Техрон, 1386. – С. 76-107.
129. Мирҳошимӣ, М. Таъсирпазирии Ҳочуи Кирмонӣ аз Низомии Ганҷавӣ [Матн] / М. Мирҳошимӣ // Ошно. – 1370. – №3. – С. 26-30.
130. Муин, М. Нуктадоне базлагӯ чун Ҳофизи ширинсухан [Матн] / М. Муин. – Техрон, 1349. – 512 с.
131. Мунир, М. Нигоҳе тоза ба истиора [Матн] / М. Мунир. – Ҳирот: Шафиқӣ, 1386. – 88 с.
132. Мускирнажод, Ҷ. Роҳи камол дар сухани Ҳочуи Кирмонӣ [Матн] / Ҷ. Мускирнажод // Забон ва адаб. – 1377. – №4. – С. 20-33.
133. Муътаман, З. Таҳаввули шеъри форсӣ [Матн] / З. Муътаман. – Техрон, 1339. – 165 с.
134. Нафисӣ, С. Ганҷи сухан [Матн] / С. Нафисӣ. – Техрон, 1356. – 456 с.
135. Нафисӣ, С. Нахлбанди шуаро: аҳвол ва мунтахаби ашъори Ҳочуи Кирмонӣ [Матн] / С. Нафисӣ. – Техрон, 1307. – 96 с.
136. Нахлбанди шуаро. Маҷмуи мақолоти кунгураи ҷаҳонии бузургдошти Ҳочуи Кирмонӣ. 23 ило 26 меҳрмоҳи 1370. Ҷ. 1 [Матн]. – Кирмон: Маркази Кирмоншиносӣ, 1379. – 1422 с.
137. Нуъмонӣ, А.Ш. Шеър-ул-Аҷам [Матн] / А.Ш. Нуъмонӣ. Тарҷумаи Сайид Муҳаммадтақӣ Фаҳри Доии Гелонӣ. – Техрон: Меҳр, 1335. – 288 с.

138. Обидӣ, М. Хочуи Кирмонӣ дар осораш [Матн] / М. Обидӣ // Гавҳари гуё. – 1386. – №2. – С. 36-41.
139. Озод, И.Б. Ҳалли чанд муаммо аз Хочуи Кирмонӣ [Матн] / И.Б. Озод // Паёми навин. – 1339 [1961]. – №2. – С.13-14.
140. Поризӣ, М.Б. Хочагони Кирмон [Матн] / М.Б. Поризӣ // Нахлбанди шуаро. Маҷмуи мақолоти кунгураи ҷаҳонии бузургдошти Хочуи Кирмонӣ. 23 ило 26 меҳроми 1370. Ҷ. 1. – Кирмон: Маркази Кирмоншиносӣ, 1379. – С. 103-110.
141. Ризозода, Ш. Таърихи адабиёти Эрон [Матн] / Ш. Ризозода. – Техрон: Оҳанг, 1369. – 423 с.
142. Рипко, Я. Таърихи адабиёти Эрон. Аз даврони бостон то Қочория [Матн] / Я. Рипко. Тарҷумаи Исо Шаҳобӣ. – Техрон: Илмӣ ва фарҳангӣ, 1381. – 494 с.
143. Родфар, А. Китобшиносии Хочуи Кирмонӣ [Матн] / А. Родфар // Кайҳони фарҳангӣ. – 1370. – №77. – С. 48-53.
144. Рухонниё, М. Халлоқулмаонӣ [Матн] / М. Рухонниё // Рушди омӯзиши забон ва адабиёти форсӣ. – 1391. – №4. – С. 39-41.
145. Сарватиён, Б. Баён дар шеърӣ форсӣ [Матн] / Б. Сарватиён. – Техрон: Барг, 1369. – 157 с.
146. Сафо, З. Таърихи адабиёт дар Эрон. Ҷ. 3. Қ. 2 [Матн] / З. Сафо. – Техрон: Фирдавс, 1390. – 1463 с.
147. Сафо, З. Ҳамосасарой дар Эрон [Матн] / З. Сафо. – Техрон, 1369. – 675 с.
148. Сиддиқӣ, М.З. Муқаддима бар «Таърихномаи Ҳиротӣ» [Матн] / М.З. Сиддиқӣ. Тарҷума аз англисӣ ба форсӣ аз Мирзо Муҳсини Намозӣ. – Калкутта: Матбааи Гулшан, 1943. – С. 1-28.
149. Субҳонӣ, Т. Таърихи адабиёти Эрон [Матн] / Т. Субҳонӣ. – Техрон: Заввор, 1388. – 753 с.
150. Таботабой, М. Ҳунари бадеъ [Матн] / М. Таботабой. – Техрон: Интишороти Дорулулум, 1386. – 287 с.

151. Тамимдорӣ, А. Таърихи адаби порсӣ. Мактабҳо, давраҳо, сабкҳо ва анвои адабӣ [Матн] / А. Тамидорӣ. – Техрон: Алхудо, 1379. – 289 с.

152. Точибоев, Ш. Муаррифии нусхаҳои «Ҳумой ва Ҳумоюн»-и Хочуи Кирмонӣ мавҷуд дар китобхонаҳои Туркия [Матн] / Ш. Точибоев // Савумин ҳамойиши байналмилалӣ «Пайвандҳои забонӣ ва адабии Эрон ва Туркия. Китоби мақолоти форсӣ». – Истамбул: Demavend, 2022. – С. 120-127.

153. Фурӯзонфар, Б. Сухан ва суханварон [Матн] / Б. Фурӯзонфар. – Техрон: Хоразм, 1369 ҳ. – 713 с.

154. Хуррамшоҳӣ, Б. Ҳофизнома. Иборат аз 2 ҷилд. Ҷ. 1. Шарҳи алфоз, аълум, мафҳуми калидӣ ва абёти душвори Ҳофиз [Матн] / Б. Хуррамшоҳӣ. – Техрон, 1383. – 764 с.

155. Хуррамшоҳӣ, Б. Ҳофизнома. Иборат аз 2 ҷилд. Ҷ. 2. Шарҳи алфоз, аълум, мафҳуми калидӣ ва абёти душвори Ҳофиз [Матн] / Б. Хуррамшоҳӣ. – Техрон, 1383. – 1540 с.

156. Ҳумой, Ҷ. Таърихи адабиёти Эрон. Ҷ. 1-2. Чопи савум [Матн] / Ҷ. Ҳумой. – Техрон: Фурӯғӣ, 1348. – 538 с.

157. Ҳумоюнфаррух, Р. Таърихи ҳаштҳазорсолаи шеърӣ Эрон [Матн] / Р. Ҳумоюнфаррух. – Техрон: Ҳайдарӣ, 1370. – 1128 с.

158. Ҳумоюнфаррух, Р. Ҳофизи хароботӣ. Давраи дуҷуми чоп [Матн] / Р. Ҳумоюнфаррух. – Техрон: Асотир, 1369. – 626+288 с.

159. Шамисо, С. Анвои адабӣ [Матн] / С. Шамисо. – Техрон: Фирдавс, 1376. – 343 с.

160. Шамисо, С. Нигоҳи тоза ба бадеъ [Матн] / С. Шамисо. – Техрон: Фирдавс, 1372 ҳ. – 146 с.

161. Эте, Ҳ. Таърихи адабиёти форсӣ [Матн] / Ҳ. Эте. Тарҷумаи Ш. Ризозода. – Техрон, 1337 [1958]. – 361 с.

Г) бо забонҳои дигар:

162. Allahverdiyeva, Z. «Xəmsə» müəllifi Xacu Kirmani və onun «Rovzatiil - anvar» əsəri [Text] / Z. Allahverdiyeva // Dil və ədəbiyyat Bakı. – 1998. – №3 (21). – P. 103-106.
163. Allahverdiyeva, Z. «Xəmsə» müəllifi Xacu Kirmani [Text] / Z. Allahverdiyeva // Az. E A - nın «Xəbərləri». Ədəbiyyat, dil və incəsənət səriyəsi. – 2000. – №1-2. – P. 29-35.
164. Brown, E. A literary history of Persia [Text] / E. Brown. – Cambridge, 1928. – Vol.111. – P. 222.
165. Fitzherbert, T. Khwaju Kirmani [689-733/1290-1352]: an éminence grise of fourteenth-century Persian painting [Text] / T. Fitzherbert. – Iran 29, 1991. – PP. 137-151.
166. Franz von Erdmann, Chusschu Germani und seine dichterischen Geisteserzeugnisse beleuchtet [Text] // ZDMG. – 1848. – Bd. II. – PP. 205-15.
167. Horn, Paul. Geschichte der Persischen literature [Text] / H. Paul. – Leipzig, 1901. – P. 188.
168. J. T. P. de Bruijn. Persian Sufi poetry [Text]: an introduction to the mystical use of classical Persian poems. – Richmond, Surrey: Curzon, 1997. – P.116-117.
169. Josef von Hammer-Purgstall. Geschichte der schönen Redekünste Persiens [Text]. – Wien, 1818. – P. 248-249.
170. Rieu, Charles. Catalogue of the Persian Manuscripts in the British Museum [Text] / Charles Rieu. – London, 1881. – 878 p.
171. Spiegel, F. Die Sage von Sâm und das Sâm-nâme [Text] / F. Spiegel // ZDMG III. – 1849. – PP. 245-61.
172. Norozi, N. Introduzione a Khwāju di Kerman, Homāy e Homāyun [Text] // Un romanzo d'amore e avventura dalla Persia medievale, presentazione di J.C. Bürgel, traduzione introduzione e note a cura di N. Norozi. – presso Ed. Mimesis, 2017. – PP. 23-77.

173. Bausani, A. La letteratura neopersiana [Техт] / A. Bausani // La letteratura persiana, Sansoni-Accademia. – Firenze-Milano 1960. – PP. 751-752.

III. Фарҳангномаҳо:

174. Ализода, И. Фарҳанги мухтасари «Шоҳнома» [Матн] / И. Ализода. – Душанбе: Адиб, 1992. – 496 с.

175. Анӯша, Ҳ. Донишномаи адаби форсӣ [Матн] / Ҳ. Анӯша. – Техрон, 1376. – 1537 с.

176. Деххудо, А. Луғатнома [Матн] / А. Деххудо. – Техрон, 1338. – Ҷ. XVI. – 193 с.

177. Ёҳаққӣ, М. Фарҳанги асотир ва дostonвораҳо [Матн] / М. Ёҳаққӣ. – Душанбе: Пайванд, 2013. – 987 с.

178. Литературный энциклопедический словарь [Текст] / Под общей редакцией В.М. Кожевникова, П.А. Николаева. – М.: Советская энциклопедия, 1987. – 752 с.

179. Мирзозода, Х. Луғати мухтасари истилоҳоти адабиётшиносӣ [Матн] / Х. Мирзозода. – Душанбе: Маориф, 1992. – 238 с.

180. Сутуда, М. Фарҳанги Кирмон [Матн] / М. Сутуда. – Техрон: Фарҳанги Эронзамин, 1335 [1957]. – 225 с.

181. Фарҳанги забони тоҷикӣ (Аз асри X то ибтидои асри XX). Иборат аз ду чилд. Ҷ. 1 [Матн]. – М.: Советская энциклопедия, 1969. – 952 с.

182. Фарҳанги забони тоҷикӣ (Аз асри X то ибтидои асри XX). Иборат аз ду чилд. Ҷ. 2 [Матн]. – М.: Советская энциклопедия, 1969. – 948 с.

183. Фарҳанги тафсири забони тоҷикӣ. Иборат аз ду чилд. Ҷ. 1 [Матн] / Зери таҳрири С. Назарзода, А. Сангинов, С. Каримов, М.Ҳ. Султон. – Душанбе: Пажуҳишгоҳи забон ва адабиёти Рӯдакӣ, 2008. – 950 с.

184. Фарҳанги тафсири забони тоҷикӣ. Иборат аз ду чилд. Ҷ. II [Матн] / Зери таҳрири С. Назарзода, А. Сангинов, С. Каримов, М.Ҳ. Султон. – Душанбе: Пажуҳишгоҳи забон ва адабиёти Рӯдакӣ, 2008. – 945 с.

185. Фарҳанги истилоҳи адабиётшиносӣ [Матн] / Мураттибон: Р. Ҳодизода, М. Шукуров, Т. Абдуҷабборов. – Душанбе: Ирфон, 1966. – 188 с.

186. Фозилов, М. Зарбулмасалу мақолҳо дар тамсилу ҳикояҳо [Матн] / М. Фозилов. – Душанбе: Дониш, 1973. – 159 с.

187. Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Ҷ. 3 [Матн]. – Душанбе: Сарредаксияи илмӣи ЭСТ, 2004. – 524 с.

IV. Интернет:

188. www.lib.tgpu.tj

189. www.ganjoor.net/khajoo/ghazal-khajoo/

190. www.aghabozorg.ir/

191. www.anrt.tj

192. www.asrarnamih.com/pages/14259

193. www.beytoote.com/scientific/scientist/khajoo3-kermani2-biography.html

194. www.dissercat.com

195. www.elibrary.ru

196. www.gardeshgariran.ir

197. www.gpntb.ru

198. www.ion.ir

199. www.iranicaonline.org/articles/kvaju-kerman-poet-and-mystic

200. www.jurnal.org/articles/2010/fill12.htm

201. www.kmt.tj/nushakhoi-hatti-va-akhamiyati-tarihii-onkho

202. www.ravshanfikir.tj/chehrah/kho-u-kirmon-shoiri-mill-va-dunyav.html

203. [www.rch.ac.ir/article/Details?id=8811»](http://www.rch.ac.ir/article/Details?id=8811)

204. www.researchgate.net/publication/375497683

205. www.symbolarium.ru/index.php/

206. [www.https://fa.wikinoor.ir/wiki](https://fa.wikinoor.ir/wiki)

207. www.scripts.nlai.ir

208. www.jsr.usb.ac.ir/

209. www.harvardartmuseums.org/art/98324
210. www.bsb-muenchen.de/
211. www.vajehyab.com/motaradef/
212. www.farazh.tj/sahifai-asosy/tarih/somnoma-i-ho-u-va-sunnati-pajrav-ba-sho-noma/
213. <https://dehkhoda.ut.ac.ir/fa/dictionary/>

Интишорот аз рӯйи мавзуи диссертатсия

I. Таълифоти муаллиф дар маҷаллаҳои тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон:

[1-М]. Ашӯрова, М.М. (Муҳаммадзода, М.М.) Вижагиҳои сохторӣ ва мундариҷавии достони «Ҳумой ва Ҳумоюн»-и Ҳочуи Кирмонӣ / М.М. Ашӯрова (М.М. Муҳаммадзода) // Номаи донишгоҳ. Силсилаи илмҳои гуманитарӣ ва ҷомеашиносӣ. – Хучанд, 2016. – №3 (48). – С.135-138.

[2-М]. Ашӯрова, М.М. (Муҳаммадзода, М.М.) Баъзе қайдҳо дар бораи номи аслӣ, таҳаллус ва алқоби Ҳочуи Кирмонӣ / М.М. Ашӯрова (М.М. Муҳаммадзода) // Номаи донишгоҳ. Силсилаи илмҳои гуманитарӣ ва ҷомеашиносӣ. – Хучанд, 2019. – №4 (61). – С.97-103.

[3-М]. Ашӯрова, М.М. (Муҳаммадзода, М.М.) Чанд мулоҳиза оид ба сарчашмаи достони «Ҳумой ва Ҳумоюн»-и Ҳочуи Кирмонӣ / М.М. Ашӯрова (М.М. Муҳаммадзода) // Ахбори Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон. Силсилаи илмҳои гуманитарӣ. – Хучанд, 2020. – №1 (82). – С.79-85.

[4-М]. Ашӯрова, М.М. (Муҳаммадзода, М.М.), Тоҷибоев, Ш.Ғ. Нусхашиносии «Ҳумой ва Ҳумоюн»-и Ҳочуи Кирмонӣ / Ш.Ғ. Тоҷибоев, М.М. Ашӯрова (М.М. Муҳаммадзода) // Ахбори Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон. Силсилаи илмҳои гуманитарӣ. – Хучанд, 2021. – №1 (86). – С.42-52.

[5-М]. Ашӯрова, М.М. (Муҳаммадзода, М.М.) Такрор ва анвои он дар достони «Ҳумой ва Ҳумоюн»-и Ҳочуи Кирмонӣ / М.М. Ашӯрова (М.М. Муҳаммадзода) // Номаи донишгоҳ. Силсилаи илмҳои гуманитарӣ ва ҷомеашиносӣ. – Хучанд, 2022. – №1 (70). – С.120-124.

[6-М]. Ашӯрова, М.М. (Муҳаммадзода, М.М.) Таъсири «Хусрав ва Ширин»-и Низомӣ бар «Ҳумой ва Ҳумоюн»-и Ҳочуи Кирмонӣ / М.М. Ашӯрова (М.М. Муҳаммадзода) // Номаи донишгоҳ. Силсилаи илмҳои гуманитарӣ ва ҷомеашиносӣ. – Хучанд, 2024. – №1 (78). – С.237-244.

II. Мақолаҳои муаллиф дар маҷмуа ва маҷаллаҳои дигари илмӣ:

[7-М]. Ашӯрова, М.М. (Муҳаммадзода, М.М.) Таҷнис ва анвои он дар «Ҳумой ва Ҳумоюн»-и Ҳочуи Кирмонӣ / М.М. Ашӯрова (М.М. Муҳаммадзода) // Сӣ соли пуршараф. Маҷмуаи мақолаҳо оид ба масъалаҳои рушди сиёсат, иҷтимоӣ, иқтисод, фарҳанг ва илму маориф бахшида ба 30-солагии Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Хучанд, 2021. – С. 291-299.

[8-М]. Ашӯрова, М.М. (Муҳаммадзода, М.М.) Влияние Фирдоуси на «Хумай и Хумаюн» Ходжу Кирмани / М.М. Ашӯрова (М.М. Муҳаммадзода) // Цифровизация общества: трансформация повседневных практик и исследовательских перспектив. Сборник научных трудов по материалам международной научно-практической конференции (г. Белгород, 2024. – 30 сентября). – Белгород, 2024. – С. 5-10.

[9-М]. Ашӯрова, М.М. (Муҳаммадзода, М.М.), Тоҷибоев, Ш.Ғ. Истилоҳоти нучум дар «Ҳумой ва Ҳумоюн»-и Ҳочуи Кирмонӣ / М.М. Ашӯрова, Ш.Ғ. Тоҷибоев (М.М. Муҳаммадзода) // Созидательный импульс развития современной науки. Сборник статей III международной научно-практической конференции (г. Петрозаводск, 2024. – 14 октября). – Петрозаводск, 2024. – С. 128-132.

[10-М]. Ашӯрова, М.М. (Муҳаммадзода, М.М.). Нигоҳе ба муҳтавои достони «Ҳумой ва Ҳумоюн»-и Ҳочуи Кирмонӣ / М.М. Ашӯрова (М.М. Муҳаммадзода) // Ҷустуҷӯҳои илмӣ (Маводи конференсияи илмӣ-назариявӣ ӯмӯӯӯӯӯӯ, ба ифтихори 80-солагии профессор С.Саидов). – Душанбе: ДДОТ ба номи С. Айнӣ, 2025. – С.177-185.

[11-М]. Ашӯрова, М.М. (Муҳаммадзода, М.М.). Вижагиҳои забонӣ ва сабкии достони «Ҳумой ва Ҳумоюн»-и Ҳочуи Кирмонӣ / М.М. Ашӯрова, (М.М. Муҳаммадзода) // Боқӣ Рақимзода ва муҳити адабии садаи ХХ (Маводи конференсияи илмӣ-амалии ӯмӯӯӯӯӯӯ дар мавзӯи «Боқӣ Рақимзода ва муҳити адабии садаи ХХ». – Душанбе: ДДОТ ба номи С. Айнӣ, 2025. – С.232-242.